

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΩΣ ΑΠΟΞΕΝΩΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΟΝΗΤΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΝΑΦΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Σπυρίδων Πανταζής, Ομότιμος Καθηγητής του Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως επιβλέπων Καθηγητής
2. Μαριγούλα Σακελλαρίου, Καθηγήτρια του Π.Τ.Ν. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως μέλος
3. Ευαγγελία Γαλανάκη, Καθηγήτρια του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως μέλος

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Σπυρίδων Πανταζής, Ομότιμος Καθηγητής του Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως επιβλέπων Καθηγητής
2. Μαριγούλα Σακελλαρίου, Καθηγήτρια του Π.Τ.Ν. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως μέλος
3. Ευαγγελία Γαλανάκη, Καθηγήτρια του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως μέλος
4. Βασίλειος Μπάρος, Καθηγητής του Τμήματος Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Paris-Lodron του Σάλτσμπουργκ, Αν. Καθηγητής του Τμήματος Τ.Γ.Φ.Π.Π.Χ. του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
5. Αικατερίνη Μιχαλοπούλου, Καθηγήτρια του Π.Τ.Π.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
6. Ιωάννης Φίκαρης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Φιλολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
7. Κωνσταντίνος Καραδημητρίου, Επίκουρος Καθηγητής του Τ.Ε.Ε.Π.Η. του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

Η συλλογή και η επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που υποβάλλονται πραγματοποιείται σύμφωνα με τα οριζόμενα στις διατάξεις του Ν. 4624/19 και του Κανονισμού (ΕΕ)2016/2019. Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων συλλέγει και επεξεργάζεται τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα αποκλειστικά στο πλαίσιο της υλοποίησης του σκοπού της παρούσας διαδικασίας. Για το χρονικό διάστημα που τα προσωπικά δεδομένα θα παραμείνουν στη διάθεση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων το υποκείμενο έχει τη δυνατότητα να ασκήσει τα δικαιώματά του σύμφωνα με τους όρους του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα 2016/679 (Ε.Ε.) και τα οριζόμενα στα άρθρα 34 και 35 Ν. 4624/2019. Υπεύθυνη Προσωπικών Δεδομένων του Ιδρύματος είναι η κα. Σταυρούλα Σταθαρά (email: dpo@uoi.gr).

Ευχαριστίες

Το έργο της εκπόνησης μιας διδακτορικής διατριβής είναι απαιτητικό και επίπονο. Προϋποθέτει αφοσίωση που κοστίζει σε χρόνο, κόπο και ενέργεια, συχνά δε ωθεί τον ερευνητή να αναμετρηθεί με τις ίδιες του τις δυνάμεις. Τον προκαλεί να υπερβεί τον εαυτό του σε πολλά επίπεδα, οδηγώντας ενίοτε σε ψυχικές δοκιμασίες, τις οποίες ξεπερνά όχι μόνο λόγω του ισχυρού εσωτερικού κινήτρου το οποίο τον ώθησε στην ανάληψη του έργου, αλλά και χάρη στη στήριξη των ανθρώπων που τον περιβάλλουν. Νιώθω, λοιπόν, την ανάγκη να ευχαριστήσω για τη στήριξή τους ορισμένους ανθρώπους που δίχως τη συνδρομή τους η διαδικασία αυτή ίσως να μην είχε φτάσει στο τέλος της.

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Σπυρίδωνα Πανταζή, ο οποίος δέχτηκε να κάνουμε μαζί αυτό το «ταξίδι», στο οποίο ήτανε πάντοτε παρών, αφιερώνοντάς μου αφειδώς τον χρόνο του και κυρίως τις πολύτιμες συμβουλές του. Με τις πάντα καίριες παρατηρήσεις του με έφερε μπροστά σε αδιέξοδα αλλά και σε διόδους, βοηθώντας με να κατακτήσω τον επιστημονικό τρόπο σκέψης και εργασίας. Η συγκινητική πίστη του στις δυνάμεις και τις δυνατότητές μου κατέστησαν αυτό το δύσκολο εγχείρημα εφικτό.

Ευχαριστώ θερμά, επίσης, τις συνεπιβλέπουσες καθηγήτριες, κ. Μαριγούλα Σακελλαρίου και κ. Ευαγγελία Γαλανάκη, που στάθηκαν πάντα πρόθυμα στο πλευρό μου συμβάλλοντας καταλυτικά στην ολοκλήρωση αυτής της διατριβής.

Ευχαριστώ, ακόμη, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Salzburg κ. Βασίλειο Μπάρο για τις ευκαιρίες που μου έδωσε να εξελιχθώ επιστημονικά στο πλαίσιο της συνεργασίας μας στην ερευνητική ομάδα “Projektgruppe Empirische Migrationsforschung Salzburg” (PREMISA), όπου μέσα από την πολυετή τριβή, εξοικειώθηκα με τη στατιστική μέθοδο της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis), αλλά και για την ανεκτίμητης αξίας εμπιστοσύνη και ενθάρρυνση. Οι συζητήσεις μας υπήρξαν πάντοτε για μένα πηγή έμπνευσης και προόδου.

Οφείλω, οπωσδήποτε, να ευχαριστήσω τους γονείς μου, χωρίς την υλική και ηθική υποστήριξη των οποίων, το έργο αυτό θα ήταν εξ αρχής ακατόρθωτο, αλλά και την αδερφή μου, Αγγελική, για τις τόσο χρήσιμες και όμορφες συζητήσεις που

αναπτύξαμε γύρω από την έρευνά μου. Την ευχαριστώ που άκουγε πάντα πρόθυμα τις ανησυχίες μου και με τη συγκρότησή της έβαζε τα πράγματα στη θέση τους.

Ολόψυχα ευχαριστώ όλους εκείνους τους φίλους που μοιράστηκα μαζί τους τον ενθουσιασμό, τους προβληματισμούς, τις αγωνίες μου και τον Μιχάλη Τσανάκα για όλες τις πρακτικές διευκολύνσεις κυρίως τους δύσκολους μήνες της καραντίνας.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τον γιο μου, Στέλιο, που ανέχτηκε μια μαμά που συνέχεια διάβαζε και έγραφε, ζητώντας διαρκώς ησυχία και κατανόηση.

Η διατριβή αυτή αφιερώνεται σε εκείνους που πίστεψαν σ' εμένα ακόμα και τα διαστήματα που εγώ δεν πίστευα στον εαυτό μου.

Περιεχόμενα

Κατάλογος Εικόνων.....	i
Κατάλογος Διαγραμμάτων.....	ii
Κατάλογος Πινάκων	iii
Κατάλογος Γραφημάτων	iv
Πίνακας Συντομογραφιών	v
Περίληψη	vi
Abstract.....	viii
Εισαγωγή.....	1
A. Φιλοσοφική και κοινωνιολογική προσέγγιση.....	6
1. Το ευέλικτο “παντοδύναμο” άτομο της νεωτερικότητας	6
2. Φόβος και αγωνία στην εποχή της νεωτερικότητας	12
3. Η φύση της επισφάλειας: «μεθοριακότητα», «γυμνή ζωή» και «αναλωσιμότητα».....	16
4. Παθητικότητα και κινητοποίηση των επισφαλών	24
4.1. Συνθήκες παθητικοποίησης και προϋποθέσεις κινητοποίησης των επισφαλών	24
4.2. Το κίνημα EuroMayDay.....	30
5. Η επισφάλεια των νέων ως διαγενεακή αδικία και ματαίωση «ικανοτήτων» ..	35
5.1. Η θεωρία των ικανοτήτων (Capabilities Approach).....	42
B. Εννοιολογική προσέγγιση	49
1. Γενεαλογία και εξέλιξη του όρου	49
2. Παράμετροι και διαστάσεις της εργασιακής επισφάλειας.....	56
3. Το «πρεκαριάτο» ως αναδυόμενη κοινωνική τάξη: λόγος και αντίλογος	64
Γ. Η οδυνηρή εργασία ως πηγή αποξένωσης.....	75
1. Εργασιακή οδύνη και εργασιακή αναγνώριση	75
2. Αλλοτρίωση	81
2.1. Η μαρξιστική θεώρηση.....	81

2.2. Ο αλλότριος εαυτός	83
2.3. Η συγγενική έννοια της ανομίας	88
2.3.1. Η σχέση αλλοτρίωσης και ξеноφοβίας	91
3. Συγκεφαλαίωση	98
Δ. Επισκόπηση ερευνητικής βιβλιογραφίας	99
1. Στρατηγικές διαχείρισης της επισφαλούς εργασίας.....	99
2. Νοηματοδότηση και διαχείριση της εργασιακής επισφάλειας στην Ελλάδα.....	114
3. Το φαινόμενο της ακαδημαϊκής εξαπάτησης μέσω των «συμφωνιών καταδολίου» (<i>contract cheating</i>).....	119
3.3. Οι υπηρεσίες <i>contract cheating</i>	119
3.4. Οι «αόρατοι συγγραφείς» (<i>ghost-writers</i>)	122
3.5. Οι εμπλεκόμενοι φοιτητές – Αίτια της πρακτικής του <i>contract cheating</i>	125
3.6. Η σχετική έρευνα στην Ελλάδα.....	131
4. Ένταξη του ζητήματος στις παθογένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος	134
4.1. Η ακαδημαϊκή ανεπάρκεια των εισαχθέντων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση	134
4.2. Παράμετροι για περαιτέρω διερεύνηση	138
Ε. Μεθοδολογία της έρευνας	141
1. Ερευνητικά ερωτήματα.....	141
2. Αιτιολόγηση του δείγματος – Πορεία της έρευνας	141
3. Το ερωτηματολόγιο	144
4. Ανάλυση δεδομένων	150
5. Περιορισμοί της έρευνας – Θέματα Ηθικής & Δεοντολογίας.....	152
ΣΤ. Αποτελέσματα εφαρμογής Latent Class Analysis (LCA).....	157
1. Περιγραφή μεταβλητών και διαστάσεων.....	157
2. Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 1ου επιπέδου.....	158
3. Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου (LCA 2nd Order).....	169
4. Συγκριτική παρουσίαση κλάσεων με βάση τις στατιστικά σημαντικές μεταβλητές	173

Z. Συμπεράσματα.....	181
1. Συμπεράσματα της έρευνας.....	181
2. Συμβολή της έρευνας & Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.....	196
 Βιβλιογραφία	 201
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	225

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1: Το κατά Turnitin 2.0 «Φάσμα της Λογοκλοπής» (Plagiarism Spectrum, Turnitin 2.0).....	120
--	-----

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Σχηματική παρουσίαση της στρατηγικής για την ανάλυση των δεδομένων	158
---	-----

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: «Νοηματοδότηση εργασίας» στην ερευνητική βιβλιογραφία που μελετήθηκε.....	108
Πίνακας 2: «Στάση απέναντι στην επισφάλεια» στην ερευνητική βιβλιογραφία που μελετήθηκε.....	110
Πίνακας 3: «Διαχείριση επισφάλειας» στην ερευνητική βιβλιογραφία που μελετήθηκε	112
Πίνακας 4: LCA I: Νοηματοδότηση επισφάλειας: Ορισμός των μεταβλητών	159
Πίνακας 5: Νοηματοδότηση επισφάλειας: Goodnesss-of-fit.....	159
Πίνακας 6: LCA II: Διαχείριση αποξένωσης: Ορισμός των μεταβλητών	164
Πίνακας 7: Διαχείριση αποξένωσης: Goodnesss-of-fit	165
Πίνακας 8: Latent Class Analysis 2nd order: Ορισμός μεταβλητών	169
Πίνακας 9: Latent Class Analysis 2nd order: Goodnesss-of-fit.....	169

Κατάλογος Γραφημάτων

Γράφημα 1: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 1: «Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο».....	160
Γράφημα 2: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 2: «Ασχολία που την ασκούν για οικονομικούς λόγους».....	161
Γράφημα 3: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 3: «Επάγγελμα που τους προσφέρει γνώσεις και ευχάριστη καθημερινότητα»	162
Γράφημα 4: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 4: «Δυσαρέσκεια και τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας»	163
Γράφημα 5: Διαχείριση αποξένωσης – Κλάση 1: «Αίσθημα ικανοποίησης αλλά και αίσθημα αδικίας»	166
Γράφημα 6: Διαχείριση αποξένωσης – Κλάση 2: «Αίσθημα ικανοποίησης χωρίς αίσθημα αδικίας»	167
Γράφημα 7: Διαχείριση αποξένωσης – Κλάση 3: «Αίσθημα ικανοποίησης και συμβιβασμός με την αδικία».....	168
Γράφημα 8: Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου: Κλάση 1	170
Γράφημα 9: Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου: Κλάση 2	170
Γράφημα 10: Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου: Κλάση 3	170
Γράφημα 11: Στατιστικά σημαντικές μεταβλητές	173

Πίνακας Συντομογραφιών

Γ.Σ.Ε.Ε.	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
Δ.Ο.Ε.	Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
Η.Π.Α.	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
Ο.Ο.Σ.Α.	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
C.E.S.	Centre d' Economie de la Sorbonne
C.N.R.S.	Centre National de la Recherche Scientifique
E.M.P.	EuroMayday Parade
E.S.O.P.E.	European Study On Precarious Employment
I.L.O.	International Labour Organisation
L.C.A.	Latent Class Analysis
M.P.	MayDay Parade
O.E.C.D.	Organisation for Economic Co-operation & Development
T.I.N.A.	There Is No Alternative

Περίληψη

Η ανά χείρας διατριβή εγγράφεται στο πλαίσιο των ερευνών που αφορούν την εργασιακή επισφάλεια, δηλαδή τη μη μόνιμη και ασφαλή εργασία. Ως ερευνώμενος πληθυσμός επιλέχθηκαν οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών, οι οποίοι ως απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μέσα σε συνθήκες αυξημένης ανεργίας, υποαπασχόλησης και ετεροαπασχόλησης, βρίσκουν διέξοδο στη δραστηριότητα αυτή, άλλοτε για να ενισχύσουν το εισόδημά τους και άλλοτε για να διαφυλάξουν την επαγγελματική τους ταυτότητα. Θεωρητικά η έρευνα πλαισιώνεται από τις φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές εκείνες προσεγγίσεις της (μετα)νεωτερικότητας που επιχειρούν να σκιαγραφήσουν τον κοινωνιότυπο που προωθεί η νεοφιλελεύθερη κουλτούρα της εργασίας (Bauman, Bourdieu, Butler κ.λπ.). Τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας είναι τα εξής: 1) Πώς οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών νοηματοδοτούν την επισφάλεια; 2) Πώς οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών διαχειρίζονται την αποξένωση; 3) Ποια στάση έχουν οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες του πληθυσμού; Μέσα από τις απαντήσεις τους, η διατριβή αυτή φιλοδοξεί να συνεισφέρει στον περί επισφάλειας επιστημονικό και κοινωνικό διάλογο αναδεικνύοντας τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η επισφαλής, αλλοτριωτική εργασία στο κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο. Η συλλογή των εμπειρικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσα από τον διαμοιρασμό ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου και η ανάλυση του συλλεγέντος εμπειρικού υλικού (N=97) έγινε με την εφαρμογή της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis). Πρόκειται για στατιστική μέθοδο η οποία επιτρέπει την ποσοτικοποίηση ποιοτικών δεδομένων, με στόχο την ανάδειξη των διαφορετικών προφίλ των αποκρινόμενων με βάση τις ομοιότητες των απαντήσεών τους. Η ανάλυση ανέδειξε τελικά τρία διαφορετικά προφίλ εκπονητών ακαδημαϊκών εργασιών («Κατ' ανάγκην επισφαλείς», «Καθ' ἕξιν επισφαλείς» και «Βετεράνοι της επισφάλειας»). Μέσα από τη συγκριτική μελέτη των τριών προφίλ, η έρευνα κατέληξε στο βασικό συμπέρασμα ότι όσο αυξάνεται η ευχαρίστηση από την επισφαλή αποξενωτική εργασία και η συστηματικότητα επαφής με αυτή, τόσο αυξάνεται η ανταγωνιστικότητα και η ξενοφοβία. Η ταύτιση με την επισφαλή αποξενωτική εργασία μειώνει την ενσυναίσθηση και λειτουργεί διαβρωτικά ως προς το αίσθημα αλληλεγγύης,

εντείνοντας την ξενοφοβία και τον ανταγωνισμό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η πολυσυζητημένη συμμαχία μεταξύ των επισφαλών, η οποία θα μπορούσε να αναδείξει ένα νέο πολιτικό υποκείμενο, ικανό να διεκδικήσει τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και των όρων ζωής τους, να αποτελεί μία εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση.

Λέξεις κλειδιά

επισφάλεια, αλλοτρίωση, συμφωνίες καταδολίευσης, συγγραφείς-φαντάσματα, Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων

Abstract

This dissertation is part of the research on work precarity, that is, non-permanent and unsafe work. The population selected to be surveyed was academic thesis writers, who, as graduates of higher education in conditions of increased unemployment, underemployment and hetero-employment, find a way out in this activity, sometimes to increase their income and sometimes to preserve their professional identity. Theoretically, the research is framed by those philosophical and sociological approaches of (post)modernity that attempt to outline the sociotype promoted by the neoliberal culture of work (Bauman, Bourdieu, Butler, etc.). The research questions of the study are the following: 1) How do academic thesis writers conceptualize precarity? 2) How do academic thesis writers encounter alienation? 3) What attitudes do academic thesis writers have towards other precarious groups of the population? Through their responses, this thesis aspires to contribute to the scientific and social discourse on precarity by highlighting the effects that precarious, alienating work can have on the social and political subject. The empirical data was collected through the distribution of an electronic questionnaire and the analysis of the collected empirical material (N=97) was conducted by applying Latent Class Analysis. This is a statistical method that allows the quantification of qualitative data, aiming at revealing the different profiles of respondents, based on the similarities of their responses. The analysis eventually revealed three different profiles of academic paper authors ("The necessarily precarious", "The precarity addicted" and "The veterans of precarity"). Through the comparative study of these three profiles, the research came to the main conclusion that the more the pleasure of precarious alienating work and the more the regularity of contact with it, the higher the competitiveness and xenophobia. Identification with precarious alienating work reduces empathy and has a corrosive effect on the sense of solidarity, intensifying xenophobia and competition. As a result, the much-discussed alliance among the precarious, which could give rise to a new political subject capable of demanding the improvement of their working and living conditions, is an extremely difficult issue.

Key words

precarity, alienation, contract cheating, ghost-writers, Latent Class Analysis

Εισαγωγή

Στην εποχή της μετανεωτερικότητας, αυτό που ζητείται από τα άτομα και κυρίως από τους νέους, είναι να βρίσκονται σε μία διαρκή κινητικότητα αναφορικά με την επαγγελματική τους εξέλιξη. Η κινητικότητα αυτή, ωστόσο, δεν είναι απαραίτητως γραμμική, δεν έχει συνέχεια ούτε είναι ανοδική, καθώς βασίζεται σε μια διαρκή μεταπήδηση από αντικείμενο σε αντικείμενο ή από πρότζεκτ σε πρότζεκτ προϋποθέτοντας συχνά μικρότερα ή μεγαλύτερα διαστήματα ανεργίας ανάμεσα στις διάφορες φάσεις απασχόλησης. Το δημοφιλές σύνθημα της ευελιξίας, δεν είναι παρά μια ελαστικοποίηση των όρων εργασίας που ενέχει την εκμετάλλευση και την επισφάλεια. Ο διαρκής κίνδυνος να βρεθεί κανείς εκτός εργασίας ή να υποβαθμιστεί εργασιακά και κοινωνικά, η συνεχής αίσθηση ότι η εργασία δεν λειτουργεί με τρόπο που να βοηθά το άτομο να αυτοπραγματώνεται ενισχύοντας την ταυτότητά του (εξαιτίας της ετεροαπασχόλησης ή της υποαπασχόλησης), η αδυναμία προγραμματισμού της ζωής, το διαρκές αίσθημα αναλωσιμότητας, περιττότητας και αχρηστίας που συντρίβει την ψυχολογία και επηρεάζει με βάνανσο τρόπο την καθημερινότητα των νέων, όλα αυτά σκιαγραφούν σε αδρές γραμμές την ευαλωτότητα και την επισφαλή ζωή ως απότοκο της εργασιακής επισφάλειας.

Η ανά χείρας διατριβή εγγράφεται στο πλαίσιο των ερευνών που αφορούν την εργασιακή επισφάλεια, η οποία κατά τους Neilson & Rossiter (2005) «περιγράφει μια κλιμακούμενη αλλαγή προηγουμένως εγγυημένων συνθηκών μόνιμης απασχόλησης σε κατά κύριο λόγο κακοπληρωμένες, αβέβαιες δουλειές». Ο όρος «επισφάλεια» συνδέεται με την απουσία εργασίας ή τη μη μόνιμη και ασφαλή εργασία, αλλά και με την απουσία ελέγχου ή τον περιορισμένο έλεγχο πάνω σε αυτή. Μπορεί να συνδεθεί, ωστόσο, και με την ασυμφωνία ανάμεσα στο κοινωνικό στάτους και την εκπαίδευση ή τα προσόντα που διαθέτουν τα άτομα. Μιλάμε, λοιπόν, όχι μόνο για απουσία μακροχρόνιων συμβολαίων και προστασίας από το ενδεχόμενο της απώλειας της εργασίας, αλλά και για έλλειψη δυνατότητας κοινωνικής ανέλιξης ή ακόμα και για πιθανότητα καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Η εργασιακή επισφάλεια δεν είναι, βέβαια, κάτι το νεοφυές, καθώς ευδοκίμούσε πάντα στις χώρες του Νότου και στη θηλυκοποιημένη εργασία. Στην εποχή μας, ωστόσο, έχει πλέον κανονικοποιηθεί και

«εκδημοκρατιστεί» (Lorey, Στο: Puar, 2012: 172), αφού πλήττει πλέον προηγμένες οικονομίες και κοινωνικά στρώματα άλλοτε ασφαλή. Έχουμε κάθε λόγο να μιλάμε για τη δημιουργία μιας δεξαμενής ανέργων από όπου η αγορά δύναται να αντλεί εργατικό δυναμικό ανάλογα με τις ανάγκες της και σύντομα απλά να το αποβάλλει, δημιουργώντας έναν τρόπον τινά «παρασιτικό» πληθυσμό (Sennet, 2010: 218) που ζει στην ανυποληψία της εφεδρικότητάς του.

Εδώ και αρκετές δεκαετίες, το θέμα έχει απασχολήσει φιλοσόφους και κοινωνικούς επιστήμονες, οι οποίοι προσπαθούν να περιγράψουν και να εξηγήσουν τη δομή και τα χαρακτηριστικά του μετανεωτερικού κόσμου, ενώ σημαντικός αριθμός ποσοτικών και ποιοτικών ερευνών έχει διεξαχθεί για να προσεγγιστεί το φαινόμενο της επισφαλούς εργασίας παγκοσμίως. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, εντάσσεται και η δική μας έρευνα, η οποία εστιάζει στην αλλοτριωτική διάσταση της επισφαλούς εργασίας, μελετώντας πώς η επισφαλής εργασία νοηματοδοτείται από τα υποκείμενα που τη βιώνουν και πώς η αλλοτριωτική της δύναμη επηρεάζει τα επισφαλή υποκείμενα ως κοινωνικούς και πολιτικούς δρώντες.

Ως ερευνώμενος πληθυσμός επιλέχθηκαν οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών, οι οποίοι ως απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (κυρίως των λεγόμενων καθηγητικών σχολών), μέσα σε συνθήκες αυξημένης ανεργίας, υποαπασχόλησης και ετεροαπασχόλησης, βρίσκουν διέξοδο στη δραστηριότητα αυτή άλλοτε για να επιβιώσουν, άλλοτε για να ενισχύσουν το εισόδημά τους και άλλοτε για να διαφυλάξουν την ταυτότητά τους.

Ο συγκεκριμένος πληθυσμός δεν έχει ερευνηθεί ξανά από την εγχώρια ερευνητική βιβλιογραφία, ενώ και στη διεθνή βιβλιογραφία, η μελέτη εστιάζει σε αυτά τα υποκείμενα κυρίως με στόχο να μελετηθεί το φαινόμενο της αόρατης συγγραφής (ghostwriting) ως παράγοντας υπονόμευσης της ακαδημαϊκής ακεραιότητας και όχι ως μορφή άτυπης, επισφαλούς εργασίας με αλλοτριωτικές διαστάσεις. Γενικότερα, θα λέγαμε, πως η αλλοτριωτική δύναμη της επισφάλειας δεν έχει επαρκώς μελετηθεί.

Η διατριβή αυτή φιλοδοξεί να συνεισφέρει στον περί επισφάλειας επιστημονικό και κοινωνικό διάλογο αναδεικνύοντας τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η επισφαλής, αλλοτριωτική εργασία στο κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο, ανοίγοντας τον δρόμο για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Τα ερευνητικά ευρήματα διευκολύνουν μια κριτική ανάγνωση του κόσμου της εργασίας, καθώς συμβάλλουν στην κατανόηση του κοινωνικού ιδεοτύπου που προωθεί η

νεοφιλελεύθερη ηθική, αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο τα επισφαλή υποκείμενα στη χώρα μας οικειοποιούνται και μεταβολίζουν τη νεοφιλελεύθερη ρητορική και “μαθητεύουν” στην επισφάλεια κατά τη μοναχική αναζήτηση της θέσης τους στον νεοφιλελεύθερο εργασιακό τοπίο.

Η εν λόγω εργασία ενδιαφέρει την Παιδαγωγική, όχι μόνο γιατί αναδεικνύει την έκταση του φαινομένου της άορατης συγγραφής στα Πανεπιστήμια, όχι μόνο γιατί αφορά την εργασιακή διαδρομή αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και γιατί η εργασιακή επισφάλεια, όπως προκύπτει, λειτουργεί σαν ένα είδος “σχολείου” στο οποίο το επισφαλές υποκείμενο μαθαίνει να επιβιώνει αναπτύσσοντας συγκεκριμένες αξίες και στάσεις.

Η διατριβή διαιρείται κατ’ αρχήν σε δύο μέρη, θεωρητικό και εμπειρικό. Στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αναπτύσσεται σε κεφάλαια (Κεφ. Α-Δ) η θεωρητική προβληματική στην οποία εντάσσεται το θέμα της και στο εμπειρικό μέρος (Κεφ. Ε-ΣΤ) αναπτύσσεται η μεθοδολογία της έρευνας και αναλύονται τα αποτελέσματα αυτής. Στο τέλος παρατίθενται τα Συμπεράσματα και η Βιβλιογραφία στην οποία στηρίχθηκε η διατριβή.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο (Κεφ. Α) παρατίθενται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους και συμπληρώνοντας η μία την άλλη φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της ύστερης νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας. Πρώτο άξονα αποτελεί η περιγραφή του κοινωνιοτύπου που προωθεί η νεοφιλελεύθερη κουλτούρα της εργασίας, η οποία εδράζεται στην ιδέα του καθ’ όλα υπεύθυνου, παντοδύναμου, ευέλικτου εργασιακού υποκειμένου, που οφείλει να διαχειρίζεται επιχειρηματικά το πολιτισμικό του κεφάλαιο. Δεύτερο άξονα συνιστά η πραγμάτευση της ιδέας του φόβου και της αγωνίας ως θεμελιωδών αισθημάτων του σύγχρονου επισφαλούς υποκειμένου και ως αισθημάτων πάνω στα οποία διαμορφώνονται και νομιμοποιούνται οι σύγχρονες πρακτικές κοινωνικού ελέγχου, πειθάρχησης και κυβερνησιμότητας. Τρίτο άξονα αποτελεί ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών της εργασιακής επισφάλειας, η οποία μπορεί να νοηθεί ως μία μεθοριακή κατάσταση μεταξύ ανεργίας και εργασίας, ως “γυμνότητα”, υπό την έννοια ότι πρόκειται για μία συνθήκη από την οποία απουσιάζει η θεσμική προστασία και ως αναλωσιμότητα, καθώς ο επισφαλής εργαζόμενος θεωρείται και αντιμετωπίζεται ως πλεονάζων, περιττός και αναλώσιμος στην αγορά εργασίας. Τέταρτο άξονα συνιστά η αντιπαράθεση των ιδεών περί πολιτικής παθητικότητας και κινητοποίησης των επισφαλών και ο προβληματισμός γύρω από την ενδεχόμενη

σύμπραξη και την από κοινού διεκδίκηση των ποικίλων ομάδων πληθυσμού που καλύπτονται κάτω από την “ομπρέλα” της επισφάλειας. Εδώ γίνεται και εκτενής αναφορά στην περίπτωση των κινητοποιήσεων EuroMayDay της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας. Πέμπτο και τελευταίο άξονα αποτελεί η αναγωγή της εργασιακής επισφάλειας σε φαινόμενο διαγενεακής αδικίας, ιδωμένο υπό το πρίσμα της «προσέγγισης των ικανοτήτων» των Sen (2015) και Nussbaum (2020).

Στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής (Κεφ. Β), επιχειρείται η εννοιολογική προσέγγιση του όρου της επισφάλειας. Εκκινούμε από την εξέλιξη του όρου στη γαλλική βιβλιογραφία, όπου και έτυχε ευρείας χρήσης, και παραθέτουμε τις εννοιολογικές του καταβολές: πρόκειται για έναν όρο που συνδέθηκε αρχικά με τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση, και σιγά σιγά μετατοπίστηκε στην κοινωνική υποβάθμιση με βάση το εργασιακό στάτους και τους ευέλικτους όρους εργασίας. Στη συνέχεια δίνονται οι σύγχρονες προεκτάσεις της επισφάλειας στον ακαδημαϊκό λόγο, για να καταλήξουμε στον ορισμό της Berlant (Puar, 2012), η οποία συνδέει την επισφάλεια με την αλλοτρίωση. Ακολουθώντας, παραθέτουμε κριτήρια και παραμέτρους της επισφαλούς εργασίας, όπως αυτά καταγράφονται σε επίσημα κείμενα ευρωπαϊκών και παγκόσμιων ερευνών και εκθέσεων, αφενός για να καταστήσουμε την έννοια πιο κατανοητή σε πρακτικό επίπεδο και αφετέρου για να καταδείξουμε ότι οι επίσημες μελέτες της επισφάλειας δεν εστιάζουν στη βιωμένη εμπειρία αλλά σε πιο τεχνοκρατικά και ποσοτικοποιησιμα δεδομένα. Το κεφάλαιο κλείνει με τον λόγο και τον αντίλογο περί «πρεκαριάτου», εξετάζοντας σε ποιον βαθμό μπορεί να ευσταθεί η άποψη περί ανάδυσης μιας νέας κοινωνικής τάξης. Διευκρινιστικά, αναφέρουμε ότι η εννοιολογική προσέγγιση έπεται της φιλοσοφικής και κοινωνιολογικής προσέγγισης, καθώς κρίνουμε ότι αυτή η σειρά εξυπηρετεί καλύτερα τον αναγνώστη στην κατανόηση του θέματος.

Το τρίτο κεφάλαιο (Κεφ. Γ), είναι αφιερωμένο στην έννοια της αλλοτρίωσης. Αρχικά, η αλλοτρίωση συνδέεται με την οδυνηρή εργασία, δηλαδή με την εργασία στην οποία το άτομο στερείται αναγνώρισης και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει δεν ομολογούνται υπό τον φόβο της αναλωσιμότητάς του. Στη συνέχεια, παρατίθεται η μαρξιστική προσέγγιση, όπου η αλλοτρίωση νοείται ως αποξένωση από το τελικό προϊόν της εργασίας. Ακολουθεί η προσέγγιση της αλλοτρίωσης ως ανάδειξης μη γνήσιων επιθυμιών και ως αυτοματοποιημένης, μη αναγνωρίσιμης δράσης. Το κεφάλαιο κλείνει με την παρουσίαση της συγγενικής έννοιας της ανομίας, η οποία

αποδεδειγμένα συνδέεται με την ξενοφοβία. Οι επιλεγμένες έννοιες και προσεγγίσεις εξυπηρετούν την κριτική ανάγνωση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (Κεφ. Δ) πραγματοποιείται η επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας αναφορικά με: α) τη νοηματοδότηση και διαχείριση της επισφάλειας και β) την πρακτική της αόρατης συγγραφής (ghostwriting). Πιο αναλυτικά, εντοπίζονται στη διεθνή αγγλόφωνη ερευνητική βιβλιογραφία και ταξινομούνται οι διάφοροι τρόποι νοηματοδότησης της εργασίας και αντιμετώπισης των επισφαλών συνθηκών, ενώ καταγράφονται και τα πορίσματα των σχετικών ερευνών στη χώρα μας. Όσον αφορά την πρακτική της αόρατης συγγραφής, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα των διεθνών αγγλόφωνων ερευνών που αφορούν τόσο τους αόρατους συγγραφείς (ghostwriters) όσο και τους φοιτητές που επιλέγουν αυτού του είδους τις υπηρεσίες. Το κεφάλαιο κλείνει με την ένταξη του ζητήματος στις παθογένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπου γίνεται κατά κύριο λόγο η σύνδεση της εν λόγω πρακτικής με τον θεσμό των πανελλαδικών εξετάσεων, την παραπαιδεία και την ακαδημαϊκή ετοιμότητα των φοιτητών των ελληνικών τριτοβάθμιων ιδρυμάτων.

Στο κεφάλαιο της Μεθοδολογίας (Κεφ. Ε), τίθενται τα ερευνητικά ερωτήματα, αιτιολογείται η επιλογή του δείγματος, παρουσιάζεται το ερωτηματολόγιο, περιγράφεται η πορεία της έρευνας και ο τρόπος ανάλυσης των δεδομένων κατά την εφαρμογή της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis), ενώ γίνεται αναφορά στη δεοντολογία και τους περιορισμούς της έρευνας. Μετά την παρουσίαση της μεθοδολογίας, ακολουθούν τα Αποτελέσματα της έρευνας (Κεφ. ΣΤ) και τέλος τα Συμπεράσματα (Κεφ. Ζ), όπου και απαντώνται τα ερευνητικά ερωτήματα μέσω της ερμηνείας και της θεωρητικής πλαισίωσης των αποτελεσμάτων που προηγήθηκαν. Η έρευνα ανέδειξε τρία διαφορετικά προφίλ εκπονητών ακαδημαϊκών εργασιών (“Κατ’ ανάγκην επισφαλείς”, “Καθ’ ἕξιν επισφαλείς” και “Βετεράνοι της επισφάλειας”), που σχολιάζονται αναλυτικά φέρνοντας στο προσκήνιο την αλλοτριωτική διάσταση της επισφαλούς εργασίας.

A. Φιλοσοφική και κοινωνιολογική προσέγγιση

1. Το ευέλικτο “παντοδύναμο” άτομο της νεωτερικότητας

Στο κεφάλαιο αυτό εστιάζουμε στο πώς “διαλέγονται” και αλληλοσυμπληρώνονται οι θεωρίες κυρίως των Bauman, Giddens, Beck και Butler, θέλοντας να καταδείξουμε πως στη φάση της ύστερης νεωτερικότητας οι κοινωνίες χαρακτηρίζονται από διαρκή μεταβλητότητα, στην οποία τα δρώντα υποκείμενα καλούνται να αντεπεξέλθουν με ευελιξία, κατασκευάζοντας και διαθέτοντας τον εαυτό τους επιχειρηματικό τω τρόπο, χωρίς καμία εγγύηση και χωρίς κανένα από τα ερείσματα που παλιότερα στήριζαν τα άτομα, για παράδειγμα χωρίς την αλληλεγγύη που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της κοινωνικής τάξης. Πρόκειται για «κοινωνίες της διακινδύνευσης» (Beck, 1992), όπου εντελώς εξατομικευμένα ζητείται από τα άτομα να αναλάβουν πλήρως τα ρίσκα της ζωής και να εφεύρουν ατομικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα, όπως η επισφάλεια, η ανεργία, η φτώχεια κ.λπ. Και ενώ η επισφάλεια, ως υπαρξιακή συνθήκη, είναι συμφυής του ανθρώπινου όντος, η επισφάλεια ως κοινωνικό φαινόμενο χαρακτηρίζει κατεξοχήν τον καιρό μας, καθώς αυξάνεται και σταδιακά διευρύνεται σε ολοένα και περισσότερα κοινωνικά στρώματα και κοινωνικές ομάδες υποβιβάζοντας κοινωνικά άλλοτε ασφαλείς πληθυσμούς.

Σύμφωνα με τον Μπάουμαν (2009: 15-20), στις μέρες μας παρατηρείται το πέρασμα στη «ρευστή φάση της νεωτερικότητας». Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται από τη διάβρωση των κοινωνικών δομών σχεδόν αμέσως μόλις διαμορφωθούν, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να λειτουργήσουν ως σταθερό πλαίσιο αναφοράς στη βάση του οποίου θα καταστρώνονταν από τα άτομα μακροπρόθεσμες στρατηγικές διαχείρισης και οργάνωσης της ζωής. Έτσι, τα σχέδια ζωής μένουν εκτεθειμένα στις διαθέσεις της αγοράς, χωρίς, ταυτόχρονα, να παρέχεται προστασία στο άτομο εκ μέρους της κοινότητας, η οποία έχει χάσει τον αλληλέγγυο ρόλο της και δεν λειτουργεί πια σαν δίχτυ ασφαλείας έναντι στην ενδεχόμενη ατομική δυσκολία ή αποτυχία, αλλά υπονομεύεται από τον διαρκή ανταγωνισμό και τον ατομισμό. Η προσωπική εξέλιξη και ατομική πρόοδος επιδιώκονται και διεκδικούνται μέσα από την εκμετάλλευση θνησιγενών ευκαιριών και στρατηγικών,

που δεν εκκινούν από την αξιοποίηση της πρότερης εμπειρίας, καθώς αυτή σύντομα γίνεται παρωχημένη γνώση και καθίσταται άχρηστη στα νέα αναδυόμενα πλαίσια, χρίζοντας αναθεώρησης· συχνά δε, τροχοπεδεί την ικανότητα προσαρμογής του ατόμου στις νέες απαιτήσεις. Η αστάθεια και η διαρκής μεταβλητότητα των καταστάσεων απαιτούν από το άτομο μια νέα δεξιότητα, αυτή της ευελιξίας, που το ωθεί να ανακαλύπτει ολοένα νέες στρατηγικές αξιοποίησης ευκαιριών και όχι να ακολουθεί τις προτιμήσεις και τις κλίσεις του.

Στο ίδιο αυτό πλαίσιο, ο Giddens (2014: 203) εύστοχα επισημαίνει τα λεπτά όρια μεταξύ διακινδύνευσης και ευκαιρίας στην εποχή της νεωτερικότητας και εξηγεί πως είναι πλέον εξαιρετικά δύσκολο να γνωρίζει κανείς πότε να νιώσει εμπιστοσύνη και πότε καχυποψία, πότε είναι ασφαλής και πότε κινδυνεύει. Παρομοιάζει το σύγχρονο τρόπο ζωής, με τους ξέφρενους ρυθμούς του, με τον χειρισμό ενός τεράστιου θωρηκτού («τζαγγερνώτ») (Giddens, 2014: 193-194), το οποίο ωθείται από αντιφατικές δυνάμεις και “αφηνιασμένο” απειλεί να συντρίψει τους επιβαίνοντες, οι οποίοι υποφέρουν από ανασφάλεια, αφού αδυνατούν να ελέγξουν την ταχύτητα και την κατεύθυνσή του.

Έτσι, λοιπόν, το άτομο μένει εκτεθειμένο στη διαρκή κίνηση και αλλαγή, με κίνδυνο μια “απροσεξία” να το ωθήσει στον αποκλεισμό. Για να διαχειριστεί την ανασφάλεια, θέτει στόχους με υψηλότερη επιτευξιμότητα, στόχους-υποκατάστατα. Η τακτική αυτή, βέβαια, δεν κάνει τίποτα άλλο από το να ενισχύει το αίσθημα αταξίας και φόβου, ο οποίος διαχέεται «σε περιοχές του βίου οι οποίες κατά κύριο λόγο δεν σχετίζονται με την αυθεντική πηγή της αγωνίας» (Μπάουμαν 2009: 33). Μοναδικό και κατ’ επίφαση εργαλείο του ατόμου για την επίλυση του προβλήματός του, η επίδειξη της προσήκουσας ευελιξίας, καθώς το άτομο εξόφθαλμα πλέον καλείται να βρει ατομικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα (Bauman, 2005: 86-87 & 149), ενώ είναι σαφές ότι οι καταστάσεις επηρεάζονται από παράγοντες που δεν βρίσκονται στο πεδίο και τη δυνατότητα ελέγχου του· η ανεργία, για παράδειγμα (ή η φτώχεια), παρουσιάζεται ως απότοκο της έλλειψης ατομικών δεξιοτήτων και όχι ως αποτέλεσμα της γενικότερης μείωσης της ζήτησης στην αγορά εργασίας, αποσυνδέεται από τις δομικές ανισότητες και νοείται ως αδυναμία των ίδιων των ατόμων (Ζαϊμάκης, 2015: 31). Οι καταστάσεις εκείνες που στο παρελθόν προκαλούσαν, λοιπόν, την ανάληψη πολιτικής δράσης, τώρα απαιτείται να επιλύονται σε ατομικό επίπεδο (Furlong & Cartmel 2007: 5-6) και κάπως έτσι, όπως επισημαίνει

ο Μπάουμαν (2009: 21-54), η κοινωνική αλληλεγγύη αντικαθίσταται από την ατομική υπευθυνότητα.

Αυτό ακριβώς εννοούσε και ο κοινωνιολόγος Ulrich Beck περιγράφοντας το «βιογραφικό μοντέλο» στο έργο του «Risk Society». Σύμφωνα με τον Beck (1992: 92), στα χρόνια της ύστερης νεωτερικότητας σημειώνεται αυτό που θα ονομάζαμε διάλυση των κοινωνικών τάξεων όπως τις ξέραμε. Η διάλυση αυτή δεν είναι άσχετη με την αναθεώρηση των εργασιακών συνθηκών στη βάση της ευελιξίας. Η διάλυση των κοινωνικών τάξεων οδηγεί στην αποστέρηση των παραδοσιακών κοινωνικών δικτύων στήριξης του ατόμου, με αποτέλεσμα τα άτομα να στηρίζονται πλέον αποκλειστικά στον εαυτό τους για να καταστρώσουν τα δικά τους πλάνα ζωής, έκθετα στις διαθέσεις της αγοράς. Στην Douglas (2003: 15) –η οποία ως κοινωνική ανθρωπολόγος ενδιαφέρεται, επίσης, για την προσέγγιση της διακινδύνευσης μέσα από τα πολιτικά της συμφραζόμενα και όχι με βάση τη γνωστική λειτουργία του ανθρώπου, όπως οι ψυχολόγοι– συναντάμε μια παρόμοια σκέψη για τη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία: «η αγορά “ξετρυπώνει” με τη συναίνεσή του το άτομο από τη γωνιά που “λουφάζει” και του δίνει τη δυνατότητα μιας ανεμπόδιστης κινητικότητας μέσα σε ένα παγκόσμιο σύστημα στο οποίο, όμως, το αφήνει εκτεθειμένο και ευάλωτο».

Η εξατομίκευση της κοινωνικής αδικίας αντανακλάται στο βίωμα των επισφαλών συνθηκών ζωής με επίκεντρο την ανεργία, ενώ η εκπαίδευση αδυνατεί πλέον να εξασφαλίσει την κοινωνική κινητικότητα προς τα πάνω (Beck, 1992: 94). Η νέα μορφή ανισότητας κατ’ ουσίαν διαμορφώνεται από τη δεξιότητα να διαχειρίζεται κανείς την ανασφάλεια και μέσω αυτής τη διάκρισης αναδύονται νέες πολιτισμικές και κοινωνικές ταυτότητες (Beck, 1992: 98). Έτσι, η ανακλαστική νεωτερικότητα¹ (reflexive modernity) συγκροτεί την «κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society), μια κοινωνία εξατομίκευσης, όπου στο επίκεντρο δεν βρίσκεται πλέον η κατανομή των αγαθών αλλά η κατανομή των κινδύνων (Beck, 1992: 3).

Σύμφωνα με τον Beck (1992: 99-101), στη νέα αυτή τάξη πραγμάτων, ο χώρος εργασίας χάνει τη σημασία του ως τόπος διαμόρφωσης ταξικής ταυτότητας και νέοι καθοριστικοί παράγοντες, τρόποι ζωής και συλλογικές ταυτότητες αναδύονται στη βάση του διαμοιρασμού της διακινδύνευσης. Η νέα α-ταξική κοινωνία (σε

---

¹ Χαρακτηριστικό της ανακλαστικής νεωτερικότητας είναι η αδυναμία του συστήματος να υπολογίσει, να διαχειριστεί και να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις της πολιτικής δράσης, η οποία καταλήγει να είναι επιβλαβής για τις ίδιες τις κοινωνίες.

εντελώς διαφορετική κατεύθυνση από αυτή που οραματίστηκε ο Μαρξ) θα είναι, σύμφωνα με τον Beck, μια εξατομικευμένη κοινωνία εργαζομένων με χαμηλή αυτοσυνειδησία. Οι μονάδες που θα τη συναποτελούν θα αναλάβουν πλήρως και εξατομικευμένα τη διαχείριση των κοινωνικών ρίσκων βιώνοντας συναισθήματα προσωπικής ανικανότητας και ενοχής, ενώ σε αυτή τη σύγχρονη κοινωνία της επίτευξης (achievement society), η στροφή προς την Ψυχολογία θα παρέχει μια ψευδο-νομιμοποίηση της ανισότητας.

Κατά τους Furlong & Cartmel (2007: 4-5 & 8-9), η διάβρωση των κοινωνικών τάξεων, βέβαια, σημαίνει κατά κύριο λόγο ότι αυτές έχασαν τη συνεκτική τους ισχύ και τη δύναμή τους να καθορίζουν ντετερμινιστικά τον τρόπο ζωής των ατόμων, όχι όμως ότι απώλεσαν ολοκληρωτικά τον χαρακτήρα τους ως παράγοντες πρόβλεψης των ατομικών βιογραφιών. Οι κοινωνικές τάξεις, όπως και το φύλο, ακόμη διαμορφώνουν τις ατομικές εμπειρίες και πορείες ζωής. Η κοινωνία της διακινδύνευσης, υπό αυτή την έννοια, δεν είναι οπωσδήποτε μια α-ταξική κοινωνία.

Η εξατομίκευση, η υπευθυνοποίηση του ατόμου, η διαφορεική κατανομή του ρίσκου και η συνακόλουθη ανισότητα συνδέονται και με την προσέγγιση της επισφάλειας από την Judith Butler, η οποία δεν εστιάζεται στην εργασία και αφορά σαφώς μεγαλύτερο φάσμα κοινωνικών ομάδων επεκτείνοντας το αίσθημα της επισφάλειας σε όλο το εύρος της ζωής.

Σύμφωνα με την Butler (2017: 47-48), επισφάλεια καλείται η συνθήκη εκείνη στην οποία «ορισμένοι πληθυσμοί υποφέρουν από την κατάρρευση των κοινωνικών και οικονομικών δικτύων», καθώς αφήνονται χωρίς προστασία να «εκτίθενται περισσότερο στον τραυματισμό, τη βία και τον θάνατο». Άλλως ειπείν, η «διαφορική κατανομή της επικινδυνότητας» του βίου, που σημαίνει τη μεγιστοποίηση της «τρωτότητας» ορισμένων πληθυσμών, επιτρέπει τον χαρακτηρισμό ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων ως επισφαλών².

Πρόκειται για ανθρώπους εκτεθειμένους στην ανασφάλεια, που βλέπουν το μέλλον τους να διακυβεύεται, καθώς η επιχειρηματική ηθική εδραιώνεται από τα νεοφιλελεύθερα συστήματα εξωθώντας ακόμα και τα πιο αδύναμα άτομα να αναλάβουν πλήρως την ευθύνη για τη ζωή τους χωρίς κανένα στήριγμα. Όπως

---

² Η Butler διακρίνει τους όρους «precariousness» και «precarity»: Ο πρώτος αναφέρεται στη γενικευμένη ανασφάλεια, που αφορά όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους και προκύπτει από το γεγονός ότι αυτοί είναι αλληλεξαρτώμενοι (κοινωνική ευαλωτότητα), επομένως και ευάλωτοι, ενώ ο δεύτερος σχετίζεται με το πώς η ανασφάλεια αυτή διαμοιράζεται ανισομερώς σε άτομα και ομάδες του πληθυσμού (Puar, 2012: 169).

γλαφυρά διατυπώνει η Butler, πρόκειται για «πόλεμο [ενάντια] στην ιδέα της αλληλεξάρτησης», ενάντια στο «κοινωνικό δίκτυο των χεριών που προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν τις μη βιώσιμες συνθήκες της ζωής» (Butler, 2017: 86). Η επισφάλεια προκύπτει από επιχειρηματικές προσεγγίσεις της ζωής που επιβάλλουν την υπευθυνοποίηση του ατόμου για τη μεγιστοποίηση της αξίας του στην αγορά. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για την «επιχειρηματική κατασκευή του εαυτού», για την «απαίτηση να γίνει κανείς επιχειρηματίας του εαυτού του, κάτω από συνθήκες που καθιστούν αδύνατο το αμφίβολο αυτό επάγγελμα» (Butler, 2017: 27-28). Ο homo oeconomicus του νεοφιλελευθερισμού είναι επιχειρηματίας του εαυτού του έχοντας για κεφάλαιο τον ίδιο του τον εαυτό (Foucault 2012: 210).

Η Butler, ωστόσο, δεν απορρίπτει της έννοια της ευθύνης, αλλά τάσσεται ενάντια στην υπευθυνοποίηση που στηρίζεται σε μια ναρκισσιστική βάση: το να δρα κανείς υπεύθυνα, για την Butler, δεν σημαίνει να δρα ατομικά και να επαίρεται για αυτή του την επιτυχία, αλλά «να δίνεται στην ευρύτερη κοινωνικότητα που είναι» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 158). Για αυτόν τον λόγο, η ηθική ευθύνη, σύμφωνα με την Butler (Puar, 2010: 170), θεμελιώνεται στην ίδια την έννοια της επισφάλειας³.

Η έννοια της επισφάλειας βρίσκεται σε στενή συνάφεια και με τον όρο της «απα-αλλοτρίωσης». Στο ομώνυμο έργο των Μπάτλερ & Αθανασίου, η Αθανασίου ορίζει την «απ-αλλοτρίωση» ως τις κοινωνικές εκείνες διαδικασίες και ιδεολογίες «με τις οποίες συγκεκριμένα υποκείμενα περιέρχονται σε κατάσταση αποστέρησης και αποβολής από κανονιστικές και κανονικοποιητικές εξουσίες που ορίζουν το πολιτισμικά διανοητό και ρυθμίζουν την κατανομή της τρωτότητας» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 14), κάνοντας ρητή αναφορά στην οικονομική βία και την επισφαλειοποίηση. Ως επισφαλειοποίηση η Butler ορίζει εν συντομία τον εγκλιματισμό ενός πληθυσμού στην ανασφάλεια (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 72). Η απαλλοτρίωση, λοιπόν, είναι μια συνθήκη «καταναγκαστική και στερητική» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 16) η οποία «προϋποθέτει την ιδέα ότι κάποιος άνθρωπος θα στερηθεί κάτι που του ανήκει δικαιωματικά» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 20), υποπίπτοντας στην κατάσταση της «μη ύπαρξης» και του «κοινωνικού

---

³ Για την Butler, η έννοια της ηθικής ευθύνης θεμελιώνεται στην ίδια την έννοια της επισφάλειας μέσα από τον εξής συλλογισμό: Στο πλαίσιο της κοινωνίας, οι άνθρωποι υπάρχουν πάντα σε σχέση με τους άλλους. Άλλως ειπωμένο, η κοινωνικότητά μας έγκειται στο σχετίζεσθαι. Οι δεσμοί μας, όμως, είναι επισφαλείς, καθώς εκτίθενται στην πολιτική εξουσία που παράγει την κοινωνική αδικία. Αυτή η σχεσιακότητα και η αλληλεξάρτηση εξαιτίας της κοινωνικής μας ευλωτότητας, δημιουργεί μια ηθική υποχρέωση απέναντι στον άλλο, στο πλαίσιο της κοινής μας επισφάλειας (Puar, 2010: 169-170).

θανάτου» εξαιτίας μιας παγκόσμιας πολιτικής που ξεχωρίζει τις ενσώματες υποκειμενικότητες σε αναλώσιμες και μη (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 38-39).

Εν κατακλείδι, σύμφωνα με την Butler (2017: 27, 30, 38), η επισφάλεια όχι μόνο κατανέμεται διαφορετικά στην κοινωνία, αλλά και εντείνεται όσο το άτομο υποκύπτει στην εξ ολοκλήρου ανάληψη της ευθύνης του εαυτού του, στο πλαίσιο μιας εξατομικευτικής ηθικής, με σκοπό την αυτάρκεια, μια αυτάρκεια που γίνεται ολοένα και πιο αδύνατη, καθώς υπονομεύεται σε δομικό επίπεδο. Όσο καταρρέουν οι υποστηρικτικές κοινωνικές δομές, τόσο το άτομο απομονώνεται κοινωνικά και βιώνει το αίσθημα της εξατομικευμένης αγωνίας και αποτυχίας για τον εαυτό αλλά και για όσους εξαρτώνται από εκείνο.

Η επισφάλεια, βέβαια, δεν είναι κάτι καινού. Είναι στοιχείο συμφυές του καπιταλισμού και αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό αν σκεφτούμε εκτός των άλλων τη θηλυκοποίηση⁴ ορισμένων τομέων απασχόλησης ή τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των μεταναστών. Ωστόσο, η επισφάλεια δεν επισυμβαίνει πλέον στα «περιθώρια», αλλά, όπως διατυπώνει η Lorey (Puar, 2012: 172), «δημοκρατικοποιείται» και πλήττει ή απειλεί να πλήξει τις ανώτερες κοινωνικές ομάδες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εντός των συνθηκών της επισφάλειας η ανισότητα εξαφανίζεται. Υπό αυτή την έννοια και υπό αυτούς τους όρους «είμαστε όλοι επισφαλείς», όπως επισημαίνει η Lorey (Puar, 2012: 172).

Ο υπό μελέτη πληθυσμός, από τον οποίο προέρχεται και το δείγμα της έρευνάς μας, οι εκπονητές φοιτητικών εργασιών (στη διεθνή βιβλιογραφία: ghost-writers), είναι άτομα που εξωθούνται από τις σύγχρονες επισφαλείς εργασιακές συνθήκες, όπως περιγράφηκαν στο κεφάλαιο αυτό, στην επιλογή μιας τέτοιας εξατομικευμένης λύσης για τη διατήρηση της απασχολησιμότητάς τους ή την ενίσχυση του εισοδήματός τους. Πρόκειται για μια λύση που εγκλωβίζει περαιτέρω στην επισφάλεια, αλλά και για μια λύση με αποξενωτικό χαρακτήρα.

---

⁴ Ο όρος θηλυκοποίηση αναφέρεται στα υψηλά ποσοστά αντιπροσώπευσης των γυναικών.

2. Φόβος και αγωνία στην εποχή της νεωτερικότητας

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε να προσεγγίσουμε την έννοια του φόβου, καθώς αυτός είναι το κυρίαρχο συναίσθημα για τους επισφαλείς. Χρησιμοποιώντας κυρίως τη θεωρία του Ιταλού φιλοσόφου Paolo Virno⁵, εξηγούμε πώς η αποξένωση που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες αποστέρησε το άτομο από το δίχτυ ασφαλείας της κοινότητας και το καταδίκασε σε μια κανονικοποιημένη αγωνιώδη καθημερινότητα. Παράλληλα, επικαλούμενοι την επιχειρηματολογία των Bauman και Butler, εξηγούμε πώς η εξουσία νομιμοποιείται μέσω της προστασίας που παρέχει απέναντι σε κινδύνους που η ίδια έχει εντέχνως κατασκευάσει και πώς εφευρίσκει νέες απειλές, όταν οι παλαιότερες δεν μπορούν πλέον να αντιμετωπιστούν.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, κάναμε λόγο για αισθήματα φόβου και αγωνίας εκ μέρους των υποκειμένων των νεωτερικών κοινωνιών, που έκθετα στις διαθέσεις μιας σκληρής αγοράς καλούνται να αντιμετωπίσουν τις διαρκείς αλλαγές, τις ενδεχομενικότητες και τις αντιξοότητες του (εργασιακού) βίου μέσα από ατομικές και μοναχικές διαδρομές, χωρίς την υποστήριξη και την προστασία συλλογικοτήτων.

Στον Virno (2006: 21-22) διαβάζουμε ότι ο Kant (2002) διακρίνει δύο είδη κινδύνου. Υπάρχει ο **ειδικός κίνδυνος** που συνίσταται π.χ. στην απειλή από μια χιονοστιβάδα ή στην απώλεια της θέσεως εργασίας, και από την άλλη ο **απόλυτος κίνδυνος** που νοείται ως εγγενής επικινδυνότητα της ύπαρξης στον κόσμο, ο οποίος διέπεται από το απροσδιόριστο και είναι πηγή συνεχούς ανασφάλειας. Σε κάθε μία από τις δύο μορφές κινδύνου και τρόμου αντιστοιχεί και μια άλλη μορφή προστασίας και ασφάλειας που μπορεί να ιδωθεί από μία ιστορικο-κοινωνική σκοπιά. Η πραγματική, συγκεκριμένη συμφορά χρειάζεται συγκεκριμένες θεραπείες, ενώ ο απόλυτος κίνδυνος απαιτεί προστασία από τον ίδιο τον κόσμο.

Την καντιανή αυτή διάκριση, όπως επισημαίνει ο Virno (2006: 23), επεκτείνει ο Heidegger (1998) διακρίνοντας τον φόβο από την αγωνία. Ο **φόβος** αφορά στον συγκεκριμένο κίνδυνο, είναι οριοθετημένος και προκύπτει στο πλαίσιο της κοινότητας, ενώ η **αγωνία** προέρχεται από τον αόριστο κίνδυνο που μπορεί να προκύψει οποτεδήποτε έξω από αυτή, με την είσοδο στον ευρύ και απρόβλεπτο

---

⁵ Επιλέγουμε τον Virno, καθώς είναι ένας θεωρητικός που στις κοινωνικοπολιτικές του αναλύσεις ασχολήθηκε συστηματικά με την προσέγγιση του μεταφορντικού μοντέλου εργασίας και τις νέες μορφές παραγωγής.

κόσμο. Ενώ, λοιπόν, την αγωνία θεραπεύει η θρησκευτική εμπειρία και ο υπερβατικός ηθικός νόμος, τον φόβο φαίνεται να θεραπεύει η ίδια η κοινότητα.

Κατά τον Virno, η διαχωριστική γραμμή, όμως, ανάμεσα στον απόλυτο και σχετικό τρόπο, είναι αυτό ακριβώς που εξαλείφεται στις νεωτερικές μας κοινωνίες. Το φιλικό «μέσα»⁶ και το εχθρικό «έξω» συγχέονται εξαιτίας του αποξενωμένου πλήθους. Έτσι, καθώς τα άτομα στερούνται των παραδοσιακών κοινοτήτων και εκτίθενται σε μια κατ' επανάληψη ανανεωμένη πραγματικότητα χωρίς σταθερές, παρουσιάζεται αλληλεπικάλυψη φόβου και αγωνίας (Virno, 2006: 24-25). Η απώλεια της εργασίας, δηλαδή, ωθεί σε γενικότερο αποπροσανατολισμό και στην απόλυτη ανασφάλεια. Έτσι, ο φόβος γενικεύεται και γίνεται αγωνιώδης. Ο Virno, μάλιστα, προτείνει τον όρο «ανοίκειο», για να περιγράψει αυτή τη συνθήκη που σχετίζεται άμεσα με τη νεωτερικότητα: «Η απώλεια της θέσης εργασίας, οι καινοτομίες που αλλάζουν τις εργασιακές δραστηριότητες, η μοναξιά των μητροπόλεων, φέρουν πολλά από τα χαρακτηριστικά που προηγουμένως ανήκαν στον τρόπο που δοκίμαζε κανείς έξω από τα τείχη της κοινότητας» (Virno, 2006: 25).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ενώ ο φόβος είναι δημόσιο συναίσθημα, η αγωνία αφορά ξεχωριστά το κάθε απομονωμένο άτομο⁷. Η αγωνιώδης αποξένωση αφορά την εσωτερικότητα του ατόμου και από μια ορισμένη σκοπιά είναι το διακριτικό γνώρισμα της έννοιας του πλήθους (Virno, 2006: 26).

Σε ένα τρίτο επίπεδο, αυτό που έχει αλλάξει είναι η διαλεκτική μεταξύ φόβου και προστασίας, καθώς πλέον ο ίδιος ο κίνδυνος παρουσιάζεται σαν ειδική μορφή προστασίας και έτσι η αναζήτηση προστασίας γίνεται και αυτή επικίνδυνη (Virno, 2006: 27-28). Κατά την Butler, «η επισφάλεια επαυξάνεται ακριβώς στο όνομα μιας ορθολογικότητας της ασφάλειας» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 231), ενώ κατά τον Agamben (2002: 5), η ασφάλεια και η τρομοκρατία μπορούν να καταλήξουν να δικαιολογούν και να νομιμοποιούν η μία τις ενέργειες της άλλης.

Ο Bauman (2005) εκκινεί από τον Μπακτίν (1968) για να ξεδιπλώσει τη σκέψη του επί του θέματος. Ο Μπακτίν διακρίνει τον φόβο σε «**κοσμικό**» και «**επίσημο φόβο**». Ο πρώτος συνιστά τον φόβο απέναντι στην πανίσχυρη και ακαθόριστη δύναμη (της Φύσης και του Θεού), ενώ ο δεύτερος είναι ο φόβος της εξουσίας που βρίσκεται στα χέρια του ανθρώπου (Bauman, 2005: 80). Η

---

⁶ Στον Heidegger συναντάμε τις έννοιες του «οικουρείν» (Zuhause-sein) και της επακόλουθης «καθησυχασμένης αυτοπεποίθησης» (Θεοδώρου, 2015).

⁷ Για τον Heidegger, η αγωνία προέρχεται από το «υπαρκτικό ξεμονάχιασμα», από το αίσθημα της «ανεστιότητας» (Θεοδώρου, 2015).

ευαλωτότητα και η ανασφάλεια που νιώθουν οι άνθρωποι διαμεσολαβείται από τις διάφορες εξουσίες, οι οποίες υπόσχονται και εξασφαλίζουν την προστασία επιτυγχάνοντας έτσι την πειθαρχία (Bauman, 2005: 84). Στην ουσία, η αποτελεσματικότητα της κοσμικής εξουσίας στηρίζεται στην παραγωγή «επίσημου φόβου», καθώς «για να διατηρηθεί η επιρροή πάνω τους, τα αντικείμενα πρέπει να γίνουν και να παραμείνουν ευάλωτα και ανασφαλή» (Bauman, 2005: 84). Έτσι, οι διάφορες κοσμικές εξουσίες καταλήγουν να δημιουργούν οι ίδιες απειλές, από τις οποίες έπειτα καλούνται να προστατέψουν, αντλώντας με αυτόν τον τρόπο τη νομιμοποίησή τους: «Η ανθρώπινη τρωτότητα και αβεβαιότητα αποτελούν τον κύριο λόγο ύπαρξης κάθε πολιτικής εξουσίας – και κάθε πολιτική εξουσία πρέπει να υποβάλλεται σε τακτική ανανέωση των διαπιστευτηρίων της» (Bauman, 2005: 85). Συχνά, η αντιμετώπιση των κινδύνων γίνεται με τη λήψη μέτρων έκτακτης ανάγκης στο όνομα των οποίων πολλά δικαιώματα περιστέλλονται.

Η πλήρης έκφραση της παραπάνω ιδέας περί παροχής ασφάλειας υπήρξε το κράτος πρόνοιας, το οποίο είχε ως σκοπό την «κοινωνικοποίηση» των ατομικών κινδύνων (Bauman, 2005: 86). Οι ατομικές ατυχίες, οι δυσκολίες, ακόμα και τα λάθη, επανορθώνονταν με την παρέμβαση του κράτους και την παροχή κοινωνικής ασφάλειας. Αυτή ακριβώς η πολιτική μορφή εξουσίας είναι που βλέπουμε σταδιακά να διαβρώνεται, να αποδυναμώνεται και να υποχωρεί. Στις μέρες μας, η κυριαρχούσα ελεύθερη αγορά καθιστά το ίδιο το άτομο υπεύθυνο για τον εαυτό του και του ζητά να λύσει ιδιωτικά τα δικά του προβλήματα. Του ζητά κατ' ουσίαν να βρει ατομικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα (Bauman, 2005: 86-87 & 149).

Αυτή η εξέλιξη, όμως, δεν μπορεί παρά να απονομιμοποιεί την εξουσία, η οποία παύει να αποτελεί πηγή ασφάλειας για τα άτομα, αποκαθλώνεται και αμφισβητείται. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι σύγχρονες εξουσίες αναζητούν έτερες πηγές φόβου που θα αποπροσανατολίσουν από την οικονομική ανασφάλεια, για την αντιμετώπιση της οποίας δεν είναι πια ικανές, και θα “παλινορθώσουν” την εμπιστοσύνη στην ισχύ της εξουσίας να προστατεύει από τον υπαρκτό ή εφευρεμένο κίνδυνο. Έτσι, λοιπόν, οι σύγχρονες εξουσίες προσανατολίζονται προς το ζήτημα της προσωπικής ασφάλειας (Bauman, 2005: 88), εστιάζοντας στην εγκληματικότητα και δη την τρομοκρατία. Εξιλαστήρια θύματα και αποδιοπομπαίοι τράγοι γίνονται οι «αιδανικοί αποκλίνοντες Άλλοι» (Bauman, 2005: 94), οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, που εμφανίζονται την κατάλληλη στιγμή, πριν οι εξουσίες χάσουν εντελώς την

αξιοπιστία τους. Το σημερινό κράτος, λοιπόν, δεν μπορεί πλέον να προστατεύσει από την οικονομική επισφάλεια, δεν μπορεί να εγγυηθεί ασφαλείς θέσεις εργασίας και σίγουρο μέλλον, δεν το ευαγγελίζεται καν (Bauman, 2005: 149): η ρητορική πια έχει αλλάξει.

Η Butler προχωρά στη διάκριση της επισφάλειας ως υπαρξιακής κατηγορίας, κοινής για όλους τους ανθρώπους, από την επισφάλεια ως «συνθήκη επιβεβλημένης ανισότητας και ένδειας» (2016: 40). Η επισφάλεια, δηλαδή, δεν συνιστά μια υπαρξιακή αλήθεια και μόνο, καθώς όλοι είμαστε εκτεθειμένοι σε γεγονότα και συνθήκες που βρίσκονται έξω από τον έλεγχό μας. Δυνητικά, ο καθένας μας θα μπορούσε να βρεθεί σε καταστάσεις έκθεσης στην ευαλωτότητα εξαιτίας γεγονότων και συνθηκών που βρίσκονται πέρα από τον έλεγχο του ατόμου. Η κατάσταση αυτή, όμως, καθώς δεν βιώνεται στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο από όλους (η ανεπάρκεια του κοινωνικού κράτους επηρεάζει, για παράδειγμα, τον άνεργο περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον), επιβάλλεται κοινωνικά και αποκαλύπτει κυρίως την αδυναμία του συστήματος, των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών θεσμών, να προστατέψουν από φαινόμενα όπως η ανεργία και η επισφαλαιοποίηση (Butler, 2017: 33-34). Η επισφάλεια, επομένως, χάνει την υπαρξιακή της υπόσταση μόλις συγκεκριμενοποιείται και ταυτίζεται με τη διάσταση της πολιτικής, αποκαλύπτοντας την κοινωνική μας φύση, ήτοι την αδήριτη αλληλεξάρτησή μας (Butler, 2017: 145). Για άλλη μια φορά συμπεραίνουμε ότι η σύνδεση επισφάλειας και κοινωνικής ανισότητας είναι ξεκάθαρη.

Τα υποκείμενα που βιώνουν την επισφάλεια, όπως τα υπό έρευνα υποκείμενα της δικής μας μελέτης, δεν είναι απαραίτητο ότι αντιλαμβάνονται ή μπορούν να εκφράσουν το αίσθημα της αγωνίας που βιώνουν. Άλλωστε, η κανονικοποίηση της επισφάλειας, όπως την περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ενδέχεται να εμποδίζει τα άτομα να την αντιληφθούν ως συνθήκη. Επιπλέον, όπως θα δούμε σε επόμενο Κεφάλαιο (Βλ. Κεφ. Γ.1.), τα περιθώρια εξωτερίκευσης της αγωνίας τους είναι στενά, καθώς το κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο αφήγημα ταυτίζει τους παραπονούμενους με τους ανίκανους και ανάξιους που δεν χωρούν στη σύγχρονη, εξαιρετικά ανταγωνιστική αγορά εργασίας, όπως προκύπτει από τις αναλύσεις του Dejours (2006).

3. Η φύση της επισφάλειας: «μεθοριακότητα», «γυμνή ζωή» και «αναλωσιμότητα»

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε να προσεγγίσουμε τη φύση της επισφάλειας. Η ουσία της έγκειται, πρωτίστως, στη μεθοριακότητά της, την οποία θεμελιώνουμε στις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις του Victor Turner που αφορούν τις διαβατήριες τελετές των φυλετικών και προβιομηχανικών κοινωνιών⁸: οι επισφαλείς μοιάζουν με εκείνα τα άτομα των φυλών που στο κατώφλι μεταξύ της παλιάς και της νέας τους φάσης ζωής, για όσο διαρκεί η διάβαση, μένουν χωρίς ταυτότητα και σχεδόν χάνουν την υπόστασή τους. Έπειτα, χρησιμοποιώντας τη θεωρία του Ιταλού φιλοσοφου Giorgio Agamben (2005) για τον «ιερό άνθρωπο» (*homo sacer*), τον άνθρωπο που στερείται νομικής υπόστασης, καταλήγουμε στο ότι η επισφάλεια χαρακτηρίζεται από τη «γυμνότητα», από την έλλειψη προστασίας σε θεσμικό επίπεδο. Τέλος, μέσα από τα λεγόμενα του Marx, του Bauman και του Sennett, εντοπίζουμε το τρίτο χαρακτηριστικό της συνθήκης της επισφάλειας που είναι η περιττότητα.. Κατά την Judith Butler και την Isabell Lorey, η περιττότητα αυτή είναι που παράγει τη σύγχρονη βιοπολιτική, όπως αυτή ορίστηκε από τον Foucault, καθώς δίνει στην εξουσία τη δυνατότητα να εγγυάται την επιβίωση και μέσω αυτών των εγγυήσεων να νομιμοποιείται και να εδραιώνεται. Κλείνοντας, παρουσιάζουμε τη θεωρία του Ιταλού κοινωνιολόγου Filippo Viola για την «απροσδιοριστία» ως χαρακτηριστικό των σχέσεων εργασίας στον καπιταλισμό, ώστε να καταδείξουμε πώς τα ανωτέρω χαρακτηριστικά της επισφάλειας ενσωματώνονται στην αγορά εργασίας.

Στον κοινωνικό ανθρωπολόγο Turner (1974) διαβάζουμε πως ο εθνογράφος Van Gennep διακρίνει τρεις φάσεις στις διαβατήριες τελετές των φυλετικών και προβιομηχανικών κοινωνιών: α) την προκατωφλική ή προμεθοριακή φάση: τελετουργίες του αποχωρισμού από τον προηγούμενο κόσμο (*separation*), β) την κατωφλική ή μεθοριακή φάση: τελετουργίες της μετάβασης (*transition*) και γ) τη μετακατωφλική ή μεταμεθοριακή φάση: τελετουργίες της ενσωμάτωσης στον νέο κόσμο (*incorporation*). Η φάση του αποχωρισμού επισημαίνεται από την είσοδο στον ιερό χωροχρόνο και περιλαμβάνει συμβολική συμπεριφορά αποστασιοποίησης των τελετουργικών υποκειμένων από τον πρότερο βίο. Η φάση της μετάβασης και της

---

⁸ Τη σύνδεση της εργασιακής επισφάλειας με τη μεθοριακή φάση των διαβατήριων τελετών των φυλετικών κοινωνιών, όπως την προσέγγισε ο Turner, έκανε πρώτος ο Μ. Σπυριδάκης στο βιβλίο του «The Liminal Worker» (2013). Στο μεταγενέστερο βιβλίο του «Homo precarious» (2018), γραμμένο στα ελληνικά, κάνει λόγο για «οριακά υποκείμενα».

μεθοριακότητας (liminality, από το λατινικό limen=κατώφλι), είναι μια φάση ασάφειας και αμφισημίας, ενώ η φάση της ενσωμάτωσης περιλαμβάνει συμβολικές πράξεις που αντιπροσωπεύουν την επιστροφή των μελών της κοινότητας με τη νέα τους ταυτότητα και τον νέο τους καλά και σταθερά ορισμένο ρόλο στην κοινωνία.

Η δεύτερη από τις προαναφερθείσες φάσεις, αυτή που ενδιαφέρει εμάς στο πλαίσιο της αναλογίας με τον επισφαλή εργαζόμενο, εισάγει σε μια προσωρινά τόσο ακαθόριστη κατάσταση, ώστε σε ορισμένες παραδόσεις τα μεθοριακά άτομα να αναφέρονται ως φαντάσματα. Η μεθοριακότητά τους ισούται με κοινωνικό θάνατο, άρα με μία κατάσταση μη υπόστασης (non-status), όπως λέει ο Turner. Στην κατάσταση αυτή τα προηγούμενα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις αναστέλλονται, “αλλόκοτα” πράγματα επιτρέπονται και συνηθισμένες πρακτικές εγκαταλείπονται. Πρόκειται, κατά τον Turner, για μία έκφραση «αντι-δομής»⁹ (Turner, 1974: 75) που προκαλεί τη νόρμα με απώτερο πάντα στόχο να την επιβεβαιώσει και να την εδραιώσει. Παρότι η μεθοριακή φάση των διαβατήριων τελετών, υπηρετεί οπωσδήποτε τη νόρμα, παρά ταύτα, ο Turner αναγνωρίζει στη φάση αυτή το σπέρμα της αλλαγής, καθώς η καινοτομία πάντα δοκιμάζεται πρώτα σε τέτοιες σφαίρες και έπειτα νομιμοποιείται. Ο Turner αναφέρεται και στις διάφορες επαναστάσεις της ανθρώπινης ιστορίας, οι οποίες φέρουν χαρακτηριστικά της μεθοριακότητας.

Η έννοια της μεθοριακότητας, η «μετάβαση μεταξύ» δεν μπορεί παρά να έχει αρνητική υποδήλωση, καθώς δηλώνει πως κάποιος δεν ανήκει στην προηγούμενη, αλλά ούτε και έχει εισέλθει στην επόμενη κατάσταση, πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια κατάσταση ενδεχομενικότητας. Εκ πρώτης φαίνεται να ταυτίζεται με την παθητικότητα, ωστόσο περιέχει και ενεργητικές πρακτικές που σχετίζονται με την εκπαίδευση των νεοφύτων και την εσωτερική τους ωρίμανση: οι δόκιμοι αντιλαμβάνονται πια ότι δεν γνωρίζουν όσα νόμιζαν ότι γνωρίζουν και πως κάτω από την επιφάνεια υπάρχει μια βαθύτερη δομή της οποίας τους κανόνες πρέπει να μάθουν μέσα από το σοκ και το παράδοξο.

Όλα αυτά έχουν έναν υποχρεωτικό και συλλογικό χαρακτήρα και αφορούν κοινωνίες που απέχουν πολύ από τις νεωτερικές. Τα συναντάμε, όπως επισημαίνει ο Turner (1974: 84), στις φυλετικές και προβιομηχανικές κοινωνίες, στις κοινωνίες που χαρακτηρίζονται κατά τον Durkheim από «μηχανική αλληλεγγύη» και στηρίζονται στην ομοιογένεια αξιών και συμπεριφορών, σε ισχυρούς κοινωνικούς περιορισμούς,

---

⁹ Συνθήκη κατά την οποία η δομή εξαφανίζεται ή χαλαρώνει και αμφισβητείται προσωρινά.

στην πίστη στην παράδοση και τη συγγένεια. Οτιδήποτε ομοιάζει προς αυτού του είδους τις διαβατήριες τελετές σε σύγχρονα συμφραζόμενα (κοινωνίες «οργανικής αλληλεγγύης» κατά τον Durkheim), διακρίνεται από εκείνες των προνεωτερικών κοινωνιών εξαιτίας της μη υποχρεωτικής και ταυτόχρονα όχι απαραίτητα συλλογικής μορφής τους.

Καταλήγουμε, λοιπόν, στο ότι η φύση της επισφάλειας είναι αρχικά η ασάφεια, η μεθοριακότητα, μία κατάσταση κατά την οποία το άτομο μοιράζεται χαρακτηριστικά του εργαζομένου αλλά και του ανέργου, μία κατάσταση όπου ο εργαζόμενος εργάζεται αλλά και δεν εργάζεται, είναι ακόμη, θα λέγαμε, ένας εργαζόμενος “φάντασμα”, ένα υποκείμενο που χάνει την ταυτότητά του ή που “φορά” μια ταυτότητα συγχυσμένη, ένα υποκείμενο έκθετο και ευάλωτο στον οριακό, μεταίχμιακό, μεθοριακό χώρο του «in-between», κατά την ορολογία του Homi Bhabha (1994) σε διαφορετικά, βέβαια, συμφραζόμενα.

Αυτή η μεθοριακότητα της κατάσταση του επισφαλούς υποκειμένου, παραπέμπει και στην έννοια του «homo sacer», όπως την ανέδειξε ο Agamben (2005). Ο homo sacer είναι μια μορφή του αρχαϊκού ρωμαϊκού δικαίου στην οποία εκφράζεται μια παράδοξη σχέση εξουσίας και απλής βιολογικής ζωής. Ο άνθρωπος αυτός στερείται τη νομική προστασία του κράτους, το οποίο χωρίς να αναλαμβάνει το ίδιο να φονεύσει το άτομο, δίνει το δικαίωμα σε οποιονδήποτε το επιθυμεί να του αφαιρέσει τη ζωή, χωρίς αυτό να συνιστά ιεροσυλία (Bauman, 2005: 57). Η γυμνή ζωή του homo sacer είναι, λοιπόν, η «φονεύσιμη και άθυτη ζωή», δηλαδή η ζωή εκείνη που μπορεί να φονευτεί, αλλά δεν μπορεί να θυσιαστεί, καθώς μια τέτοια πράξη θα μεταβίβαζε σε αυτή μια συμβολική αξία. Πρόκειται, στην ουσία, για τη ζωή του αποκλεισμένου ανθρώπου, αφού την κατάσταση του αποκλεισμού ορίζει η απουσία νόμου (Bauman, 2005: 57) που προστατεύει το υποκείμενο.

Ο Agamben εξηγεί πως η επιλογή του χαρακτηρισμού του «ιερού» οφείλεται στην αμφισημία της λέξης, που δηλώνει όχι μόνο το θείκό αλλά και το μιαρό, κάτι που δεν μπορεί κανείς να αγγίξει δίχως να μιάνει ή να μianθεί (Agamben, 2005: 129). Έτσι, ο homo sacer δεν είναι παρά ένας «παρίας» (Agamben, 2005: 128). Καθώς πρόκειται για μια ύπαρξη στο όριο, για μια παράδοξη οντότητα στο μεταίχμιο της ύπαρξης και της ανυπαρξίας, κάπου μεταξύ ζωής και θανάτου (Σταυρακάκης, 2005: 290), είναι ένα ον που χαρακτηρίζεται από τη μέγιστη απροσδιοριστία και εξαιτίας ακριβώς αυτής της απροσδιοριστίας μπορεί να εξαιρείται, να αποκλείεται ή για την ακρίβεια να εκβάλλεται.

Όταν η έννοια της «γυμνής ζωής» ή της «ιερής ζωής» εισάγεται στην πολιτική ζωή, τότε μιλάμε για βιοπολιτική, δηλαδή για συμπερίληψη της ζωής του ανθρώπου στο απλούστερο βιολογικό της επίπεδο στους μηχανισμούς και τους υπολογισμούς της εξουσίας (Σταυρακάκης, 2005: 288). Εκεί, η αποστέρηση της νομικής υπόστασης, η απογύμνωση από νομική προστασία, παράγει οντότητες ακατονόμαστες και αταξινόμητες (Σταυρακάκης, 2005: 296), όπως στην περίπτωση των Εβραίων των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης, από τους οποίους αφαιρέθηκε η γερμανική ιθαγένεια και τα νομικά δικαιώματα προτού εξοντωθούν ή οι κρατούμενοι του Γκουαντάναμο που δεν είναι ούτε αιχμάλωτοι ούτε κατηγορούμενοι, ώστε να προστατεύονται με κάποιον τρόπο (Σταυρακάκης, 2005: 296). Έτσι, λοιπόν, κάθε εξουσία αποφασίζει ποιοι είναι δικοί της «ιεροί άνθρωποι», με αποτέλεσμα να είμαστε όλοι ανεξαιρέτως δυνάμει *homines sacri*. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι το δεύτερο χαρακτηριστικό της ουσίας της επισφάλειας είναι η γυμνότητα ως απουσία προστασίας.

Ο Bauman (2005: 24-25) συνδέει ρητά τις σύγχρονες γενιές με το αίσθημα του περιττού και την κοινωνική ανεστιότητα. Η κατάθλιψη, λέει, που μαστίζει τη γενιά X προκύπτει σε μεγάλο βαθμό από την ανεργία και τις δυσμενείς εργασιακές συνθήκες και προοπτικές με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη η γενιά αυτή. Σε μια εποχή που στόχος των επιχειρήσεων είναι η μείωση του κόστους εργασίας και όχι η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και οι περαιτέρω επενδύσεις, οι συμβουλές που απευθύνονται προς τους νέους συνοψίζονται στο να είναι ευέλικτοι και όχι επιλεκτικοί αναφορικά με την εργασία. Στην ουσία τους ζητούν «να την αποδέχονται χωρίς πολλές αντιρρήσεις και να την αντιλαμβάνονται ως ευκαιρία της στιγμής για όσο αυτή διαρκέσει, κι όχι ως το εισαγωγικό κεφάλαιο ενός “έργου ζωής”, ως ζήτημα αυτοσεβασμού και αυτοπροσδιορισμού ή ως εχέγγυο μακροπρόθεσμης ασφάλειας» (Bauman, 2005: 25).

Η γενιά X, κατά τον Bauman (2005: 27-30), ουσιαστικά αναμετράται με το αίσθημα να θεωρείται κανείς περιττός: Ο περιττός είναι ο υπεράριθμος, ο άχρηστος, που προσομοιάζει σημασιολογικά στην έννοια του «απορρίμματος». Βίωμα της γενιάς X, λοιπόν, είναι η κοινωνική ανεστιότητα, καθώς οι νέοι άνεργοι ή επισφαλείς εργαζόμενοι αποτελούν ένα οικονομικό άχθος και ταυτόχρονα ατελείς καταναλωτές σε ένα κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που στηρίζεται κατεξοχήν στην κατανάλωση. Σύμφωνα με την Butler (2017: 26-27), η επισφάλεια είναι συνυφασμένη με την προσωρινότητα της απασχόλησης, με μία ζωή συνηθισμένη στην ανασφάλεια και

στην έλλειψη προοπτικών, που προκαλεί στο άτομο αίσθημα αναλωσιμότητας και αχρηστίας. Κατά τη γνώμη μας, λοιπόν, τρίτο χαρακτηριστικό της επισφάλειας είναι η περιττότητα και η αναλωσιμότητα.

Στο έργο του «Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος», ο Sennett κάνει λόγο για «κοινωνικά παράσιτα» και για «ιδεολογία του κοινωνικού παρασιτισμού» (Sennett, 2010: 218), όταν αναφέρεται στους ανθρώπους εκείνους που εκτοπισμένοι από την αγορά εργασίας και καταδικασμένοι σε μια επισφαλής ζωή στηρίζονται στο κράτος πρόνοιας, και στη διαδεδομένη άποψη ότι όλοι αυτοί ζουν εις βάρος των εργαζόμενων, παραγωγικών, χρήσιμων πληθυσμών.

Στην ουσία δεν πρόκειται για κάτι πολύ διαφορετικό από αυτό που ο Μαρξ ονόμασε στο «Κεφάλαιο» ως «υπερπληθυσμό». Εκείνον, δηλαδή, τον πληθυσμό εργατών ο οποίος δεν μπορεί να απορροφηθεί από την αγορά εργασίας, ωστόσο συμφέρει να συντηρείται ως εφεδρικός βιομηχανικός στρατός μεταιχμιακά σε αυτή, ώστε να είναι διαθέσιμος για τους κεφαλαιούχους, κάθε φορά που αυτοί επιθυμούν να εντείνουν τη δραστηριότητα των επιχειρήσεών τους (Μαρξ, 2002: 651-663). Και είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι αυτό ισχύει και στη σύγχρονη, μετανεωτερική οικονομία, που χάρη στις «νέες τεχνολογίες, τον αυτοματισμό, τη ρομποτική, τα δίκτυα μηχανοργάνωσης και πληροφορικής, σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς της ευελιξίας» (Ζαϊμάκης, 2015: 28), ένα μεγάλο πλήθος μη απασχολήσιμων μορφωμένων νέων, τίθεται στο περιθώριο, καθώς η οικονομική μηχανή στηρίζεται ουσιαστικά πλέον σε μια ολιγάριθμη εργασιακή ελίτ, μεγιστοποιώντας τα κέρδη των επιχειρήσεων (Sennett, 2008: 92).

Για αυτόν ακριβώς τον λόγο η εδραίωση και γενίκευση της επισφαλούς εργασίας στον ευέλικτο καπιταλισμό ανήκει στη σφαίρα της σύγχρονης βιοπολιτικής, όπως την έχει ορίσει ο Foucault. Σε αυτή, η πολιτική εξουσία αναλαμβάνει πλέον να εξασφαλίζει, να ενδυναμώνει και να ρυθμίζει τη ζωή σε αντίθεση με το παρελθόν, που η εξουσία αντλούσε τη δύναμή της από τη δυνατότητα να ορίζει τον θάνατο (Φουκώ 2005: 169). Εκεί που μοίραζε τον θάνατο, η εξουσία διαμοιράζει τώρα τη ζωή σε έναν χώρο που λειτουργεί με όρους αξίας και χρησιμότητας (Φουκώ 2005: 176). Με αυτόν τον τρόπο ακριβώς η εξουσία νομιμοποιείται και ενδυναμώνεται. Έτσι, λοιπόν, η επισφαλής εργασία δεν είναι παρά ένα νέο μέσο πειθάρχησης και κυβερνησιμότητας, καθώς ο πληθυσμός οφείλει, παρόλη την επαύξηση των δυνάμεών του, που προέρχεται από τις διευθετήσεις της εξουσίας, να είναι υποτάξιμος και ελεγχόμενος. Ο φόβος της άφεσης πληθυσμών στον ιδιότυπο

κοινωνικό θάνατο τον οποίο προκαλεί ο εκτοπισμός από την εργασία, καθώς «δεν υπάρχει φιλελευθερισμός χωρίς κουλτούρα κινδύνου» (Foucault 2012: 79), οδηγεί τους πολίτες στην καθυπόταξη. Και για τη Lorey (2010) η επισφαλειοποίηση (precarization) μπορεί σαφώς να ιδωθεί ως ένα εργαλείο κυβερνησιμότητας εκ μέρους του νεοφιλελευθερισμού, ενώ η Butler (2004) εξηγεί πως η επισφάλεια (precarity) είναι αυτή η κοινωνική και υλική ανασφάλεια που προκαλείται από τις πολιτικές αποφάσεις και τις κοινωνικές πρακτικές που ορίζουν ποιες ζωές θα προστατεύονται και ποιες όχι. Άλλως ειπωμένο: η πολιτική επισφάλεια (precarity) μπορεί να νοηθεί ως το αποτέλεσμα των πολιτικών και νομικών διευθετήσεων που προορίζονται να παράσχουν προστασία από την οντολογική επισφάλεια (precariousness). Σε άρθρο του Jorgensen που εστιάζει στην εργασιακή επισφάλεια, διαβάζουμε: «Οι απαιτήσεις της ανταγωνιστικής αγοράς είναι αδίστακτες: μείωση του εργατικού κόστους, ιδιωτικοποίηση των πάντων, κατάλυση της εργασιακής προστασίας και διατήρηση μιας δεξαμενής ανέργων, για να πειθαρχούνται εκείνοι που στάθηκαν αρκετά τυχεροί ώστε να έχουν μια εργασία» (2015: 5).

Στο βιβλίο του «Η κοινωνία της αφαίρεσης» (1993), ο F. Viola περιγράφει τους καπιταλιστικούς όρους της εργασίας εστιάζοντας στην «απροσδιοριστία» τους. Όταν μιλάει για απροσδιοριστία στην αγορά εργασίας, εννοεί ότι «η εργασιακή δραστηριότητα τείνει να καθορίζεται ως κενή μορφή, κατάλληλη να γεμίσει με οποιοδήποτε περιεχόμενο» (Βιόλα, 1993: 126). Αυτό προκύπτει όταν οι υποψήφιοι εργαζόμενοι, στην ανάγκη τους για μια θέση εργασίας, απαρνούνται τις ξεχωριστές τους ικανότητες, τις ιδιαίτερες ανάγκες τους και τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, ώστε να φανούν ολοκληρωτικά διαθέσιμοι για οποιαδήποτε απαίτηση εκφράσει η εργοδοσία. Η εργοδοσία από πλευράς της περιμένει πως όποιος φανεί εύκολα μεταχειρίσιμος κατά τη διαδικασία της πρόσληψης, θα συνεχίσει να είναι υποχείριος και κατά τη σχέση εργασίας, πρόθυμος να εγκαταλείψει τα δικαιώματα προσδιορισμού του για χάρη της κινητικότητας και της ευκαμψίας.

Η απροσδιοριστία αυτή, όμως, τείνει να γίνει υπαρξιακή απροσδιοριστία, καθώς αποανθρωποποιεί τον άνθρωπο περιφρονώντας τους δεσμούς του με το περιβάλλον, απογυμνώνοντας την εργασία από την κοινωνική της σημασία και καθιστώντας την απλή αγοραπωλησία εργατικής δύναμης. Οι όροι αυτοί καταδικάζουν το άτομο να ζει μια καθημερινή ζωή απροσδιόριστη όπου ολόκληρος ο χρόνος της καθημερινότητας μετατρέπεται σε δυνητικό χρόνο εργασίας απαγορεύοντάς του τη δυνατότητα οργάνωσης της ζωής.

Η χρήση της εργατικής δύναμης με ελαστικό τρόπο έχει ως απότοκο τη διαρκή μετακίνηση και τη διακοπή της σχέσης του υποκειμένου με το ειδικό περιεχόμενο της εργασίας, δημιουργώντας μια ατομικότητα που στερείται εργασιακής ταυτότητας. Η πρακτική αυτή υπακούει στην ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος «να καθορίζει τη σχέση εργασίας με όρους μέγιστης αστάθειας» (Βιόλα, 1993: 135), ώστε να είναι σε θέση να χρησιμοποιεί το εργατικό δυναμικό ανάλογα με την εξέλιξη του τεχνικού συστήματος και την πορεία της αγοράς. Έτσι, «η ανθρώπινη εργασία αποσχίζεται από τον κόσμο της υποκειμενικότητας και ενσωματώνεται στον κόσμο του τεχνικού συστήματος. Το πρόσωπο γίνεται [...] μηχανή [...]» (Βιόλα, 1993: 145).

Η δομική αβεβαιότητα αναφορικά με τα μέσα συντήρησης προκύπτει από την αναγωγή του οικονομικού κινδύνου του επιχειρηματία σε υπαρξιακό κίνδυνο για τον εργαζόμενο. «Το να βάζεις σε κίνδυνο τη βεβαιότητα της επιβίωσης ενός προσώπου είναι σαν να βάζεις σε κίνδυνο την ίδια του την επιβίωση» (Βιόλα, 1993: 129).

Από τη μια έχουμε την καπιταλιστική ανάγκη της απροσδιοριστίας και από την άλλη την κοινωνική ανάγκη του προσδιορισμού: ό,τι συνιστά εγγύηση για τον εργαζόμενο τροχοπεδεί τον μηχανισμό της αφαίρεσης και ό,τι διευκολύνει τον μηχανισμό της αφαίρεσης, επισφαλίζει τον εργαζόμενο. «Στο μέγιστο της απελευθέρωσης της σχέσης εργασίας αντιστοιχεί το μέγιστο της υποδούλωσης της χειρωνακτικής-διανοητικής εργατικής δύναμης» (Βιόλα, 1993: 146), καθώς η απροσδιοριστία (στέρηση υποκειμενικών προσδιορισμών) τελικά οδηγεί στον υπερπροσδιορισμό, δηλαδή τον προσδιορισμό εκ των άνω, τον προσδιορισμό από την παραγωγική διαδικασία.

Περιγράφοντας τους όρους εργασίας στο καπιταλιστικό σύστημα, ο Βιόλα, στην ουσία περιγράφει την επισφαλή εργασία, ξεχωρίζοντας βέβαια την «ακανόνιστη εργασία» (την εργασία που στερείται συμβασιακών εγγυήσεων) ως εκείνη με τη μέγιστη αβεβαιότητα. Αναφέρεται, μάλιστα, στην τάση που υπάρχει η ακανόνιστη εργασία να αντικαταστήσει την «κανονική» θεσμοποιώντας μία νέα σχέση εργασίας θεμελιωμένη στην αστάθεια.

Οι εκπονητές φοιτητικών εργασιών, τους οποίους εμείς μελετάμε, είναι άτομα που “εργάζονται και δεν εργάζονται” [όπως προκύπτει από τις αντικειμενικές συνθήκες εργασίας τους, αλλά και από τον τρόπο που οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τη δραστηριότητα αυτή (Βλ. Κεφ. ΣΤ.2.)]. Είναι εργαζόμενοι που εκβάλλονται από την

επίσημη νομικά προστατευμένη εργασία. Είναι εργαζόμενοι “ανοιχτοί σε όλα” και πάντα διαθέσιμοι.

4. Παθητικότητα και κινητοποίηση των επισφαλών

Στο κεφάλαιο αυτό στηριζόμαστε στον Bourdieu, έναν από τους πρώτους θεωρητικούς της επισφάλειας, για να εξηγήσουμε πώς η παγκοσμιοποίηση χρησιμοποιήθηκε από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές για να δικαιολογήσει την ελαστικοποίηση των όρων εργασίας. Ο Bourdieu εξηγεί γιατί οι επισφαλείς παθητικοποιούνται και προτείνει την αναθεώρηση των πρακτικών κινητοποίησης σε διεθνικό επίπεδο. Ένα βήμα παραπέρα, η Butler παρατηρεί ότι η ενσώματη κινητοποίηση των επισφαλών είναι απαραίτητη, ώστε να λάβουν υπόσταση στη συνείδηση των άλλων και να ακουστεί η φωνή τους, ενώ επισημαίνει πως η επισφάλεια δεν είναι ένα είδος ταυτότητας, αλλά μία συνθήκη που φέρνει κοντά άτομα και ομάδες με διαφορετικές ταυτότητες που μέσα από τη σύμπραξή τους θα επιχειρήσουν να διεκδικήσουν μια καλύτερη ζωή. Το κεφάλαιο κλείνει με αναφορά στο κίνημα EuroMayDay, που συνιστά την πρώτη (και πολυετή) προσπάθεια των επισφαλών να βγουν από την πολιτική αδράνεια και αφάνεια, και συνασπισμένοι να αποτελέσουν ένα νέο πολιτικό, ριζοσπαστικό υποκείμενο.

4.1. Συνθήκες παθητικοποίησης και προϋποθέσεις κινητοποίησης των επισφαλών

Στην «Αντεπίθεση πυρών» (2017), ο Bourdieu εξηγεί αναλυτικά πώς ο νεοφιλελευθερισμός μετέτρεψε όλα τα μέσα για να παρουσιαστεί ως κάτι το αναπόφευκτο. Πρόκειται για μια «ύπουλη επιβολή» (Bourdieu, 2017: 83) που κατέκλυσε τις συνειδήσεις των πολιτών, οι οποίοι έτσι δέχτηκαν σχεδόν αδιαμαρτύρητα τον διαχωρισμό του οικονομικού από το κοινωνικό και τον περιορισμό του Κράτους στην αστυνομική του λειτουργία, που συρρίκωνε τις ευθύνες του στην καταστολή και το απάλλαξε από τον ρόλο του ως παρόχου κοινωνικής προστασίας.

Ο «δικαιολογητικός μύθος» της παγκοσμιοποίησης (Bourdieu, 2017: 95), που έχει κυρίαρχο ρόλο στο νεοφιλελεύθερο αφήγημα, ώθησε τους εργαζομένους να δεχτούν σκληρούς όρους εργασίας στη βάση της ελαστικότητας με το σκεπτικό ότι είχαν να ανταγωνιστούν τους εργαζομένους στον υπόλοιπο κόσμο. Έτσι, η παραδοσιακότερη μορφή εργοδοσίας παρενδύθηκε τον μανδύα του μοντέρνου και

υπονόμευσε τα εργασιακά κεκτημένα στηριζόμενη σε ένα ψέμα, καθώς ο ανταγωνισμός που αντιμετωπίζουν οι Ευρωπαίοι, κατά τον Bourdieu, είναι τελικά κατά βάση ενδο-ευρωπαϊκός, με αποτέλεσμα η τάση αυτή να ευθύνεται για το κοινωνικό ντάμπινγκ (social dumping): οι εργαζόμενοι ευρωπαϊκών χωρών με χαμηλό επίπεδο κοινωνικής προστασίας συμπαρασύρουν προς τα κάτω τις άλλες χώρες με αποτέλεσμα να εξαναγκάζουν τους εργαζομένους τους να συμβιβαστούν με την ανωτέρω υπονόμευση. Η κινητικότητα, βέβαια, του κεφαλαίου προς χώρες με χαμηλότερους μισθούς, αναπόφευκτα επεξετείνε και τον ανταγωνισμό μεταξύ εργαζομένων σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο Sennett (2008: 94) κάνει λόγο για «οικονομικό ανταγωνισμό προς τα κάτω».

Όλο αυτό, όμως, που παρουσιάζεται σαν «οικονομική μοιραϊότητα» εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης, δεν είναι παρά ζήτημα πολιτικής βούλησης, κατά τον Bourdieu. Πρόκειται για στρατηγικές αύξησης της εργασιακής αβεβαιότητας που θέτουν τον εργαζόμενο σε καθεστώς μόνιμης και βαθιάς ανησυχίας, με στόχο να μειωθούν τα κόστη. Αυτό που προβάλλεται ως οικονομικό καθεστώς δεν είναι παρά ένα πολιτικό καθεστώς που «μπορεί να εδραιωθεί μόνο με την ενεργό ή την παθητική συνενοχή κατεξοχήν πολιτικών εξουσιών» (Bourdieu, 2017: 155). Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές ήταν, άλλωστε, εκείνες που «μείωσαν τη δύναμη των εργατικών συνδικάτων προβάλλοντας έντεχνα μονοδιάστατες εικόνες μιας διεφθαρμένης συντεχνιακής τάξης, υπονόμευσαν την αξία της κοινωνικής ασφάλισης, μείωσαν τις κοινωνικές δαπάνες για σύνταξη και κοινωνικές παροχές και περιόρισαν τον κοινωνικό παρεμβατισμό στην αγορά εργασίας» (Ζαϊμάκης 2015: 29), ενώ ταυτόχρονα θεσμοποίησαν την ευέλικτη και βραχυπρόθεσμη εργασία.

Έτσι, τελικά, οι εργαζόμενοι σε προσωρινή βάση κατέληξαν να ξεπερνούν αριθμητικά τους εργαζομένους σε μόνιμη βάση και οι νεοπροσλαμβανόμενοι (ουσιαστικά οι νέοι) στην πλειοψηφία τους να μην πρόκειται να μονιμοποιηθούν ποτέ. Η υπερπαραγωγή πτυχιούχων διευκόλυνε τους εργοδότες να προβάλλουν τις θέσεις εργασίας που προσφέρουν ως μεγάλο και ασταθές προνόμιο, πράγμα που δημιουργεί στον εργαζόμενο το αίσθημα πως δεν είναι αναντικατάστατος.

Η αντικειμενική ανασφάλεια, λοιπόν, δημιουργεί έτσι μια γενικευμένη υποκειμενική ανασφάλεια που επηρεάζει όχι μόνο όσους πλήττονται άμεσα αλλά και όσους κινδυνεύουν να πληγούν. Αυτό το συλλογικό αίσθημα καταλήγει σε αποθάρρυνση και «από-κινητοποίηση» (Bourdieu, 2017: 151). Επιπλέον, ο ανταγωνισμός εντός της εργασίας που πυροδοτεί αυτή η συνθήκη, καταστρέφει κάθε

έννοια αλληλεγγύης. Οι άνεργοι και οι επισφαλώς εργαζόμενοι δεν είναι εύκολα κινητοποιήσιμοι, γιατί «έχει πληγεί καίρια η ικανότητά τους να κάνουν προβολές στο μέλλον» (Bourdieu, 2017: 152). «Για να διαμορφωθεί μια έλλογη φιλοδοξία μεταμόρφωσης του παρόντος, [...] πρέπει να υφίσταται ένας ελάχιστος βαθμός ελέγχου επί του παρόντος», λέει ο Bourdieu (2017: 152) και κάνει λόγο για «υποταγμένες διαθέσεις» (2017: 155).

Η εξέλιξη αυτή για τον Bourdieu δεν είναι παρά μια προμελετημένη πολιτική των μεγάλων διεθνών οργανισμών που την ονομάζει «πολιτική απολιτικοποίησης» (Bourdieu, 2017: 241), με στόχο την αφαίρεση οποιουδήποτε ελέγχου των κυβερνήσεων πάνω στις οικονομικές δυνάμεις. Ο μόνος δρόμος αντίδρασης σε αυτό, για τον Bourdieu, είναι να «αποκαταστήσουμε την πολιτική» (Bourdieu, 2017: 242) συσπειρώνοντας όλα τα υπάρχοντα κοινωνικά κινήματα, που είναι σήμερα αποκομμένα το ένα από το άλλο, σε εθνικό, πανευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, καθώς μεταξύ τους μοιράζονται πολλά κοινά γνωρίσματα και στόχους, μεταξύ των οποίων την αναγνώριση της ανάγκης για αυτοδιαχειριστική οργάνωση μακριά από σχήματα και δυναμικές που χαρακτήριζαν τα παραδοσιακά μοντέλα κινητοποίησης. Προβάλλει, λοιπόν, επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας ενός διευρυμένου δικτύου δράσης μέσω ενός συντονιστικού οργάνου –που θα απέχει οπωσδήποτε από οποιονδήποτε συγκεντρωτισμό–, ώστε να υπερπηδηθούν τα εμπόδια της αποσπασματικότητας και της εφημερότητας εξασφαλίζοντας τη διαρκή μαχητική δράση αλλά και τη θεωρητική επεξεργασία των ζητημάτων – γίνεται σαφές ότι σύμβουλοι και ερευνητές θα φανούν εξαιρετικά χρήσιμοι σε αυτό. Στο ενιαίο αυτό αγωνιστικό μέτωπο ο Bourdieu αναγνωρίζει σημαντικό ρόλο και στον ανανεωμένο συνδικαλισμό, ο οποίος πρέπει να διαρρήξει τη σχέση του με το Κράτος-τροφό, να ενδυναμωθεί, να λειτουργήσει ενωτικά, να δράσει υπερεθνικά και να προσανατολιστεί εκ νέου, κατόπιν γόνιμων διαβουλεύσεων, προς συγκεκριμένες διεκδικήσεις βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων στόχων (2017: 241-253). «Η κοινωνική χειραφέτηση του πρεκαριάτ προϋποθέτει την ανάπτυξη ενός εναλλακτικού ριζοσπαστικού κινήματος επισφαλών πολιτών που θα φέρει σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές ανατροπές και θα κινείται πέρα από τις λογικές των εργατικών συνδικάτων και της συντεχνιακής πολιτικής.» (Ζαϊμάκης 2015: 36).

Το ζητούμενο, λοιπόν, για τον Bourdieu είναι οι εργαζόμενοι να συνεργαστούν σε διεθνή κλίμακα –ακριβώς στην κλίμακα που γίνονται αισθητές οι συνέπειες όλων αυτών των διεργασιών– προβάλλοντας νέες διεκδικήσεις που θα τους

προστατεύουν από την αποδόμηση, την αλλοτρίωση και την απώλεια της αξιοπρέπειας. Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο μπορούν, για παράδειγμα, να αξιωθούν ακόμα και τον ανακαταμερισμό της εργασίας και την αύξηση του χρόνου τηςσχόλης. Σημαντικό είναι δε να υπάρξει αλληλεγγύη μεταξύ επισφαλώς εργαζομένων και ανέργων προς αυτές τις κατευθύνσεις, ώστε οι πρώτοι να μην καταδικαστούν στην αφάνεια, επειδή δήθεν κατέχουν το προνόμιο της εργασίας.

«Πώς [όμως] ένας ακατονόμαστος πληθυσμός μιλάει και θέτει τα αιτήματά του; Τι είδους διάρρηξη συνιστά αυτό εντός του πεδίου της εξουσίας;», διερωτάται η Μπάτλερ (2011: 79). Κανείς δεν είναι σε θέση να ενεργεί όταν δεν είναι εξασφαλισμένες οι συνθήκες, οι προϋποθέσεις που επιτρέπουν τη δράση του. Ωστόσο, μερικές φορές, υπάρχει ανάγκη για δράση, ώστε να εξασφαλιστούν ακριβώς αυτές οι συνθήκες. Πρέπει «να δράσουμε πολιτικά», λέει η Butler, «προκειμένου να εξασφαλίσουμε τις προϋποθέσεις της ύπαρξής μας» (Μπάτλερ, 2011: 79). Όταν, δηλαδή, συναθροίζονται οι επισφαλείς, αυτό είναι μια δράση για τη διεκδίκηση των ίδιων των συνθηκών δράσης και είναι για την Judith Butler ο ενδεδειγμένος τρόπος δράσης για τους επισφαλείς (Butler, 2017: 28 & 75). Με τη σωματική τους συναθροίση, οι διάφοροι επισφαλείς, αφενός «φανερώνουν μια αντίληψη της κατάστασής τους ως κοινής» και αφετέρου εκφράζουν ένα «σωματικό αίτημα»: απορρίπτουν συλλογικά την επισφάλεια που τους επιβάλλεται από κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες και δηλώνουν την παρουσία τους («άσκηση του δικαιώματος του εμφανίζεσθαι») «λέγοντας» πως είναι ακόμα εδώ, «λέγοντας»: «δεν είμαστε αναλώσιμα», στο πλαίσιο μιας πολιτικής επιτελεστικότητας που φέρνει στο προσκήνιο την απαίτηση για βιώσιμη ζωή (Butler, 2017: 30 & 37-38). Για την Butler, το αντίθετο της επισφάλειας δεν είναι η ασφάλεια αλλά «ο αγώνας για μια ισότιμη κοινωνική και πολιτική τάξη στην οποία καθίσταται εφικτή μια βιώσιμη αλληλεξάρτηση» (Butler, 2017: 88).

Το δόγμα TINA (“There Is No Alternative”) φαίνεται να κλονίστηκε από πολιτικές συλλογικότητες όπως οι Indignados στην Ισπανία, οι “αγανακτισμένοι” στην Ελλάδα ή το Occupy Wallstreet στις Η.Π.Α (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 213-214). Γράφει η Αθανασίου: «Μια τέτοια σωματική και συγκινησιακή μορφή στάσης εκτροχιάζει, έστω και προσωρινά, τις εγκαθιδρυμένες προϋποθέσεις σχετικά με το τι θα μπορούσε να εμφανιστεί ως δημόσια διανοητό και αισθητό στις σύγχρονες πολιτείες» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 215). Επισημαίνεται ότι τα κινήματα αυτά είχαν μια πολυσυλλεκτική σύνθεση, καθώς συμπεριέλαβαν στους κόλπους τους

ανθρώπους από την Αριστερά και τον αντιεξουσιαστικό χώρο μέχρι και ευρωσκεπτικιστές και εθνικιστές (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 216).

Η επισφάλεια, λοιπόν, δεν είναι ταυτότητα, είναι μια κοινωνική και οικονομική συνθήκη που διαπερνά πλήθος ταυτοτήτων, δημιουργώντας συμμαχίες ανάμεσα σε ομάδες που πιθανόν δεν αναγνωρίζουν καν ότι θα έπρεπε να στέκονται η μία πλάι στην άλλη [«πληθυντική επιτελεστικότητα» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 223)], καθώς αναφέρεται σε πληθυσμούς που καλύπτουν ένα τεράστιο εύρος: από πληθυσμούς που λιμοκτονούν μέχρι τους εργαζόμενους στο σεξ, ανθρώπους που υφίστανται βία (μεταξύ άλλων και την αστυνομική) στους δρόμους (Μπάτλερ, 2011: 60). «Είναι η κατηγορία που ενώνει γυναίκες, κούιρ, διεμφυλικά άτομα, φτωχούς, άτομα με ειδικές ικανότητες και ανιθαγενείς, θρησκευτικές και φυλετικές μειονότητες» (Butler, 2017: 75) και αφορά πλέον το «μετα-ταυτοτικό υποκείμενο» που συμμετέχει σε μια «πληθυντική δράση» χωρίς να εντάσσεται πλήρως σε αυτή, συνδέοντας τη ζωή του με τη ζωή και τη δράση των άλλων (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 221). Αυτό που μοιράζονται οι επισφαλείς πληθυσμοί δεν είναι μια κοινή ταυτότητα αλλά κοινές εμπειρίες, μια κοινότητα που μπορεί να οδηγεί αυτό το μωσαϊκό στην ανάληψη πολιτικής δράσης (Lorey, 2010). Όπως επισημαίνει η Lorey (Puar, 2012: 172), είμαστε όλοι επισφαλείς, αλλά είμαστε διαφορετικοί μέσα στην κοινή μας επισφάλεια.

Κατά την Butler (2017: 40-41), η αναδυόμενη συμμαχία μεταξύ των επισφαλών διαφόρων καταβολών και υποβάθρων πραγματοποιείται μέσα από την άσκηση του «δικαιώματος του εμφανίζεσθαι», το οποίο φαίνεται να λειτουργεί ως συνενωτικό πλαίσιο. Η πολιτική ταυτότητα δεν επαρκεί για να προσεγγίσει τη συνθήκη «ζούμε μαζί» υπό συνθήκες «ακούσιας εγγύτητας». Η ελευθερία δεν ασκείται κατ' ανάγκην με έναν τρόπο κομφορμιστικό και ομοιογενοποιητικό, παράγοντας μια συλλογική ταυτότητα. Πρόκειται, στην ουσία, για ένα σύνολο δυναμικών σχέσεων που περιλαμβάνουν την αλληλεγγύη όσο και τη διαφωνία και τη ρήξη. Στη συνθετική βάση της κοινότητας, υπογραμμίζει η Lorey (2010), βρίσκεται μεταξύ άλλων η διαμάχη και η αντιπαράθεση. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Butler, στο πλαίσιο αυτής της πολλαπλότητας, θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, καθώς ενδέχεται τα δικαιώματα μίας ομάδας να εργαλειοποιούνται, ώστε να τροχοπεδείται έτσι η αναγνώριση των δικαιωμάτων μιας άλλης. Στο πλαίσιο της «ηθικής συγκατοίκησης», η «τακτικιστική χρήση» δεν μπορεί να είναι αποδεκτή (Butler, 2017: 90). Υπό την έννοια αυτή, οι προαναφερθείσες συμμαχίες βρίσκονται

αντιμέτωπες με την πρόκληση για μια «νέα, διαθεματική πολιτική εννοιολόγηση της κοινωνικής τάξης, της φυλής, του φύλου, της σεξουαλικότητας και της σωματικής ικανότητας» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 220), ενώ ο αγώνας ενάντια στην επισφάλεια είναι ταυτοχρόνως αγώνας ενάντια σε κάθε μορφή ρατσισμού και κοινωνικής αδικίας. Είναι ένας αγώνας για την καθιέρωση δεσμών που μας συντηρούν σε όλα τα επίπεδα (Puar, 2012: 171).

Οι σκέψεις και οι προβληματισμοί του Beck (1992: 99-101) σχετικά με αυτές τις νεοαναδυόμενες ή και μη υπαρκτές ακόμη τότε συμμαχίες ήταν σχεδόν προφητικοί: Οι πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες που θα προκύψουν από την ανάγκη του ατόμου να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά προβλήματα θα έχουν ευκαιριακό και προσωρινό χαρακτήρα και θα είναι παράδοξες. Σε μεγάλο βαθμό δε, θα εκκινούν από την ανισότητα που προκύπτει εξαιτίας διακρίσεων που στηρίζονται στη φυλή, το χρώμα του δέρματος, το φύλο, την εθνικότητα, την ηλικία, τον σεξουαλικό προσανατολισμό ή τις φυσικές αναπηρίες. Ο συγγραφέας διερωτόταν, καταληκτικά, αν τελικά θα προωθηθούν νέες κοινωνικές συσσωματώσεις πέρα από τις κοινωνικές τάξεις ή αν τα άτομα θα οδηγηθούν στην αποπολιτικοποίηση και την πολιτική απάθεια εξαιτίας της εξατομίκευσης.

Μέχρι στιγμής βλέπουμε τους επισφαλείς διασπασμένους. Μία μερίδα αντιμετωπίζει ανταγωνιστικά και εχθρικά συγγενικές κοινωνικές ομάδες, ομάδες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, όπως οι μετανάστες, και εκφράζεται μέσα από ξενοφοβικές και μισαλλόδοξες ρητορικές συντασσόμενες με ακροδεξιούς σχηματισμούς. Μία άλλη επιδιώκει ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, εκφράζοντας αιτήματα όπως η επαρκής εργασία και το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα για όλους, διακατεχόμενη από μια κουλτούρα αλληλεγγύης και κοινωνικών συμμαχιών (Ζαϊμάκης 2015: 34-35).

Η έρευνά μας έστρεψε και σε αυτό το ενδιαφέρον της. Επιχείρησε να ρίξει φως στο πόσο ανταγωνιστικά ή αλληλέγγυα αντιμετωπίζουν οι επισφαλείς εκπονητές εργασιών άλλες επισφαλείς ομάδες πληθυσμού (μετανάστες και άνεργους νέους), ώστε να αποκαλύψει αν η συσπείρωση και η από κοινού διεκδίκηση των επισφαλών στη χώρα μας αποτελούν μια εύλογη πιθανότητα ή περισσότερο ένα ευχολόγιο.

4.2. Το κίνημα EuroMayDay¹⁰

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο έγινε λόγος για τις συνθήκες παθητικοποίησης και τις προϋποθέσεις αφύπνισης και κινητοποίησης των επισφαλών. Κλείσαμε λέγοντας ότι οι επισφαλείς παρουσιάζονται πολιτικά διασπασμένοι, άλλοι γοητεύονται από τις ακροδεξιές ρητορικές και άλλοι κλίνουν προς την ακροαριστερά (Furlong & Cartmel, 2007). Ο Alex Foti¹¹ (2017), ωστόσο, διατείνεται ότι το «πρεκαριάτο», η αναδυόμενη κοινωνική τάξη των επισφαλών, έχει δείξει ήδη τον αριστερό προσανατολισμό της μέσα από την πολιτική κινητοποίησή της, όπως πραγματοποιήθηκε την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας μέσα από το EuroMayDay. Γιατί οι επισφαλείς (ή τουλάχιστον μια μερίδα αυτών), για τουλάχιστον μία δεκαετία, προσπάθησαν να ενωθούν, να εμφανιστούν στη δημόσια σφαίρα, να συστήσουν τους εαυτούς τους στην κοινή γνώμη, να διαμαρτυρηθούν για τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους και να προβάλουν διεκδικήσεις για μια καλύτερη ζωή.

Το EuroMayDay Parade (EMP) ήταν ένα κίνημα βάσης (grassroots movement) που πραγματοποιήθηκε κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας από ομάδες ανθρώπων που έως τότε δεν είχαν μεγάλη κοινωνικοπολιτική ορατότητα και θεωρούνταν πολιτικά παθητικοποιημένες. Αυτή η «καμπάνια διαμαρτυρίας» (Mattoni, 2008: 105) εκδηλώθηκε και αναπτύχθηκε στο πλαίσιο μιας «κριτικής ευρωπαϊκότητας» και ενός «από τα κάτω εξευρωπαϊσμού» (Doerr, 2010), εστιάζοντας στο αίτημα για διασφάλιση νέων κοινωνικών δικαιωμάτων και ενός νέου κράτους πρόνοιας (Doerr & Mattoni, 2014: 9) που θα προωθούσε την ευέλικτη ασφάλεια έναντι της ελαστικής εκμετάλλευσης¹² (Hamm, 2011: 131). Ταυτόχρονα εγκοινωνούνταν αιτήματα προηγούμενων κινήματων, όπως του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης¹³ (π.χ. την κατοχύρωση βασικού εισοδήματος). Οι διοργανωτές

---

¹⁰ Το υλικό για το παρόν κεφάλαιο αντλήθηκε από αδημοσίευτη εργασία της συντάκτριας, που κατατέθηκε τον Ιανουάριο του 2022 ως εργασία εξαμήνου σε μεταπτυχιακό σεμινάριο του ΠΜΣ «Σπουδές στην Κινητικότητα» (ΙΑΚΑ, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας). Τίτλος πρωτότυπης εργασίας: «EuroMayDay: Η γένεση ενός ριζοσπαστικού υποκειμένου στο πλαίσιο της κινηματικής κινητικότητας».

¹¹ Ακτιβιστής με έδρα το Μιλάνο, πρωτεργάτης των κινητοποιήσεων του EuroMayDay και θεωρητικός του «πρεκαριάτου».

¹² Επιχειρούμε να αποδώσουμε έτσι τους νεολογισμούς «flexicurity» και «flexploitation», που χρησιμοποιήσαν στα κείμενά τους οι συλλογικόλητες του κινήματος. Ο Σπυριδάκης (2018) εύστοχα έχει αποδώσει τον πρώτο όρο ως «ευελισφάλεια».

¹³ Το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης δημιούργησε τις βάσεις για διεθνοποίηση της κινηματικής πολιτικής δράσης διαμορφώνοντας έναν ευρωπαϊκό χώρο πολιτικής αλληλεπίδρασης «από τα κάτω» και κληροδοτώντας τις δομές και τα περιεχόμενα μιας οριζόντιας και δικτυωμένης οργάνωσης σε επόμενα κινήματα, όπως το EuroMayday και το κίνημα Climate Justice (Scholl, n.d.: 12).

του ευελπιστούσαν και ευαγγελίζονταν ότι το «κοινωνικό προκαριάτο»¹⁴ θα γινόταν ο ιστορικός διάδοχος του εργατικού προλεταριάτου (Foti, 2017: 16), το ριζοσπαστικό κοινωνικό υποκείμενο της μετα-φορντικής οικονομίας που θα λειτουργούσε ως καταλύτης προς την κατεύθυνση της κοινωνικής αλλαγής.

Η πρώτη MayDay Parade (MP) έλαβε χώρα στο Μιλάνο το 2001 διαχωρίζοντας τη δική της κινηματική παρέμβαση από αυτή των συμβατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων, τις οποίες κατηγορούσε για παθητικότητα σχετικά με το μείζον πρόβλημα της ανεργίας και της επισφάλειας των νέων. Στην πρώτη αυτή παρέλαση συμμετείχαν περίπου 5 χιλιάδες παρελαστές (Mattoni, 2008: 108), στα επόμενα χρόνια, όμως, η συμμετοχή έφτασε μέχρι και τις 100 χιλιάδες (2004) (Scholl, n.d.: 5), επισκιάζοντας τις καθιερωμένες κινητοποιήσεις της Πρωτομαγιάς (Foti, 2017: 15).

Οι MP του Μιλάνου οργανώθηκαν μέσα από προπαρασκευαστικές διά ζώσης συναντήσεις μεταξύ ακτιβιστών, οι οποίες διαρκώς εμπλουτίζονταν με νέες οργανώσεις που υιοθετούσαν τον σκοπό της κινητοποίησης και συνεισέφεραν σε ιδέες στο πλαίσιο μιας μη ιεραρχικής, μη συγκεντρωτικής, οριζόντιας και ρευστής μορφής οργάνωσης. Στο ίδιο πλαίσιο, αξιοποιήθηκαν και διασυνδέσεις των Μιλανέζων ακτιβιστών με ακτιβιστές άλλων ιταλικών πόλεων με τους οποίους συνδέονταν από προηγούμενες κινητοποιήσεις, κυρίως της Γένοβα (με αφορμή τη Σύνοδο των G8, το 2001). Το EMP ήταν ένα ανεπίσημο δίκτυο που διαρθρώθηκε κυρίως στη βάση φιλικών δεσμών που είχαν αναπτυχθεί εντός προηγούμενων διεθνών κινητοποιήσεων (Doerr & Mattoni, 2014: 12). Όσο το δίκτυο διευρυνόταν, τόσο περισσότερο αξιοποιούνταν οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας (Mattoni, 2008). Δεδομένου ότι επρόκειτο για κίνημα που στηρίχθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά σε αυτό-οργανωμένες συλλογικότητες και όχι σε επίσημους συνδικαλιστικούς φορείς ή κόμματα –επομένως δεν διέθετε σημαντικούς υλικούς πόρους–, γίνεται εύκολα κατανοητός ο κομβικός ρόλος που έπαιξαν τα ηλεκτρονικά κανάλια επικοινωνίας, τα οποία συχνά αντικαθιστούσαν τις δαπανηρές δια ζώσης συναντήσεις. Ταυτόχρονα με τα προπαρασκευαστικά μίτινγκ σε εθνικό επίπεδο, το 2003 δημιουργήθηκε και μια ενιαία λίστα ηλεκτρονικών διευθύνσεων, ώστε να δίνεται και έτσι η δυνατότητα

---

¹⁴ Κομβικό ρόλο στην εξέλιξη του κινήματος έπαιξε η αυτο-οργανωμένη ομάδα Chainworkers Crew, η οποία, μεταξύ άλλων, εισήγαγε στον δημόσιο διάλογο την έννοια του «κοινωνικού προκαριάτου» (il precariato sociale). Για αυτόν τον λόγο ο A. Foti (2017: 15) γράφει ότι «Μία δεκαετία πριν ο Guy Standing γράφει “Το προκαριάτο” (2011), το προκαριάτο είχε ήδη ονομάσει τον εαυτό του» (Βλ. αναλυτικότερα στο Κεφ. Β.3.).

αλληλεπίδρασης και λήψης αποφάσεων μεταξύ των συμμετεχόντων. Κομβικό ρόλο στη διάχυση του κινήματος διαδραμάτισε και η ανεξάρτητη ενημερωτική ιστοσελίδα Indymedia Italy, που δημιουργήθηκε το 2001 στο πλαίσιο των ανεξάρτητων μέσων που γεννήθηκαν από τις κινητοποιήσεις του Σηάτλ (1999) (Mattoni, 2008: 111). Εκεί, οι ακτιβιστές του MP μπορούσαν να δημοσιεύουν ενημερωτικό και προωθητικό υλικό που αφορούσε τις παρελάσεις.

Το 2004 είναι έτος-ορόσημο για τη διεύρυνση του κινήματος και τη διάδοσή του έξω από τα σύνορα της Ιταλίας. Οι Ιταλοί ακτιβιστές, οραματιζόμενοι το κοινωνικό προκαραϊάτο ως ευρωπαϊκό υποκείμενο και επιδιώκοντας την ανάδειξη της επισφάλειας ως πανευρωπαϊκού συγκρουσιακού ζητήματος (Doerr & Mattoni, 2014: 9), αξιοποιούν τις επαφές τους με συλλογικότητες της Ισπανίας, με τις οποίες είχαν συνεργαστεί στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων της Γένοβα και έτσι, ταυτόχρονα με την παρέλαση του Μιλάνου, πραγματοποιείται τότε παρέλαση και στη Βαρκελώνη (αλλά και στο Ελσίνκι, το Δουβλίνο και το Παλέρμο). Το 2004, το MP αρχίζει να αποκτά διεθνική διάσταση και μετατρέπεται, και σε επικοινωνιακό-λεκτικό επίπεδο, σε κίνημα πανευρωπαϊκό (EMP: EuroMayday Parade) (Doerr & Mattoni, 2014: 9-10).

Καταλυτικό ρόλο για την περαιτέρω διάδοση του EMP στον ευρωπαϊκό χώρο έπαιξε το «Beyond ESF» φόρουμ¹⁵ στο Λονδίνο, το 2004. Εκεί, δόθηκε η δυνατότητα στους Ιταλούς ακτιβιστές να επικοινωνήσουν την ιδέα της επισφάλειας σε ένα ευρύτερο κοινό οργανώσεων από άλλες χώρες με διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις (Mattoni, 2008: 112) και τελικά να πετύχουν τη διάδοση του κινήματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Με τη «Middlesex Declaration», που υπογράφηκε στο πλαίσιο των εργασιών του «Beyond ESF», οι ακτιβιστές του EMP καλούσαν σε πανευρωπαϊκή κινητοποίηση με θέμα την επισφάλεια το 2005. Το κάλεσμα αυτό, το οποίο συνυπέγραψαν ακτιβιστές από πολλές χώρες της Ευρώπης¹⁶, είχε ως αποτέλεσμα τη συμμετοχή 19 ευρωπαϊκών πόλεων στις εκδηλώσεις του 2005 και 22 πόλεων το 2006 (Doerr & Mattoni, 2014: 11).

---

¹⁵ Το φόρουμ αυτό πραγματοποιήθηκε από την αναρχική, αντικαπιταλιστική ομάδα Wombles στο Πανεπιστήμιο του Middlesex στο Λονδίνο παράλληλα με το επίσημο European Social Forum (ESF), το αρχικά ετήσιο συνέδριο των μελών του κινήματος Alter-globalization που ξεκίνησε το 2002 και έπαψε να διοργανώνεται το 2010.

¹⁶ Για τις οργανώσεις που υπέγραψαν τη Διακήρυξη και τη χώρα προέλευσής τους, βλ. Hamm, 2011: 149.

Ως το 2010, πραγματοποιήθηκαν 111 παρελάσεις σε 42 ευρωπαϊκές πόλεις¹⁷. Από το 2007 στις κινητοποιήσεις συμμετέχουν 7 πόλεις της Ιαπωνίας, ενώ το 2009 και 2010 παρέλαση γίνεται και στο Τορόντο του Καναδά (Βλ. συγκεντρωτικούς πίνακες Hamm, 2011: 343). Ήδη, πριν από την εξέλιξη αυτή, ορισμένες συλλογικότητες ευρωπαϊκών πόλεων είχαν προχωρήσει στην απάλειψη του Euro- από το MayDay (Hamm, 2011: 146), θεωρώντας την επιλογή αυτή ευρωκεντρική, περιοριστική και λιγότερο φιλόδοξη. Κάποια μέσα και οργανώσεις, μάλιστα, μετά τη διηπειρωτική διάδοση του κινήματος, έσπευσαν να ονομάσουν το κίνημα MondoMayDay (Doerr, 2010).

Τα συμβατικά MME δεν προσέφεραν σοβαρή κάλυψη και βήμα στο EuroMayDay, σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. στη Γερμανία), ωστόσο, συνέβαλαν στη διάδοση του διαλόγου γύρω από την επισφάλεια μεταξύ διανοητών, φοιτητών και νέων (Doerr & Mattoni, 2014: 18). Στη διεύρυνση και διεθνοποίηση του διαλόγου γύρω από την επισφάλεια συνέβαλαν κυρίως ριζοσπαστικά ακαδημαϊκά περιοδικά και ανεξάρτητες εκδόσεις εντός και εκτός Ευρώπης.

Σημαντική για τη διάδοση και την εδραίωση του κινήματος ήταν και η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός αισθήματος ταυτότητας που στηρίχθηκε όχι μόνο στη διάδοση των εννοιών της επισφάλειας και του κοινωνικού πρεκαριάτου, αλλά και στη διακίνηση εικόνων και συμβόλων, για τη δημιουργία των οποίων καθοριστικό ρόλο έπαιξε η ψηφιακή τεχνολογία. Το κοινό σάιτ (euromaday.org), από όπου κάθε συλλογικότητα και κάθε άτομο μπορούσε να αντλεί υλικό, έδωσε σχετικά ομοιογενή αισθητική στις κατά τόπους εκδηλώσεις (Mattoni, 2008: 113). Το δίκτυο, επίσης, για τον ίδιο σκοπό οικειοποιήθηκε το ρεπερτόριο της δημοφιλούς κουλτούρας, αντλώντας στοιχεία από τον Καθολικισμό, τη λογοτεχνία, το τσίρκο και τα προϊόντα της μουσικής βιομηχανίας, με επιδραστικότερο, μάλλον, το σύμβολο του Αγίου Πρεκαριού (San Precario) που επινοήθηκε το 2004 στο Μιλάνο και σύντομα διαδόθηκε σε όλο το δίκτυο (Hamm, 2011: 141).

Από την περιγραφή του τρόπου οργάνωσης, δικτύωσης και εξέλιξης του EuroMayDay γίνεται σαφές ότι έχουμε να κάνουμε με ένα κίνημα “νέας εποχής”. Το επισφαλώς εργαζόμενο υποκείμενο, με την κινητικότητά του, ίσως είναι τελικά ικανό να παράγει όχι μόνο νέους εργασιακούς χωροχρόνους, αλλά και νέους τρόπους

---

¹⁷ Το κίνημα του EuroMayDay αξιοποίησε μια χωρική τακτική διαμαρτυρίας (spatial protest tactic) που αναπτύχθηκε στο κίνημα Alter-globalisation: τις «παγκοσμιοποιημένες τοπικές δράσεις» (globalized local actions), δηλαδή πολυάριθμες, χωρικά διασκορπισμένες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που πραγματοποιούνται ταυτόχρονα με κοινή θεματική (Hamm, 2011: 147).

κινηματικής δράσης πέρα από εκείνους που βασίζονται στον καθιερωμένο συνδικαλισμό, ο οποίος ανέπτυξε τη δομή, τη δυναμική και τα αντανακλαστικά του γύρω από εδραίους εργασιακούς χώρους και στατικά εργασιακά υποκείμενα. Υπό αυτό το πρίσμα, πράγματι, το προκαριάτο ενδέχεται να μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης της κοινωνικής αλλαγής στο πλαίσιο ενός «ανανεωμένου συνδικαλισμού» (Bourdieu, 2017: 249), όπως τον οραματίζεται ο Bourdieu στην *Αντεπίθεση πυρών*.

5. Η επισφάλεια των νέων ως διαγενεακή αδικία και ματαίωση «ικανοτήτων»

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τα συμπεράσματα της ανάλυσης των Bessant, Farthing & Watts (2017)¹⁸ αναφορικά με την επισφάλεια των σύγχρονων νέων. Παρουσιάζουμε, επίσης, την επιχειρηματολογία τους σχετικά με το ότι η επισφάλεια που βιώνει γενικά η γενιά των millennials θέτει ζήτημα ελλείμματος διαγενεακής δικαιοσύνης, θέση στην οποία συνηγορεί και ο Βρετανός οικονομολόγος Guy Standing, συστηματικός μελετητής της επισφάλειας. Μεταξύ των πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων της δικαιοσύνης, επιλέξαμε την προσέγγιση του Amartya Sen, καθώς είναι αυτή που εστιάζει στις επιλογές και τις ευκαιρίες που προσφέρονται στο άτομο, ώστε να ακολουθήσει μια ζωή που έχει νόημα για το ίδιο. Η θεωρία του Sen εστιάζει στο «πώς» και όχι στο «τι» τελικά επιλέγει το άτομο και στο κατά πόσο οι επιλογές του είναι προϊόν πραγματικά ελεύθερης επιλογής.

Σύμφωνα με τους Bessant, Farthing & Watts (2017), η επισφάλεια των καιρών μας, που πλήττει τους νέους, εγείρει θέμα διαγενεακής δικαιοσύνης. Η γενιά των millennials είναι η πρώτη γενιά στη νεότερη Ιστορία που το βιοτικό της επίπεδο είναι χαμηλότερο από αυτό των γονιών της. Η οικονομική κρίση που έκανε την εμφάνισή της το 2008 και επηρέασε την παγκόσμια οικονομία έκανε ακόμα πιο δυσμενή τη θέση της γενιάς αυτής (generation Y), η οποία πλήττεται από υψηλά ποσοστά ανεργίας, υποαπασχόληση, ετεροαπασχόληση και χαμηλά εισοδήματα αναφορικά με τους νέους. Η κρίση υποχώρησε, βέβαια, ωστόσο πολλά είναι τα κράτη εκείνα στην Ευρώπη που ακόμα προσπαθούν να ανακάμψουν μέσα από πολιτικές λιτότητας, με συνέπειες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές. Η πορεία αυτή προς τη φτωχοποίηση των millennials δεν ξεκίνησε βέβαια το 2008. Στην ουσία πρόκειται για τη συνέπεια της νεοφιλελεύθερης οικονομίας, όπως ασκείται ήδη από το 1980. Πρόκειται για καθεστώς στο οποίο η οικονομική ευημερία επαφίεται στην ελεύθερη αγορά, η οποία λειτουργεί προς όφελος των επιχειρήσεων με το σκεπτικό ότι, αν οι επιχειρήσεις

---

¹⁸ Το βιβλίο «The Precarious Generation: A Political Economy of Young People» των Bessant, Farthing & Watts, εξετάζει τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές κυρίως των Η.Π.Α., του Ηνωμένου Βασιλείου, της Αυστραλίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας, μελετώντας πώς αυτές ευθύνονται για τη δυσχερή οικονομική και κοινωνική κατάσταση των σύγχρονων νέων, οι οποίοι αποτελούν την πρώτη γενιά στην ιστορία που ζει χειρότερα από την προηγούμενή της. Έχει ασκηθεί η, κατά τη γνώμη μας, δίκαιη κριτική (ενδεικτικά, Βλ. Tozer, 2017) ότι στο πόνημά τους οι Bessant, Farthing & Watts δεν παρουσιάζουν πολύ συστηματοποιημένα τα αποτελέσματα της έρευνάς τους και γενικά θυσιάζουν το βάθος στον βωμό της ευρύτητας της μελέτης, ωστόσο πρόκειται για μια σημαντική συμβολή στον τομέα των Youth Studies.

ανθούν, τότε παράγεται πλούτος για όλους. Πρόκειται για πολιτική ατομοκεντρική, στην οποία ο ατομικός πλούτος ενισχύεται σε βάρος του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής ισότητας.

Οι έρευνες στις οποίες στηρίζεται η παραπάνω θέση περί αδικημένης γενιάς έγιναν στη βάση της σύγκρισης του βιοτικού επιπέδου μεταξύ των ηλικιωμένων και των νέων, αυτή τη χρονική στιγμή, αλλά και στη βάση της σύγκρισης των βιοτικών επιπέδων τότε (γενιά των baby boomers) και τώρα, ώστε να πλαισιωθεί και ερευνητικά η άποψη ότι δικαιούμαστε, πράγματι, να κάνουμε λόγο για φαινόμενο έλλειψης δικαιοσύνης σε διαγενεακό επίπεδο, λαμβάνοντας υπόψη, φυσικά, ότι οι νέοι δεν αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα – εξαιρούνται οι εκ τάξεως ευνοημένοι και δεν προσπερνάται ότι π.χ. οι νέοι με μεταναστευτικό υπόβαθρο αντιμετωπίζουν συχνά περαιτέρω δυσκολίες.

Κοινό χαρακτηριστικό και ενδεικτικό της κατάστασης στις χώρες ενδιαφέροντος των ερευνών (σε Αμερική, Αυστραλία και Ευρώπη) είναι ο αποκλεισμός των νέων από την αγορά ακινήτων. Οι σύγχρονοι νέοι, άνεργοι, υποαπασχολούμενοι ή εργαζόμενοι υπό συνθήκες επισφάλειας φαίνεται να αδυνατούν να αγοράσουν ή ακόμα και να ενοικιάσουν το δικό τους σπίτι, με αποτέλεσμα να παρατείνουν τη διαμονή στο σπίτι των γονέων για όσο περισσότερο μπορούν. Σύμφωνα με τη Eurostat, για πολλούς νέους έως 30 ετών η απόκτηση και συντήρηση ενός σπιτιού απορροφά σχεδόν το μισό τους εισόδημα, γι' αυτό οι περισσότεροι επιλέγουν να συζούν, τελικά, με τους γονείς τους. Μεταξύ 18-34 τα ποσοστά των νέων που διαβιούν ακόμη κάτω από τη γονική στέγη έχουν, ενδεικτικά, ως εξής: Ισπανία 55%, Πορτογαλία 58%, Ιταλία 66%, Σλοβακία 74% (Bessant, Farthing & Watts, 2017: 30).

Δεν είναι καθόλου λίγοι, λοιπόν, οι νέοι σήμερα που ζουν σε καθεστώς «ημι-εξάρτησης» (semi-dependency), πράγμα που έχει οδηγήσει και σε κρίση ταυτότητας (Furlong & Cartmel 2007: 54 & 59). Η παράταση, μάλιστα, της μετάβασης από την εκπαίδευση στην επαγγελματική αποκατάσταση, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, δημιουργεί την ανάγκη για τη δημιουργία ενός μεταβατικού όρου, που θα αποδίδει το διάστημα αυτό της ζωής των νέων ανθρώπων που καθυστερούν να βιώσουν ολοκληρωμένα την ενήλικη ζωή. Μερικοί όροι που έχουν προταθεί είναι: «νεαρή/πρώιμη ενηλικιότητα» (young adulthood), «αναδύομενη ενηλικιότητα» (emerging adulthood), «ψυχολογική ενηλικιότητα» (psychological adulthood) ή και «μετα-εφηβεία» (post-adolescence) (Furlong & Cartmel 2007: 56).

Έτσι, λοιπόν, σχηματίζουμε μια αδρή, έστω, εικόνα για τη γενιά των millennials, η οποία κερδίζει λιγότερα, έχει μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας και λιγότερα αγαθά από τους μεγαλύτερους, των οποίων η κατάσταση βρίσκεται σε διαρκή βελτίωση. Καθώς η οικονομική κατάσταση δεν φαίνεται να χειροτερεύει σημαντικά για όλους, αλλά μόνο για τους νεότερους, δικαιούμαστε, με βάση τους Bessant, Farthing & Watts (2017: 32), να κάνουμε λόγο για διαγενεακή αδικία.

Στον Guy Standing (2011: 66) διαβάζουμε τα εξής: Παγκοσμίως, η ηλικιακή ομάδα των νέων μεταξύ 15-25 αγγίζει το 1 δισεκατομμύριο, αριθμός ρεκόρ στην ιστορία της ανθρωπότητας. Αυτή ακριβώς την τεράστια πληθυσμιακή ομάδα μπορούμε στον καιρό μας να ονομάσουμε ως «αστικούς νομάδες» που βυθίζονται στην επισφάλεια, καθώς περιφέρονται από προσωρινή σε προσωρινή εργασία. Πολλοί διακατέχονται από θυμό, καθώς έχουν να διαλέξουν ανάμεσα σε “κακές δουλειές” και σε “καθόλου δουλειές”, ενώ ταυτόχρονα οφείλουν να συνεισφέρουν από τα πενιχρά εισοδήματά τους στην κάλυψη των συντάξεων του ολοένα αυξανόμενου αριθμού των συνταξιούχων. Αντιθέτως, η γενιά των γονιών τους απόλαυσε δωρεάν εκπαίδευση, προσιτή ιδιοκτησία, μεγάλους μισθούς και συντάξεις, ακόμη και πρόωπη συνταξιοδότηση. Οι περισσότεροι θα προτιμούσαν να είναι ελεύθεροι επαγγελματίες, παρά να εργάζονται υπό αυτούς τους όρους ως υπάλληλοι, αναγκασμένοι να κάνουν περισσότερες από μία δουλειές για να μπορούν να επιβιώσουν – έρευνα του 2010 έδειξε ότι πάνω από τους μισούς Ιάπωνες ηλικίας 16-34 χρειαζόνταν και δεύτερη πηγή εισοδήματος για να αντεπεξέλθουν.

Λέγεται ότι η γενιά των millennials δεν είναι φιλόδοξη και δεν δείχνει τη δέουσα αφοσίωση στην εργασία. Έρευνες, ωστόσο, απέδειξαν ότι τόσο αυτή η γενιά όσο και η γενιά των baby boomers αποτελούνται από ανθρώπους που δεν ταυτίζουν την ευτυχία με την εργασία ούτε είναι τόσο εργασιοκεντρικοί. Αυτό, λοιπόν, που τελικά αλλάζει είναι η εργασιακή πραγματικότητα που έχει κάθε γενιά να αντιμετωπίσει (Standing, 2011: 74). Σύμφωνα με την έρευνα του Laskawy¹⁹, η διαφορά έγκειται στο ότι νέα γενιά δεν δύναται να λειτουργήσει με όρους «ετεροχρονισμένης προς το παρόν ικανοποίησης χάριν μακροπρόθεσμων στόχων» (Sennett 2008: 83) ακριβώς εξαιτίας αυτής της αλλαγής στην εργασιακή πραγματικότητα.

---

¹⁹ Ο Michael-Steven Laskawy κάνει πολιτική καριέρα ως σύμβουλος στο πλευρό των Δημοκρατικών στις Η.Π.Α. Υπήρξε μαθητής και συνεργάτης του Sennett, ο οποίος επέβλεψε και τη διδακτορική του διατριβή στις Αμερικανικές Σπουδές με τίτλο: «Uncommitted: Contemporary Work and the Search for Self, a qualitative study of 28-34 year-old college-educated Americans» (New York University, 2004).

Οι Bessant, Farthing & Watts (2017: 35-37) παρουσιάζουν τις σκέψεις του κοινωνιολόγου J. Côté, κρίνοντας ότι θα ήταν εύστοχη και χρήσιμη μία προσέγγιση πολιτικής οικονομίας των γενεών, όπου οι νέοι θα αντιμετωπίζονται ως αν να συνιστούν μία “τάξη” με καταγεγραμμένη την τάση να πέφτει επίπεδα στην κοινωνική κλίμακα, εφόσον μια άλλη “τάξη” επωφελείται από την εκμετάλλευση και την περιθωριοποίησή της, νομιμοποιούμενη ιδεολογικά από τη στερεοτυπική άποψη που θέλει τους νέους να υστερούν φυσικά από τους ωρίμους, αλλά και να καθυστερούν οι ίδιοι την ανεξαρτησία τους με σκοπό «να βρουν τον εαυτό τους», όπως διατυπώνει ο Côté.

Κατά τους Bessant, Farthing & Watts (2017: 49-51), για την προσέγγιση της γενιάς ως ξεχωριστής οντότητας στο πλαίσιο σύνθετων κοινωνικών σχεσιακών πλεγμάτων ποικίλων αλληλεξαρτήσεων συνηγορεί και η σκέψη του Mannheim (1952) ότι κάθε γενιά έχει τη δική της διακριτή συνείδηση, που διαμορφώνεται από το ιστορικό γίνεσθαι («Zeitgeist») και τις κοινές εμπειρίες. Αυτό καθοδηγεί το πώς το άτομο θεάται και προσεγγίζει τον κόσμο, τις στάσεις, τις συμπεριφορές, τις δραστηριότητές του, χωρίς αυτό, βέβαια, να σημαίνει, όπως εξηγούν οι Bessant, Farthing & Watts, ότι η έκθεση στα ίδια ερεθίσματα οδηγεί και σε πανομοιότυπες νοηματοδοτήσεις, καθώς αυτές είναι ευαίσθητες σε παράγοντες όπως το φύλο, η εθνικότητα, το θρησκευτικό υπόβαθρο, η κοινωνική τάξη κ.λπ., πράγμα που κατ’ επέκταση εννοεί ότι εντός της γενιάς θα ενυπάρχουν οπωσδήποτε μικρότερες ανταγωνιστικές συχνά μεταξύ τους ομαδοποιήσεις. Έτσι, ενώ η γενιά δεν είναι κάτι το ομοιογενές και απαρτίζεται από άνισες μεταξύ τους ομάδες, με όρους πρόσβασης στα διάφορα κεφάλαια, παρόλα αυτά όλες αυτές οι υπο-ομάδες συνεχίζουν να ανήκουν σε ένα κοινό σύνολο εξαιτίας των κοινών εμπειριών των μελών του. Ποιο είναι όμως το «Zeitgeist» των millennials; Κατά τους Bessant, Farthing & Watts (2017: 51), οι νεοφιλελεύθερες οικονομίες, η ψηφιακή τεχνολογία και η παγκοσμιοποίηση διαμορφώνουν τις ιστορικές συνθήκες που πλάθουν τις κοινές εμπειρίες της νεότερης γενιάς, χωρίς αυτό, βέβαια, να σημαίνει ότι όλοι ανεξαιρέτως οι νέοι επηρεάζονται ή πλήττονται το ίδιο από τις συνθήκες.

Από το 1980 οι περισσότερες κυβερνήσεις του αναπτυσσόμενου κόσμου επιχειρούν να παραγάγουν οικονομική ανάπτυξη μειώνοντας τις κρατικές δαπάνες και προχωρώντας σε ιδιωτικοποιήσεις. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στη δημοσιονομική βιωσιμότητα, στην οποία στηρίζεται η εφαρμογή μιας διαγενεακής λογιστικής (Bessant, Farthing & Watts, 2017: 73), σύμφωνα με την οποία πρέπει εγκαίρως να

ληφθούν μέτρα, ώστε προληφθούν μελλοντικές δημοσιονομικές κρίσεις. Αυτή η λογιστική, όμως, έχει ως αποτέλεσμα την εφαρμογή πολιτικών λιτότητας, πράγμα άδικο για τους συγκαιρινούς νέους στο πλαίσιο και πάλι της διαγενεακής δικαιοσύνης (Bessant, Farthing & Watts, 2017: 79). Και εδώ ακριβώς τίθεται το ερώτημα: τι εστί δικαιοσύνη;

Στη θεωρία των ικανοτήτων (Capabilities Approach), ο Amartya Sen (2015) καθιστά σαφές ότι μια σημαντική παράμετρος για να εξετάσουμε το θέμα της ισότητας και της δικαιοσύνης είναι η ελευθερία, την οποία δεν εννοεί απλά ως τη μη παρέμβαση τρίτων στις επιλογές και τις ενέργειές μας, αλλά ως την ικανότητα να επιλέγουμε κατόπιν λογικής επεξεργασίας και με βάση το δικό μας αξιακό σύστημα και τα προσωπικά μας ενδιαφέροντα, μεταξύ εναλλακτικών, εκείνα τα αγαθά (με την αριστοτελική τους έννοια) που εκτιμούμε, που έχουν νόημα για εμάς και διαμορφώνουν τη ζωή μας με τρόπο που να αξίζει.

Τα εισοδήματα και τα πρωταρχικά αγαθά (μέσα διαβίωσης) δεν μπορούν να εξασφαλίσουν μια ασφαλή μέτρηση της ευημερίας, καθώς η ποιότητα ζωής δεν συνάδει πάντα με τους πόρους που κανείς διαθέτει. Για να το κατανοήσουμε αυτό, αρκεί να σκεφτούμε το παράδειγμα του Sen με το ποδήλατο: το ποδήλατο είναι αναμφίβολα ένα χρήσιμο μέσο μετακίνησης που μπορεί να έχει κάποιος στη διάθεσή του. Ποια η χρησιμότητά του όμως αν το άτομο δεν έχει λειτουργικά πόδια, αν δεν υπάρχουν δρόμοι ή μονοπάτια να ακολουθήσει ή αν ο προορισμός του βρίσκεται πάρα πολύ μακριά; Τα εισοδήματα και τα πρωταρχικά αγαθά, λοιπόν, δεν μπορεί παρά να είναι μόνο τα μέσα για την επίτευξη ενός άλλου σκοπού, αυτού της ελευθερίας.

Η ποιότητα ζωής, όμως, δεν συνάδει πάντα ούτε και με την ευτυχία που βιώνει το άτομο και αυτό γιατί τα άτομα που ζουν σε συνθήκες στέρησης τείνουν να αναπτύσσουν αυτό που ο Sen αποκαλεί «προσαρμοσμένες προτιμήσεις» (Sen, 2015: 321-322· Sen, 2000: 78-79). Όπως λέει ο Sen, σε συνθήκες συστηματικής στέρησης «η νοητική συγκρότηση και οι επιθυμίες μας τείνουν να προσαρμόζονται στις περιστάσεις, ώστε η ζωή μας να είναι πιο υποφερτή υπό αντίξοες συνθήκες» (Sen, 2015: 321). Στην ουσία, αυτό που συμβαίνει είναι ότι οι άνθρωποι «εκπαιδεύουν τον εαυτό τους» (Sen, 2015: 321) να χαίρεται με τις μικροαπολαύσεις της ζωής, αμβλύνοντας έτσι προσωρινά την απόγνωσή τους. Προσαρμόζονται σε αυτά που θεωρούν εφικτά, χωρίς να απαιτούν ριζικές αλλαγές, και αυτός «είναι ένας τρόπος να

συμβιώνεις ειρηνικά με τη συστηματική στέρηση» (Sen, 2015: 321), αφήνοντας έτσι, βέβαια, τις κοινωνικές ανισότητες να διαιωνίζονται.

Η σημασία της άσκησης της ελευθερίας ως ευκαιρίας και ως διαδικασίας είναι μεγάλη. Με την ορολογία του Sen σημασία έχουν, δηλαδή, όχι μόνο τα «αποτελέσματα κορύφωσης» (τι καταλήγει να κάνει κάποιος) αλλά και τα «περιεκτικά αποτελέσματα» (με ποιον τρόπο καταλήγει σε ό,τι κάνει) (Sen, 2015: 268). Οι ευκαιρίες για μετασχηματισμό των γενικών πόρων σε ικανότητες διευρύνουν την ελευθερία των ατόμων, συνεπώς σημασία έχει η επαύξηση των ουσιαστικών ευκαιριών και η διεύρυνση των ικανοτήτων όλων των μελών της κοινωνίας.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι οι ζώντες εν επισφάλεια ζουν σε συνθήκες στέρησης πόρων αλλά και ευκαιριών, ενώ μάλιστα παρουσιάζουν «προσαρμοσμένες προτιμήσεις», καθώς το εύρος των εναλλακτικών τους είναι περιορισμένο. Επομένως, ματαιώνεται η «ικανότητά» τους εν γένει, δηλαδή μέρος την ουσιαστικής τους ελευθερίας να ζουν όπως οι ίδιοι έχουν λόγο να επιθυμούν, καθώς ματαιώνεται πλήθος των επιμέρους «ικανοτήτων»²⁰ τους. Αν δεχόμασταν το κριτήριο της ευτυχίας για τη μέτρηση της ισότητας, θα βγάζαμε το παραπλανητικό συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι που ζουν στην επισφάλεια μπορούν να είναι ενδεχομένως ακόμη και ευτυχείς, εφόσον μπορούν να απολαμβάνουν ενίοτε ψήγματα ψευδασφάλειας που τους δίνουν μια γεύση ευζωίας.

Αν δεχθούμε την άποψη των Bessant, Farthing & Watts (2017) ότι υπάρχει ένα «αθετημένο συμβόλαιο» (2017: 89) μεταξύ της προηγούμενης και της τωρινής γενιάς που εγείρει ζήτημα διαγενεακής αδικίας, η γνώμη μας είναι ότι αυτή θα αποκατασταθεί μόνο αν εξασφαλιστούν για τους σύγχρονους νέους αλλά και για την επόμενη γενιά οι «ικανότητες», όπως τις προσέγγισε ο Sen. Γιατί, όμως, γίνεται λόγος περί «αθετημένου συμβολαίου»;

Οι Bessant, Farthing & Watts εξηγούν με σαφήνεια ποιο είναι αυτό το «αθετημένο συμβόλαιο» (2017: 89-96): Η υπόσχεση των baby boomers ήταν πως αν μορφωθούν επαρκώς, αν συλλέξουν πολλά προσόντα, το μέλλον των millennials θα προδιαγραφόταν λαμπρό. Η μόρφωση θα τους έδινε ώθηση να ανέβουν την κλίμακα της κοινωνικής καταξίωσης και θα απολάμβαναν μια ζωή πραγματικής ευημερίας αυξάνοντας την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα του κράτους. Για αυτούς τους λόγους, άλλωστε, τα κράτη από το 1960 και εξής επένδυσαν πολλά στην

---

²⁰ Για τη σημασία των σενικών «ικανοτήτων», βλ. επόμενο υποκεφάλαιο.

εκπαίδευση καθιστώντας την προσιτή στις πλατύτερες μάζες. Πολλοί φοιτητές, μάλιστα, όπου η τριτοβάθμια εκπαίδευση σταμάτησε κάποια στιγμή να παρέχεται δωρεάν (με το σκεπτικό ότι συνιστούσε επένδυση και παρείχε εγγυήσεις μελλοντικής οικονομικής ευημερίας, αλλά και εξαιτίας της νεοφιλελεύθερης πολιτικής που έβλεπε τα πανεπιστήμια σαν επιχειρήσεις), δανείστηκαν μεγάλα ποσά για να φέρουν εις πέρας τις σπουδές τους, με σκοπό να τις εξαργγυρώσουν κάποτε στην αγορά εργασίας. Η υπόσχεση, όμως, δεν εκπληρώθηκε. Η ανταμοιβή του σπουδαστικού χρόνου, των κόπων και των εξόδων των millennials ήταν μόνο η ολοένα αυξανόμενη ανεργία και η υποαπασχόληση, που δημιούργησαν έναν τεράστιο αριθμό χαμηλά αμειβόμενων πεπαιδευμένων εργατών.

Είναι σαφές, κατά τους Bessant, Farthing & Watts (2017), πως η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου απέτυχε. Ωστόσο, συνεχίζει να είναι δημοφιλής ίσως σε λίγο αναδιαμορφωμένο πλαίσιο: οι υποαπασχολούμενοι και άνεργοι νέοι οφείλουν πια διαρκώς να αποδεικνύουν ότι εκπαιδεύονται και καταρτίζονται, ώστε να καλύψουν τις αδυναμίες που τους καθιστούν ανέργους, και ότι δεν παθητικοποιούνται αρκούμενοι στα επιδόματα του κράτους πρόνοιας.

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές επηρεάζουν καταλυτικά τις διαδρομές των νέων ανθρώπων συρρικνώνοντας το πεδίο ελεύθερης δράσης και την ευρύτητα των επιλογών τους. Οι έρευνες δείχνουν ότι οι νέοι δεν αγνοούν την κατάσταση, ορισμένοι, βέβαια, είναι συγχυσμένοι, ενώ άλλοι τείνουν να αναζητούν “υπαιτίους” μεταξύ των μεταναστών, των προσφύγων ή των δικαιούχων επιδομάτων, πράγμα που δεν μας ξενίζει, σύμφωνα με τους Bessant, Farthing & Watts (2017), αν λάβουμε υπόψη τη σκέψη του Bourdieu: το habitus²¹ δεν υποπίπτει στην αντίληψή μας και η αναστοχαστικότητα είναι, έτσι, δυσεπίτευκτη, χωρίς να είναι, όμως, αδύνατη, καθώς οι κοινωνικές επιστήμες, η παρατήρηση και οι καταστάσεις κρίσης²² μπορούν να αποκαλύψουν το habitus.

---

²¹ Σύμφωνα με τη θεωρία του Bourdieu (2006), οι έξεις (habitus) είναι ένα σύνολο εντυπωμένων προδιαθέσεων που αποκτήθηκαν εμπειρικά εντός της κοινωνίας και βάσει αυτών δομείται κάθε μεταγενέστερη εμπειρία. Είναι ήδη υπάρχουσες δομές προδιατεθειμένες να δομούν εκ νέου με τρόπο ασυνείδητο το πλαίσιο εντός του οποίου το άτομο ενεργεί επιλέγοντας μεταξύ ενός άπειρου αριθμού δοσμένων επιλογών δράσης στηριζόμενο στην ιστορία του. Οι έξεις οριοθετούν τις δυνατές δράσεις χωρίς να καθορίζουν με απόλυτο τρόπο τα υποκείμενα, τα οποία εν τέλει δεν προβαίνουν σε διαρκώς πρωτότυπες δημιουργίες, ωστόσο διαθέτουν ένα περιθώριο αυτονομίας. Έτσι, οι έξεις αποτελούν προϊόν και ταυτόχρονα παραγωγό του κοινωνικού.

²² Οι Bessant, Farthing & Watts (2017: 129-130) προσθέτουν σε αυτά τη συνύπαρξη των γενεών μέσα στην οικογένεια.

Στο Κεφάλαιο αυτό παραθέσαμε τις απόψεις και την επιχειρηματολογία των Bessant, Farthing & Watts (2017), οι οποίοι προσεγγίζουν την επισφάλεια ως ένα φαινόμενο της εποχής μας που πλήττει κυρίως τους νέους και τους αναγκάζει να ζήσουν μια ζωή χωρίς ακόμα και τις στοιχειώδεις ανέσεις που απόλαυσε η προηγούμενη γενιά. Οι Bessant, Farthing & Watts (2017) θέτουν ζήτημα διαγενεακής αδικίας, την οποία εμείς συμμεριζόμαστε και θεωρούμε ότι μπορεί να αποκατασταθεί μόνο αν οι κοινωνικές πολιτικές εστιάσουν το ενδιαφέρον τους στην εξασφάλιση των «ικανοτήτων» των νέων ανθρώπων, όπως τις προσέγγισε ο οικονομολόγος Amartya Sen (2015). Στη θεωρία του Sen (και της Nussbaum) θα αφιερώσουμε το επόμενο υποκεφάλαιο, όπου θα γίνει ενδελεχέστερη παρουσίαση των παραμέτρων της. Όπως θα δούμε και στο Κεφάλαιο των Συμπερασμάτων (Βλ. Κεφ. Ζ), η προσέγγιση του Sen, αφορά ευκρινώς τους επισφαλείς γενικότερα, αλλά και πιο συγκεκριμένα τους δικούς μας επισφαλείς εργαζομένους, τους συγγραφείς-φαντάσματα.

5.1. Η θεωρία των ικανοτήτων (Capabilities Approach)

Η θεωρία των ικανοτήτων²³ (Capabilities Approach) είναι μία κανονιστική προσέγγιση της δικαιοσύνης, ένα αξιολογικό πλαίσιο υπό το πρίσμα του οποίου θα μπορούσε κανείς να μετρήσει την ευημερία ενός ατόμου, μιας ομάδας ανθρώπων ή ενός κράτους²⁴. Με τα λόγια της Nussbaum (2020: 53): «η θεωρία των ικανοτήτων [...] κατατείνει στη συγκριτική αξιολόγηση της ποιότητας ζωής αφενός, και στη θεωρητικοποίηση της βασικής κοινωνικής δικαιοσύνης αφετέρου».

Σε αντίθεση με άλλες θεωρίες δικαιοσύνης που αξιολογούν την ευημερία με βάση τη διάθεση των πρωταρχικών αγαθών/πόρων (εξισωτικός φιλελευθερισμός) ή τη δηλωμένη ικανοποίηση και ευτυχία των ανθρώπων (ωφελιμισμός), η θεωρία του Sen εστιάζει στην ελευθερία²⁵, η οποία ορίζεται ως το εύρος των επιλογών που έχει

---

²³ Διατηρούμε στο κείμενό μας την καθιερωμένη πλέον μετάφραση του όρου «capabilities» ως «ικανότητες», ωστόσο εκφράζουμε την επιφύλαξή μας ως προς την καταλληλότητά του, καθώς θεωρούμε ότι παραπέμπει τον αναγνώστη στην έννοια της ικανότητας ως ατομικής ικανότητας ή δεξιότητας (ability & skill), ενώ στη σενική προσέγγιση η «capability» έχει περισσότερο τη σημασία της ευκαιρίας. Θεωρούμε πιο ταιριαστή την απόδοση του όρου ως «δυνατότητες».

²⁴ Πρόκειται για μία προσέγγιση και όχι για μία ολοκληρωμένη θεωρία. Στο κείμενό μας αναφέρεται ως θεωρία για λόγους ευκολίας στην κατανόηση.

²⁵ Η σενική ελευθερία νοείται κυρίως ως θετική ελευθερία (positive freedom), ως «ελευθερία σε» παρά ως «ελευθερία από» (Saito, 2003: 21). Η Anderson (1999: 316) διευκρινίζει ότι ο αρνητικά διατυπωμένος στόχος πρέπει να είναι η αποφυγή ή η απόδραση από καταπιεστικές κοινωνικές σχέσεις,

κανείς στη διάθεσή του για να επιλέξει τι είδους ζωή αξίζει για τον ίδιο να ζει (Dreze & Sen, 1995: 10). Με άλλα λόγια, ο Sen εστιάζει στο εύρος των ελευθεριών που εξασφαλίζονται για την αυτουργία, την υποκειμενική εμπρόθετη δράση (agency) των ατόμων.

Οι εξασφαλισμένοι πόροι, λοιπόν, δεν αντιμετωπίζονται ως τέλος (ως σκοπός), αλλά ως μέσο διαμόρφωσης ευκαιριών, έχουν, δηλαδή, έναν εργαλειακό ρόλο να επεκτείνουν τις ανθρώπινες «ικανότητες», καθώς «η ισότητα στη διανομή πρωταρχικών αγαθών δεν εξισώνει την ικανότητα να αναπτύξει κανείς “ικανότητες” ή να επιτύχει πολύτιμους στόχους» (Levitas, 2004: 614). Εξάλλου, οι άνθρωποι χρειάζονται διαφορετικό μερίδιο πόρων για να φτάσουν σε παρόμοια αποτελέσματα, πράγμα που γίνεται κατανοητό αν, για παράδειγμα, σκεφτούμε την εκπαίδευση ή την προσβασιμότητα των ανθρώπων με αναπηρία (Nussbaum, 2020: 101-102), ενώ δεν είναι απαραίτητο πως με τους πόρους που θα τους δοθούν είναι σε θέση να βελτιώσουν πραγματικά τη ζωή τους (Βλ. το παράδειγμα με το ποδήλατο, Κεφ. 5). Ο Sen δεν απορρίπτει τη ρωσισανή θεώρηση της δικαιοσύνης με το αναδιανεμητικό της πρόταγμα, αλλά, θεωρώντας την ως ατελή, περισσότερο στοχεύει στο να τη συμπληρώσει. Έτσι, οι διάφορες πολιτικές μπορούν να αξιολογηθούν με κριτήριο το αν επεκτείνουν τις πραγματικές ελευθερίες των ανθρώπων. Οι ωφελμιστικές θεωρίες, από την άλλη, εφόσον οι άνθρωποι ενδέχεται να νιώθουν ικανοποιημένοι μέσα στο πλαίσιο αποστερητικών συνθηκών στο οποίο ζουν, αφού αυτό τείνουν πλέον να το φυσικοποιούν και να το θεωρούν αναπόδραστο, ενδέχεται να διαιωνίζουν την κοινωνική αδικία.

Καθώς «ο λειτουργικός στόχος [functioning] είναι ένα επίτευγμα, ενώ η ικανότητα [capability] είναι η δυνατότητα της επίτευξης»²⁶ (Sen, 1987: 36), ο Sen δεν εστιάζει στα πραγματικά επιτεύγματα των ανθρώπων (σε αυτά που είναι και κάνουν οι άνθρωποι) αλλά στις “ικανότητες”-ευκαιρίες που έχουν αυτοί για να πραγματοποιήσουν στόχους ζωής που οι ίδιοι έλλογα κρίνουν για τον εαυτό τους ως σημαντικούς. Ο Sen εστιάζει, δηλαδή, στις δυνατότητες μετασχηματισμού των δοθέντων αγαθών σε πρακτικά αποτελέσματα που οι άνθρωποι έχουν λόγο να

ενώ ο θετικά διατυπωμένος στόχος, η εξασφάλιση των «ικανοτήτων» που επιτρέπουν στα άτομα να λειτουργήσουν ως ισότιμοι πολίτες μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία.

²⁶ Για λόγους σημασιολογικής ευκρίνειας παραθέτουμε το πρωτότυπο: «A functioning is an achievement, whereas a capability is the ability to achieve» (Sen, 1987: 36).

εκτιμούν. Σημασία έχει όχι αν οι άνθρωποι φτάνουν ή όχι²⁷ σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, αλλά πώς έφτασαν ως εκεί. Για να χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα που δίνει ο ίδιος ο Sen, η νηστεία και η πείνα, έχουν το ίδιο πρακτικό αποτέλεσμα, ωστόσο στη δεύτερη περίπτωση, μιλάμε για «αποστέρηση ικανοτήτων» (capability deprivation) (Sen, 2000: 87). Μιλώντας για ευκαιρίες, στη θεωρία των ικανοτήτων, πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι μιλάμε για πραγματικές και όχι τυπικές ευκαιρίες²⁸, όπως επίσης για πολύτιμες και όχι ασήμαντες επιλογές (Alexander, 2002: 4).

Στους Andersen, Otto & Ziegler (2006) διαβάζουμε: «Η πειστική προοπτική της θεωρίας των ικανοτήτων ότι τα άτομα είναι οι δημιουργικοί παραγωγοί της δικής τους ζωής, μπορεί άμεσα να μετασηματιστεί στην εσφαλμένη αντίληψη της αυτόνομης υποκειμενικότητας που προσιδιάζει στην πολιτική άποψη ότι κάθε άνθρωπος είναι ο αρχιτέκτονας της τύχης του και, επομένως, σε κυνικές στρατηγικές υπευθυνοποίησης του θύματος για την κοινωνική δυστυχία». Για να αποφευχθεί, λοιπόν, η συχνή παρεξήγηση ότι πρόκειται για ακόμη μία ατομικιστική θεωρία, πρέπει να καταστεί σαφές ότι αυτός ο μετασηματισμός των πόρων σε λειτουργικά αποτελέσματα δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τις ατομικές δεξιότητες, σημαντικότερο ρόλο παίζουν κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτισμικοί και θεσμικοί παράγοντες. Οι «ικανότητες», εξάλλου, σύμφωνα με τη Levitas (2004: 616), είναι κοινωνικό προϊόν, με την έννοια ότι υπόκεινται σε κοινωνικό προσδιορισμό σε κάθε τους στάδιο. Οι Andersen, Otto & Ziegler (2006) παρομοίως χαρακτηρίζουν τις ικανότητες ως ένα πολιτικό προϊόν. Στη Nussbaum (2020: 55-56) διαβάζουμε για «συνδυασμένες ικανότητες» (combined capabilities), οι οποίες ορίζονται ως εξής: «[...] δεν πρόκειται απλώς για ταλέντα²⁹ που ενυπάρχουν σε ένα πρόσωπο, αλλά για ελευθερίες ή ευκαιρίες που έχουν δημιουργηθεί από έναν συνδυασμό προσωπικών ταλέντων και του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος». Και παρακάτω γίνεται ακόμη πιο σαφής: «μια κοινωνία μπορεί να τα καταφέρνει αρκετά καλά στο να καλλιεργεί τις εσωτερικές ικανότητες, αλλά μπορεί να αποκόπτει τις

---

²⁷ Για την προσέγγιση των διαδικασιών ματαίωσης των ικανοτήτων, βλ. Μπάρος & Μανάφη (2008) και Baros & Manafi (2009).

²⁸ Η θεωρία των ικανοτήτων απομακρύνεται από τον δικαιωματισμό, ακριβώς γιατί θεωρεί ότι η έμφαση στα δικαιώματα επιβάλλει τη νομοθετική ρύθμιση των επίμαχων ζητημάτων, αλλά απαλλάσσει τις κυβερνήσεις από το να δημιουργήσουν πολιτικές που θα παραγάγουν πραγματικές ευκαιρίες.

²⁹ Η Nussbaum (2020: 56) κάνει λόγο για εσωτερικές ικανότητες (internal capabilities) – «προσωπικότητα, διανοητικές και συναισθηματικές ικανότητες, σωματική κατάσταση και υγεία, εσωτερικευμένη μάθηση, δεξιότητες αντίληψης και κίνησης»–, που είναι μέρος μόνο των συνδυασμένων ικανοτήτων και που διαφοροποιούνται από τα έμφυτα προσόντα, καθώς είναι επίκτητες δεξιότητες που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον.

διόδους, μέσω των οποίων οι άνθρωποι θα έχουν στην πράξη την ευκαιρία να λειτουργήσουν σύμφωνα με αυτές τις ικανότητες» (Nussbaum, 2020: 57) ή και το αντίθετο.

Η θεωρία του Sen είναι, λοιπόν, ατομοκεντρική σε ηθικό και όχι σε οντολογικό επίπεδο, όπως οι νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις, οι οποίες εστιάζουν στην αυτονομία του ατόμου και ατομικοποιούν την επιτυχία ή την αποτυχία (Walker, 2005: 106). Είναι ατομοκεντρική, υπό την έννοια ότι εστιάζει στη σπουδαιότητα του ατόμου ως τέλους και όχι ως μέσου για την οικονομική ευημερία.

Η διάκριση του Gasper (1997) είναι χρήσιμη για να κατανοήσουμε ότι πρόκειται για μία θεωρία που δεν υπευθυνοποιεί το άτομο με τον τρόπο του νεοφιλελεύθερου αφηγήματος. Κάθε άτομο έχει ένα «σύνολο ικανοτήτων» (capability set) στη διάθεσή του, οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε ατομικές δεξιότητες (skills) και σε κοινωνικές συνθήκες (opportunities)³⁰. Η αλληλεπίδραση αυτών των δύο μπορούν να μας δείξουν τι είναι ικανό το άτομο να κάνει αλλά και ποιες ευκαιρίες του δίνονται για αυτό (Bonvin & Thelen, 2003: 1). Σημαντικό είναι να διευκρινιστεί ότι οι «ικανότητες» δεν έχουν καμία σχέση με τις δεξιότητες της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου. Δεν πρόκειται για «επενδύσεις» που αξιολογούνται σε σχέση με το όφελος που θα αποφέρουν στην αγορά, καθώς τα άτομα δεν αντιμετωπίζονται απλά ως μέσα παραγωγής αλλά τα ίδια ως τέλος, έχουν αξία αφ' εαυτού τους (Otto & Ziegler, 2006). Χρήσιμη είναι και συστηματοποίηση της Robeyns (2006), η οποία διακρίνει τους παράγοντες μετασχηματισμού σε: 1) προσωπικούς (π.χ. φυσική κατάσταση, γραμματισμός, δεξιότητες κ.λπ.), 2) κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτισμικούς (κοινωνικές και θρησκευτικές νόρμες, έμφυλοι ρόλοι, σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίες, πρακτικές διάκρισης κ.λπ.) και 3) θεσμικούς (κοινωνική πρόνοια, εκπαίδευση κ.λπ.).

Η θεωρία των ικανοτήτων έχει έναν παιδαγωγικό χαρακτήρα που διαφέρει από την ακόμα καλά κρατούσα «θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου» (human capital theory). Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου των Becker και Schultz, οικονομολόγων του Πανεπιστημίου του Σικάγο, η οποία πρωτοδιατυπώθηκε στη δεκαετία του 1960, αντιλαμβάνεται την εκπαίδευση με τον εργαλειακό της ρόλο. Η εκπαίδευση, δηλαδή, λογίζεται ως απόκτηση γνώσης και δεξιοτήτων που επαυξάνουν την παραγωγικότητα του εργαζόμενου ατόμου αποφέροντας οικονομικό όφελος στο

---

³⁰ S-capabilities (skill & substantive) και O-capabilities (option & opportunity) (Gasper, 1997).

ίδιο και το οικονομικό σύστημα. Καθώς έχει οικονομιστικό χαρακτήρα, δεν λαμβάνει υπόψη τις πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες, τις μη υλικές διαστάσεις της ζωής, αναγνωρίζοντας μόνο τα οικονομικά κίνητρα –και όχι τα ηθικά ή συναισθηματικά και γενικότερα μη οικονομικά κίνητρα– στη δράση των ατόμων και παραγκωνίζει τους εξωτερικούς παράγοντες που ενδεχομένως περιορίζουν την ανθρώπινη δράση (Robeyns, 2006: 72-73). Για αυτό το λόγο ο Sen υποστηρίζει όχι ότι πρέπει να αντικαταστήσουμε τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, αλλά να προχωρήσουμε ένα βήμα πιο πέρα από αυτή (Robeyns, 2006: 74-75). Εξάλλου, η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου με την εργαλειακή και μόνο αξία που αναγνωρίζει στην εκπαίδευση, θα απέκλειε από αυτή εκείνους που δεν μπορούν να αποφέρουν παραγωγικό όφελος αντίστοιχο των σπουδών τους, με αποτέλεσμα την περιθωριοποίησή τους.

Η εκπαίδευση στη θεωρία των ικανοτήτων έχει εκτός από τον εργαλειακό της ρόλο, ως μέσο επίτευξης άλλων ικανοτήτων, και έναν εγγενή ρόλο, μια αυταξία. Η θεωρία των ικανοτήτων εστιάζει γενικότερα σε όσα έχουν μια εγγενή αξία στη ζωή και όχι σε εκείνα που επιτελούν έναν εργαλειακό ρόλο, όπως τα υλικά αγαθά (Pressman & Summerfield, 2000: 9). Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας της θεωρίας του Sen έγκειται στο ότι τα άτομα πρέπει να είναι σε θέση να παίρνουν έλλογες αποφάσεις για τη ζωή που επιθυμούν να ζήσουν και έχουν λόγο να εκτιμούν, χωρίς να αναπτύσσουν «προσαρμοσμένες προτιμήσεις», όπως τις περιγράψαμε προηγουμένως (Βλ. Κεφ. 5), δηλαδή προτιμήσεις προσαρμοσμένες στην κοινωνική εμπειρία, προσαρμοσμένες σε αυτό που μέσα σε συνθήκες στέρησης φαίνεται ρεαλιστικό (Sen, 1987: 20). Έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα γιατί σχετίζεται με την αυτονομία και τον αυτοπροσδιορισμό που εξασφαλίζει η εκπαίδευση, αλλά και με τον προσανατολισμό των ατόμων αναφορικά με τις αξίες τους (Saito, 2003). «Η ικανότητα να ασκούμε την ελευθερία ίσως, σε κάποιο σημαντικό βαθμό, να εξαρτάται ευθέως από την εκπαίδευση που έχουμε λάβει», λέει ο Sen (2003: 12). Στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της εκπαίδευσης πρέπει, σύμφωνα με τον Steinvoth (Andersen, Otto & Ziegler, 2006), να τεθεί ο στόχος της επαύξησης των ικανοτήτων που διασφαλίζουν την πολιτική συμμετοχή και τη συμμετοχή στην παραγωγή, καθώς εγγυώνται τη συμμετοχή των ατόμων σε πολιτικές αποφάσεις που τους αφορούν αλλά και την εξασφάλιση των υλικών μέσων επιβίωσης. Αυτή η προτεραιοποίηση θα επιτρέψει στην εκπαίδευση να πραγματώσει το δημοκρατικό μίνιμουμ των στόχων της.

Το θέμα της εκπαίδευσης είναι σημαντικό αν σκεφτούμε, σύμφωνα με την Unterhalter (2003), ότι οι κοινωνικές και πολιτισμικές νόρμες διαμορφώνουν τις επιθυμίες των ανθρώπων. Για αυτόν τον λόγο στη θεωρία των ικανοτήτων δεν γίνεται λόγος απλά για ικανότητες αλλά για ικανότητες που οι άνθρωποι έχουν λόγο να εκτιμούν, πράγμα που παραπέμπει στον αναστοχασμό και τον ανοιχτό διάλογο. Ακριβώς αυτός είναι και ο λόγος που η Walker (2010) προτείνει τη σύζευξη της θεωρίας των ικανοτήτων με τις αξίες και τις μεθόδους της Κριτικής Παιδαγωγικής, δίνοντας έμφαση στον διάλογο και τη διαμόρφωση του κριτικού υποκειμένου.

Καθώς πρόκειται για μία προσέγγιση ανοιχτή στη διαφορετικότητα, μια προσέγγιση που λαμβάνει υπόψη την ετερογένεια των ανθρώπων και των πολιτισμών, ο Sen δεν προσδιορίζει με ακρίβεια ποιες είναι αυτές οι ικανότητες που πρέπει τα άτομα να πληρούν, ώστε να διάγουν μια πραγματικά ανθρώπινη ζωή. Αφήνει ανοιχτή τη διαμόρφωση τέτοιων καταλόγων ανάλογα με τα υποκείμενα που κάθε φορά αφορούν. Οι Andersen, Otto & Ziegler (2006) εστιάζουν στις ικανότητες που αφορούν την ελεύθερη εμπρόθετη υποκειμενική δράση (agency), τη φωνή (voice) και την αναγνώριση (recognition).

Αντίθετα από τον Sen, η Nussbaum (2020: 71-73) έχει δημιουργήσει μία λίστα δέκα τέτοιων κεντρικών ικανοτήτων³¹ που θεωρεί ότι έχουν πανανθρώπινη αξία και πρέπει οπωσδήποτε να εξασφαλίζονται και να ικανοποιούνται σε κάποιο βαθμό, ώστε να μιλάμε για μια πραγματικά ανθρώπινη ζωή:

1. **Ζωή:** προστασία από τον πρόωρο θάνατο
2. **Σωματική υγεία:** εξασφάλιση τροφής, στέγης και καλής υγείας, συμπεριλαμβανομένης και της αναπαραγωγικής υγείας
3. **Σωματική ακεραιότητα:** Να μπορούμε να ζούμε προστατευμένοι από κάθε είδους βία, να έχουμε ευκαιρίες σεξουαλικής ικανοποίησης και δυνατότητα επιλογής σε ζητήματα αναπαραγωγής.
4. **Αισθήσεις, φαντασία και σκέψη:** Να είμαστε σε θέση μέσω της εκπαίδευσης να χρησιμοποιούμε τις αισθήσεις, τη φαντασία, τη σκέψη και τον λόγο μας δημιουργικά και προστατευμένα.
5. **Συναισθήματα:** Να μπορούμε να νιώθουμε ελεύθερα όλα τα συναισθήματα και να δενόμαστε με ανθρώπους και πράγματα έξω από τον εαυτό μας.

---

³¹ Οι επεξηγήσεις των τίτλων είναι δικές μας, όπως τις κατανοήσαμε από το πρωτότυπο μεταφρασμένο κείμενο της Nussbaum (2020: 71-73), για λόγους συντομίας.

6. **Πρακτικός λόγος:** δυνατότητα διαμόρφωσης αντίληψης περί του αγαθού υπό συνθήκες ελευθερίας και δυνατότητα κριτικού στοχασμού περί του βίου μας
7. **Σχετίζεσθαι**³²: ενσυναίσθηση και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, χωρίς αίσθημα ντροπής, υπό συνθήκες σεβασμού
8. **Άλλα είδη:** νοιάξιμο για τον φυσικό κόσμο που μας περιβάλλει και ανάπτυξη σχέσεων με αυτόν
9. **Παιχνίδι:** δυνατότητες ψυχαγωγίας, διασκέδασης και γέλιου
10. **Έλεγχος επί του περιβάλλοντός μας** (πολιτικό και υλικό περιβάλλον): δικαίωμα και ευκαιρίες ελεύθερης συμμετοχής στις πολιτικές διαδικασίες, δικαίωμα ιδιοκτησίας, δικαίωμα ισότιμης πρόσβασης στην εργασία υπό ανθρώπινες συνθήκες και συνθήκες αμοιβαίας αναγνώρισης

Η θεωρία των ικανοτήτων, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, σε συνδυασμό με άλλες θεωρίες των κοινωνικών επιστημών δύναται να αποτελέσει ένα κατάλληλο αξιολογικό πλαίσιο για την προσέγγιση των επισφαλών συνθηκών ζωής των εργαζομένων.

---

³² Ο «πρακτικός λόγος» και το «σχετίζεσθαι» θεωρούνται από τη Nussbaum (2020:79) ότι έχουν «αρχιτεκτονικό» ρόλο, με την έννοια ότι «οργανώνουν και διαποτίζουν τις υπόλοιπες» ικανότητες. Αν δηλαδή οι υπόλοιπες ικανότητες ικανοποιούνται στη βάση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τότε αυτές οι δύο αρχιτεκτονικές ικανότητες «είναι εγκιβωτισμένες μέσα τους».

B. Εννοιολογική προσέγγιση

1. Γενεαλογία και εξέλιξη του όρου

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τη μελέτη του *Jean-Claude Barbier*³³ (2002) για την εξέλιξη του όρου της επισφάλειας στη γαλλική βιβλιογραφία, όπου και χρησιμοποιήθηκε ευρέως. Αρχικά ο όρος συνδέθηκε περισσότερο με τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση, ενώ αργότερα συνδέθηκε με το εργασιακό στάτους και διευρύνθηκε σημασιολογικά, για να συμπεριλάβει ομάδες και άτομα που κινδυνεύουν με κοινωνική υποβάθμιση. Σταδιακά, συνδέθηκε με τους ευέλικτους όρους και την ποιότητα εργασίας, ενώ καθυστέρησε να υιοθετηθεί ως όρος σε χώρες όπως η Γερμανία ή η Μ. Βρετανία λόγω των ιδιαίτερων πρακτικών τους στην αγορά εργασίας. Το κεφάλαιο κλείνει με τις σύγχρονες προεκτάσεις που έχει λάβει ο όρος στον ακαδημαϊκό λόγο, όπως τις κατέγραψαν οι *Armano et al.* (2017), για να καταλήξει στην προσέγγιση της *L. Berlant*³⁴ (*Ruar*, 2012: 166), η οποία αναφέρεται στις σωματικές και διανοητικές επιπτώσεις της επισφάλειας κάνοντας λόγο για αλλοτρίωση που βιώνεται ενσώματα ως εξουθένωση. Η προσέγγιση αυτή, συμπληρωμένη από τα χαρακτηριστικά της επισφάλειας ως ενσώματης εμπειρίας, όπως τα παραθέτουν οι *Tsianos & Papadopoulos* (2006), είναι μία προσέγγιση που ταιριάζει στη δική μας οπτική, καθώς θεωρούμε πως η επισφάλεια πρέπει να προσεγγίζεται ολιστικά, χωρίς να διαχωρίζει την εργασία από τον υπόλοιπο βίο ή το σώμα από το νου, ενώ κύριο απότοκό της είναι, τελικά, η αλλοτρίωση.

Ρίζα της αγγλικής λέξης για την επισφάλεια (*precariousness/precarity*)³⁵, όπως και των άλλων πέντε ευρωπαϊκών λέξεων που την αποδίδουν: *precarietà* (ιταλικά), *precaridad* (ισπανικά), *précarité* (γαλλικά), *Prekarität* (γερμανικά), είναι το λατινικό

---

³³ Ο *Jean-Claude Barbier* είναι Δρ. Κοινωνιολογίας και εργάζεται στο *Centre d' Economie de la Sorbonne (CES)*, *Université de Paris 1 Panthéon-Sorbonne* ως επίτιμος ερευνητής του Γαλλικού Εθνικού Κέντρου Επιστημονικής Έρευνας (*CNRS*) με ερευνητικά ενδιαφέροντα που άπτονται της Κοινωνικής Πολιτικής και της Κοινωνιολογικής Θεωρίας.

³⁴ Αμερικανίδα ακαδημαϊκός με σημαντική συμβολή στη φεμινιστική θεωρία και κριτική.

³⁵ Η λέξη «*precarity*» ως νεολογισμός εισήχθη καθυστερημένα στον αγγλικό ακαδημαϊκό και πολιτικό λόγο και άργησε να συμπεριληφθεί στα αγγλικά λεξικά ως γαλλισμός. Χρησιμοποιήθηκε ως λανθασμένη μετάφραση της γαλλικής «*précarité*», από ερευνητές, συνδικαλιστές και πολιτικούς που είχαν εξοικειωθεί με τη γαλλική έννοια, όπως κυρίως εδραιώθηκε από τον *Bourdieu*. Ο *Barbier* αποδίδει σε αυτή την “λανθασμένη μετάφραση” κάποια σκοπιμότητα, τουλάχιστον σε αρχική φάση, καθώς έτσι ο όρος μπορούσε να λάβει την ευρεία γαλλική σημασία (*Barbier*, 2011: 29).

ρήμα «precog», που σημαίνει προσεύχομαι (Barbier, 2011: 15): «precarius» (επιθ.) ήταν αυτό που μπορούσε να αποκτηθεί μόνο μέσω προσευχής (prex-precis) και ικεσίας, οπότε η αγγλική λέξη «precarious», που μαρτυρείται ως νομικός όρος από το 1640 για να δηλώσει τον εξαρτώμενο από τη χάρη του άλλου³⁶, κατ' επέκταση και συν των χρόνων συνδέθηκε με την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα. Πιο συγκεκριμένα, σήμερα σημαίνει, σύμφωνα με το λεξικό Merriam-Webster: αυτόν που εξαρτάται από τη θέληση και την ευχαρίστηση κάποιου άλλου, στηρίζεται σε αμφίβολες προϋποθέσεις, είναι υποκείμενος στην τύχη και σε άγνωστες και αβέβαιες καταστάσεις, στερείται ασφάλειας και σταθερότητας³⁷. Στα ελληνικά, σύμφωνα με το Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής-Τριανταφυλλίδη, ως επισφαλής αποδίδεται αυτός που δεν είναι απολύτως ασφαλής, που δεν υπάρχει βεβαιότητα ότι θα εξελιχθεί ευνοϊκά, που διατρέχει κίνδυνο³⁸.

Η γενεαλογία της επισφάλειας είναι μάλλον μακρά, αν σκεφτούμε ότι ήδη από τη δεκαετία του 1960 και καθεξής τους μελετητές άρχισαν να απασχολούν τα φαινόμενα της περιθωριακότητας (marginality), της ανεπισημότητας (informality) και του κοινωνικού αποκλεισμού (social exclusion) ως συνθήκες που απέκλειαν τα άτομα από τους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς της κοινωνικής ένταξης (Munck, 2013: 748 & 750).

Στη μελέτη του Barbier (2002), διαβάζουμε τα εξής αναφορικά με το πώς εξελίχθηκε ο όρος στη γαλλική βιβλιογραφία, αφού σε αυτή κατ' αρχάς και κυρίως ευδοκίμησε: Ο όρος «επισφάλεια» (précarité) ως κοινωνιολογικός όρος για την περιγραφή συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος πρωτοχρησιμοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 στη Γαλλία, και συνδέθηκε με τη μελέτη της φτώχειας. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος χρησιμοποιήθηκε από την Pitrou (1978), για να περιγράψει την κατάσταση στην οποία περιέρχονταν οι οικογένειες εκείνες («επισημαίνονται οικογένειες») που βίωναν ασταθείς κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις και έπαυαν να λειτουργούν σαν δίκτυα ασφαλείας για τα μέλη τους, οδηγώντας τα στην κοινωνική ευαλωτότητα και την ανάγκη στήριξης του προνοιακού κράτους. Στην πρώτη χρήση του όρου της επισφάλειας, λοιπόν, δεν γινόταν σύνδεση με το κοινωνικό στάτους ή

---

³⁶ <https://www.etymonline.com/search?q=precarious>

³⁷ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/precarious>

³⁸ http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CF%82+-%CE%AE%CF%82+-%CE%AD%CF%82&dq=

την εργασία. Οι περιπτώσεις ανθρώπων που κατείχαν μη σταθερές εργασιακές θέσεις αναφέρονταν στη βιβλιογραφία ως «ευάλωτοι».

Το πρόβλημα του ορισμού, βέβαια, αλλά και η μεθοριακότητα της κατάστασης του επισφαλούς είχαν γίνει ήδη αισθητά από νωρίς: Στην Offredi (1988) διευκρινίζεται πως η φτώχεια και η επισφάλεια δεν είναι έννοιες ταυτόσημες ούτε, όμως, και μακρινές: Οι επισφαλείς διαφέρουν από τους περιθωριοποιημένους και τους φτωχούς και γενικά δοκιμάζουν μια προβληματική ταυτότητα.

Ο όρος όμως σύντομα, την ίδια χρονική περίοδο, άρχισε να εμφανίζεται σε έρευνες που αφορούσαν στην απασχόληση και αναφερόταν στις μη τυπικές μορφές αυτής ως αντίποδας της πλήρους απασχόλησης. Έτσι, η επισφάλεια συνδέθηκε με την απασχόληση και το κοινωνικό στάτους. Αργότερα, μάλιστα, στις δεκαετίες του '80 και του '90, ο όρος εμφανίστηκε στον πολιτικό λόγο και σε νομικά κείμενα για να περιγράψει συγκεκριμένης ποιότητας συμβόλαια εργασίας.

Η Schnapper (1989) συνέδεσε την απασχόληση και την κοινωνική προστασία με την κοινωνική υπόσταση (*statut*), συμπεριλαμβάνοντας τις επισφαλείς εργασίες στις δουλειές χωρίς κοινωνικό στάτους (*emplois sans statuts*). Έτσι, η μη εξασφαλισμένη εργασία, ή καλύτερα η εργασία που παρέχει βραχυπρόθεσμες εγγυήσεις και προοπτικές καριέρας συγκαταλέχθηκε στην απασχόληση χωρίς στάτους.

Στη δεκαετία του '90, ωστόσο, ο όρος αρχίζει να διευρύνεται σημασιολογικά και να εστιάζει στο ρίσκο και την ανασφάλεια που συνδέεται με την απασχόληση αλλά και την ποιότητα της εργασίας, παρουσιάζοντας την τάση να χαρακτηρίσει μεγάλο φάσμα του κοινωνικού βίου. Την περίοδο αυτή η επισφάλεια συνδέεται με την ανεργία και με τον κοινωνικό αποκλεισμό και φαίνεται να συμπεριλαμβάνει κατηγορίες ανθρώπων που κινούνται στο περιθώριο της κοινωνίας για διάφορους λόγους (αναπήρους, μετανάστες κ.λπ.).

Η επισφάλεια ταυτίστηκε με την ανεργία που οδηγεί στον αποκλεισμό αλλά και με την «περιφερειακή απασχόληση» που σχετίζεται με τις στρατηγικές ευελιξίας που εφαρμόζουν οι εταιρείες στην αγορά εργασίας ως προϊόν της οικονομικής κρίσης που έπληξε κοινωνικές ομάδες τέλεια ενσωματωμένες στην κοινωνία (Paugam, 2000). Με άλλα λόγια, η επισφάλεια αποτελεί μέρος δομικών κοινωνικών αλλαγών που συνδέονται με τις δυσοίωνες εξελίξεις στην αγορά εργασίας και τη χαλάρωση των κοινωνικών σχέσεων. Η επισφάλεια, όμως, στο έργο του Paugam συνδέθηκε και με την ποιότητα της εργασίας, ο εργαζόμενος θεωρήθηκε επισφαλής από τη στιγμή

που είναι κακοπληρωμένος, ασχολείται με εργασία που δεν του προκαλεί το ενδιαφέρον και έχει χαμηλή αξία για την επιχείρηση.

Παράλληλα με την επέκταση του όρου από την επισφάλεια της απασχόλησης στην επισφάλεια της εργασίας, κατά τη διάρκεια της ίδιας δεκαετίας, ο όρος αρχίζει να επεκτείνεται ακόμα περισσότερο, από μελετητές όπως ο Castel (1995), συνδεδεμένος με τη διάβρωση –τα τελευταία 20 χρόνια– της «μισθωτής συνθήκης» (*rapport salarial*), όπως αυτή είχε παγιωθεί κατά την εποχή του φορντισμού, και με τον εκμοντερνισμό. Περί τα τέλη της δεκαετίας ο Bourdieu³⁹ ισχυρίζεται στο πλαίσιο των πολιτικών του παρεμβάσεων ότι η επισφάλεια «επικρατεί σήμερα παντού» (1998: 95)⁴⁰, εννοώντας πως έχουμε πλέον να κάνουμε με μια νέα στρατηγική κυριαρχίας, ενώ οι Boltanski και Chiappelo (1999) επισημαίνουν ότι η κοινωνία μας ως σύνολο διέρχεται μία φάση επισφαλειοποίησης (*précarisation*).

Η Nicole-Drancourt (1992) διακρίνει την «επισφάλεια ενσωμάτωσης» (*précarité d' intégration*) από την «επισφάλεια αποκλεισμού» (*précarité d' exclusion*) στη βάση της επιθυμητής ή μη κινητικότητας, με την έννοια ότι αυτού του είδους η δουλειά μπορεί να χρησιμοποιείται ως δουλειά εισόδου στην εργασία ή να μην βιώνεται αναγκαστικά από τα άτομα ως ανασφαλής.

Στις δεκαετίες 1980-2000 η εργασιακή επισφάλεια έλαβε παρόμοιες σημασίες μόνο στην Ισπανία και την Ιταλία, καθώς και εκεί πραγματοποιήθηκαν τότε μεταρρυθμίσεις με αποτέλεσμα τον ξεκάθαρο κατακερματισμό της αγοράς εργασίας. Στη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία, από την άλλη, τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά. Στη Γερμανία, η *Normalarbeitsverhältnis* (κανονική σχέση εργασίας – πλήρης απασχόληση) ήταν βαθιά ριζωμένη στην κοινωνική συνείδηση, ενώ η *geringfügige Beschäftigung* (περιορισμένης έκτασης απασχόληση) ήταν κυρίως δεύτερη/πρόσθετη εργασία προορισμένη κυρίως για γυναίκες στο πλαίσιο του ζευγαριού. Η ανάγκη για την ανακάλυψη μιας νέας λέξης εμφανίστηκε αρκετά αργότερα, μαζί με τις μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν τις ευέλικτες μορφές εργασίας. Επομένως, στη Γερμανία η καθυστέρηση οφείλεται στο γεγονός ότι για αρκετό διάστημα η εργασία ήταν πιο σταθερή και ασφαλής. Στη Μ. Βρετανία, στη δεκαετία

---

³⁹ Ο Bourdieu ασχολήθηκε πρώτη φορά με την έννοια της επισφάλειας το 1963, στο βιβλίο του «Travail et travailleurs en Algérie», με σκοπό να εξηγήσει την κατάσταση των εργατών στην Αλγερία τη δεκαετία του '60.

⁴⁰ «La précarité est aujourd'hui partout. Dans le secteur privé, mais aussi dans le secteur public [...]»/ «Η επισφάλεια είναι στις μέρες μας παντού. Στον ιδιωτικό τομέα, αλλά και στο δημόσιο τομέα [...]» (1998: 95).

του 1990 δεν γίνεται καμία αναφορά στην εργασιακή επισφάλεια ούτε στον δημόσιο λόγο ούτε στη νομοθεσία ή τις συλλογικές συμφωνίες, καθώς οι μη τυπικές εργασίες, όπως η ημιαπασχόληση, εκεί ανήκαν στο φάσμα της κανονικής/τυπικής απασχόλησης, ασχέτως διάρκειας. Αυτό δεν σημαίνει ότι στη Μ. Βρετανία δεν υπήρχαν επισφαλείς εργασίες, εργασίες παρόμοιες με αυτές των Λατινικών χωρών αυτές, ωστόσο, ενέπιπταν στην κατηγορία της “κακής δουλειάς”.

Στον Κεσίσογλου (2013: 401) γίνεται μια χρήσιμη αναφορά στην προσπάθεια της Bresson (2007) να συνοψίσει τις έννοιες της επισφάλειας, όπως αναδύθηκαν στη γαλλική κοινωνιολογία: 1) πρόκειται για μια γενική κατηγορία που καλύπτει πολλαπλές κοινωνικές καταστάσεις και δεν υπάρχει διαφορά με τη φτώχεια και τον αποκλεισμό, 2) ταιριάζει σε πληθυσμούς που στερούνται παροχών που σχετίζονται με το εισόδημα και την πρόσβαση στην εργασία και την εκπαίδευση, 3) προσδιορίζεται από τον κίνδυνο κοινωνικής υποβάθμισης και συνδέεται με την απαξιωμένη κοινωνική υπόσταση ατόμων που ενδεχομένως εκπίπτουν και γίνονται φτωχότερα σχετικά με την προηγούμενή τους κατάσταση, 4) ταυτίζεται με την αβεβαιότητα και την αστάθεια μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε διαρκή κίνηση.

Σύμφωνα με τους Armano et al. (2017: 4-5), από τη δεκαετία του 2000 και εξής οι τάσεις στον διεθνή ακαδημαϊκό διάλογο περί επισφάλειας έχουν διαμορφωθεί ως εξής:

- Η επισφάλεια συλλαμβάνεται ως οντολογικό και υπαρξιακό πρόβλημα και συσχετίζεται με την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων στο πλαίσιο ενός ηθικού αιτήματος από τον επισφαλή Άλλο.
- Η επισφάλεια σχετίζεται με τον μετασχηματισμό των εργασιακών συνθηκών εις βάρος των εργαζομένων στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ατζέντας, χωρίς την επιρροή των αλλοτινών ισχυρών εργατικών συνδικάτων. Λειτουργεί ως όρος-ομπρέλα για τις περιπτώσεις της αυτοαπασχόλησης, της μερικής απασχόλησης, της προσωρινής απασχόλησης, της πρακτικής άσκησης και των συμβολαίων μηδενικών ωρών, που χαρακτηρίζονται από ανασφάλεια, απροβλεψιμότητα και απουσία κοινωνικής προστασίας.
- Η επισφάλεια θεωρείται ως εγγενές στοιχείο του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, ο οποίος χρησιμοποιεί αυτού του είδους την ανασφάλεια και ευαλωτότητα σαν κυρίαρχο μηχανισμό κυβερνησιμότητας.

- Η επισφάλεια προσεγγίζεται από μια βιωματική σκοπιά, καθώς ο σύγχρονος καπιταλισμός μέσα από μια ρητορική αποθέωσης των δεξιοτήτων ζητά από τα άτομα να λειτουργούν εξατομικευμένα ως επιχειρηματίες του ανθρώπινου κεφαλαίου που διαθέτουν με στόχο την αυτοπραγμάτωσή τους.
- Η επισφάλεια αναγνωρίζεται ως εκείνο το ενοποιητικό χαρακτηριστικό ομάδων του πληθυσμού που θα οδηγήσει στην αλληλεγγύη, στη συλλογική δράση και τους συλλογικούς πολιτικούς αγώνες μέσα από σχηματισμούς πέρα από τα παραδοσιακά οργανωτικά μοντέλα των πολιτικών κομμάτων και των εργατικών συνδικάτων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση της Berlant, η οποία παρατηρεί ότι η επισφάλεια γίνεται αντιληπτή, μεταξύ άλλων, και ως «ένα εξελισσόμενο οικονομικό δομικό πρόβλημα που κατά πρώτον φανερώνει ότι ο καπιταλισμός ευδοκίμει στη βάση της αστάθειας και κατά δεύτερον επισημαίνει τους τρόπους που οι καπιταλιστικές μορφές εργασίας καθιστούν το σώμα και το μυαλό επισφαλές, δίνοντας την υπόσχεση της ευδοκίμησης, ενώ φθείρουν το σώμα με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικούς βαθμούς, μερικώς μέσω της υπερδιέγερσης και μερικώς μέσω της υποδιέγερσης, μερικώς δε και μέσω της ασυνέπειας, με την οποία η αλλοτρίωση βιώνεται ως εξουθένωση και διαποτιζουσα ένταση» (Puar, 2012: 166).

Στη βάση αυτή, χρήσιμη είναι και η προσέγγιση των Tsianos & Papadopoulos (2006), σύμφωνα με τους οποίους «η ενσώματη εμπειρία της επισφάλειας χαρακτηρίζεται από: α) ευαλωτότητα: τη σταθερή εμπειρία της ευελιξίας χωρίς οποιασδήποτε μορφής προστασία· β) υπερδραστηριότητα: την επιταγή της συνήθειας της συνεχούς διαθεσιμότητας· γ) ταυτοχρονία (simultaneity): την ικανότητα χειρισμού, ταυτόχρονα, των διαφορετικών χρόνων και ταχυτήτων πολλαπλών δραστηριοτήτων· δ) ανασυνδυασμό (recombination): οι μετακινήσεις ανάμεσα σε διάφορα δίκτυα, κοινωνικούς χώρους και διαθέσιμους πόρους· ε) μετασεξουαλικότητα: ο άλλος ως σεξουαλικό βοήθημα· στ) ρευστές οικειότητες: η σωματική παραγωγή απροσδιόριστων έμφυλων σχέσεων· ζ) ανησυχία (restlessness): η έκθεση και η προσπάθεια αντιμετώπισης της υπεραφθονίας της επικοινωνίας, της συνεργασίας και της διαδραστικότητας· η) αεικινήσια (unsettledness): η συνεχής εμπειρία της κινητικότητας σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους· θ) συναισθηματική εξάντληση: συναισθηματική εκμετάλλευση ή το συναίσθημα ως

σημαντικό στοιχείο για τον έλεγχο της απασχολησιμότητας και των πολλαπλών εξαρτήσεων· ι) πονηριά: ικανότητα εξαπάτησης, επιμονής, οπορτουνισμού, πονηρών κόλπων»⁴¹

Στην παρούσα εργασία, υιοθετείται ο ορισμός των Neilson & Rossiter (2005) σύμφωνα με τους οποίους πρόκειται για μία κατάσταση «που περιγράφει μια κλιμακούμενη αλλαγή προηγουμένως εγγυημένων συνθηκών μόνιμης απασχόλησης σε κατά κύριο λόγο κακοπληρωμένες, αβέβαιες δουλειές. Υπό αυτή την έννοια, η επισφάλεια οδηγεί σε μια διαρκή έλλειψη σιγουριάς», σε συνδυασμό με τον προαναφερθείσα προσέγγιση της Berlant, η οποία συνδέει την επισφαλή συνθήκη με την αλλοτρίωση.

---

⁴¹ Η μεταφραστική προσπάθεια έγινε στη βάση της ήδη υπάρχουσας μετάφρασης του Γ. Κεσίσογλου (2014: 57).

2. Παράμετροι και διαστάσεις της εργασιακής επισφάλειας

Στο κεφάλαιο αυτό καταγράφουμε παραμέτρους και διαστάσεις της επισφάλειας, όπως εμφανίζονται σε επίσημα κείμενα ερευνών ευρωπαϊκών και παγκόσμιων οργανισμών, ώστε να γίνει πιο κατανοητή η έννοια σε πρακτικό επίπεδο. Σε πολλές περιπτώσεις, τα κριτήρια και οι παράμετροι που εξετάζονται διαθέτουν αρκετή ευρύτητα, ωστόσο σε γενικές γραμμές, οι έρευνες βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στη διάκριση πλήρους απασχόλησης-ημιασχόλησης/μόνιμης-προσωρινής εργασίας. Η επισκόπηση αυτή μας επιτρέπει να εξαγάγουμε το συμπέρασμα ότι η επισφάλεια στην εργασία έχει ως τώρα προσεγγιστεί από τους επίσημους φορείς με έναν τρόπο που δεν ρίχνει φως στη συνθήκη της επισφάλειας, όπως αυτή πραγματικά βιώνεται από τα υποκείμενα που την υποφέρουν, μη αποκαλύπτοντας το πραγματικό μέγεθος του προβλήματος.

Σε μια πρώιμη προσπάθεια προσέγγισης της επισφαλούς εργασίας, οι Rodgers & Rodgers⁴² (1989: 3) επισημαίνουν τις εξής παραμέτρους που θα γίνουν μπούσουλας για τη μεταγενέστερη έρευνα και βιβλιογραφία: «1) ο βαθμός εξασφάλισης της συνέχισης της εργασίας: επισφαλείς εργασίες είναι εκείνες με μικρό χρονικό ορίζοντα και υψηλό κίνδυνο απώλειας της εργασίας, 2) ο βαθμός ελέγχου πάνω στην εργασία: η εργασία γίνεται επισφαλής ανάλογα με τον βαθμό ελέγχου που έχει ο εργαζόμενος (ατομικά ή συλλογικά) πάνω στις συνθήκες και τον ρυθμό εργασίας και πάνω στον μισθό, 3) ο βαθμός στον οποίο οι εργαζόμενοι είναι προστατευμένοι είτε μέσα από τον νόμο είτε μέσα από τη συλλογική οργάνωση είτε μέσα από τις συνήθεις πρακτικές: προστασία από τις διακρίσεις, την άδικη απόλυση, τις απαράδεκτες πρακτικές εργασίας, αλλά και κοινωνική προστασία μέσα από παροχές που αφορούν την ασθένεια, τα ατυχήματα, τη συνταξιοδότηση ή την ανεργία, 4) το μέγεθος του εισοδήματος: οι χαμηλά αμειβόμενες εργασίες μπορούν να θεωρηθούν ως επισφαλείς, αν συνδέονται με τη φτώχεια και εμποδίζουν την κοινωνική ενσωμάτωση». Συνοπτικά, κατά τους Rodgers & Rodgers, η επισφαλής εργασία προσδιορίζεται από τον συνδυασμό των παρακάτω παραμέτρων: την έλλειψη σταθερότητας, την έλλειψη προστασίας, την έλλειψη ασφάλειας και την οικονομική ή κοινωνική ευαλωτότητα. Σχεδιαγραμματικά, όπως ακριβώς παρατίθεται στην έκθεση ESOPE⁴³ 2004 (Frade et al., 2004: 46):

---

⁴² Ερευνητές του ILO (International Labour Organisation)/ΔΟΕ (Διεθνής Οργάνωση Εργασίας): Πρόκειται για το ερευνητικό και συμβουλευτικό όργανο του διεθνούς συνδικαλιστικού κινήματος.

⁴³ ESOPE: European Study On Precarious Employment

Χρονική διάσταση	Βαθμός σιγουριάς σχετικά με τη συνέχιση της εργασίας: Αυτό καθιστά το είδος του συμβολαίου και τη διάρκεια της απασχόλησης ως παράγοντες-κλειδιά
Οργανωτική διάσταση	Έλεγχος του εργαζομένου (ατομικά ή συλλογικά) πάνω στις συνθήκες εργασίας, τις ώρες εργασίας, τις βάρδιες, το πρόγραμμα, τον φόρτο και την εντατικότητα της εργασίας, την πληρωμή, την υγεία και τις συνθήκες ασφάλειας
Οικονομική διάσταση	Επαρκής μισθός και μισθολογική εξέλιξη
Κοινωνική διάσταση	Νομική ή κατά παράδοση προστασία έναντι της άδικης απόλυσης, των διακρίσεων και των απαράδεκτων πρακτικών εργασίας. Κοινωνική προστασία: παροχές που αφορούν την ασθένεια, τα ατυχήματα, την απόλυση.

Στην ίδια έκθεση αναφέρεται και ο προβληματισμός για το πώς θα μπορούσαν αυτές οι διαστάσεις να συνδυαστούν για να μετρήσουν την επισφάλεια στην εργασία, ενώ επισημαίνεται και το πρόβλημα της βαρύτητας της κάθε μίας εκ των τεσσάρων διαστάσεων (Frade et al., 2004: 47).

Πάνω σε αυτή τη βάση αλλά και με βάση τα πορίσματα της εμπειρικής έρευνας που διεξήχθη, η έκθεση του ESOPE 2004 καταλήγει στον εξής διευρυμένο ορισμό της εργασιακής επισφάλειας, χωρίς να θεωρεί ότι έχει λύσει το παραπάνω πρόβλημα της ποσοτικοποίησης: «Πρόκειται για μια γκάμα μορφών απασχόλησης (π.χ. προσωρινή απασχόληση, υποαπασχόληση, ημιαυτοαπασχόληση, περιστασιακή απασχόληση, κατά κλήση εργασία) που καθιερώνεται κάτω από τα κοινωνικά αποδεκτά κανονιστικά στάνταρ (που τυπικά εκφράζονται με όρους δικαιωμάτων, νομοθεσίας για την προστασία της απασχόλησης, και με όρους συλλογικής προστασίας) αναφορικά με μία ή περισσότερες εκ των τεσσάρων διαστάσεων, γεγονός που προκύπτει από την ανισόρροπη κατανομή προς τους εργαζομένους και μεταξύ αυτών (μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων αλλά και μεταξύ εργαζομένων, πράγμα που οδηγεί στον κατακερματισμό της εργασίας) της ανασφάλειας και των ρίσκων που είναι ενσωματωμένα στην οικονομική ζωή γενικά και την αγορά εργασίας ειδικότερα» (Frade et al., 2004: 47).

Η σκέψη των Rodgers εξελίχθηκε το 1999 από τον Standing (2011: 10), ο οποίος όρισε τις επτά κάτωθι διαστάσεις για να προσεγγίσει την κοινωνικο-οικονομική ασφάλεια ή ανασφάλεια:

- Ασφάλεια στην αγορά εργασίας (labour market security): ευκαιρίες για εύρεση θέσης εργασίας και εισοδήματος
- Ασφάλεια στην απασχόληση (employment security): προστασία σε σχέση με την απόλυση
- Ασφάλεια στη θέση εργασίας (job security): διατήρηση της εργασίας, σταθερότητα
- Ασφάλεια στην εργασία (work security): ασφαλές εργασιακό περιβάλλον
- Ασφάλεια που αφορά στην αναπαραγωγή δεξιοτήτων (skill reproduction security): ευκαιρίες για απόκτηση δεξιοτήτων
- Ασφάλεια εισοδήματος (income security): επαρκές και σταθερό εισόδημα
- Ασφάλεια εκπροσώπησης (representation security): “φωνή” μέσα από τη συμμετοχή σε συλλογικά όργανα

Ο ILO υιοθέτησε τις διαστάσεις τού Standing και πρόσθεσε άλλη μία (Stock, 2001: 1), εξέλιξη που αντανάκλα τη στροφή από τα δικαιώματα στις ευκαιρίες (Duell, 2004: 50):

- Ασφάλεια επαγγελματικής ενασχόλησης (occupational security): δυνατότητα για ενασχόληση με το επιλεγμένο επάγγελμα ή το αντικείμενο που δίνει κεντρικό νόημα, ταυτότητα και προσανατολισμό στην επαγγελματική ζωή κάποιου

Σε έρευνα της Letourneux (1998) για το European Foundation for the Improvement of Working and Living Conditions, η επισφαλής απασχόληση μελετήθηκε με βάση δύο δείκτες: 1) το είδος του συμβολαίου, 2) τη διάκριση ανάμεσα στην πλήρη απασχόληση και την ημιαπασχόληση. Στο πλαίσιο της ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν κριτήρια ποσοτικής εσωτερικής ευελιξίας: τύπος πληρωμής και χρόνος εργασίας, αλλά και κριτήρια ποιοτικής εσωτερικής ευελιξίας: δουλειά τη νύχτα, δουλειά το Σαββατοκύριακο, κυλιόμενο ωράριο, πολυδεξιότητες, εργασία στο σπίτι, εκπαίδευση στο σπίτι. Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, κριτήρια που σχετίζονται με την εντατικότητα της εργασίας: οργάνωση της εργασίας και εργασιακό

περιβάλλον (δυσανεξία εργαζομένων), ρυθμός της εργασίας, οργάνωση της παραγωγής και ποιότητα προϊόντος (πίεση εργαζομένων). Τέλος, η ανάλυση έγινε και με βάση κριτήρια που αφορούν τη ζωή στην εργασία: κοινωνικότητα, διακρίσεις και εκφοβισμός, εμπλουτισμός της εργασίας (περίσσεια προσόντων, χρήση Η/Υ), υγεία και ασφάλεια. Στην έρευνα της Letourneux γίνεται ξεκάθαρη σύνδεση της επισφαλούς εργασίας με κριτήρια ποιότητας εργασίας. Βέβαια, η ταύτιση των άτυπων μορφών εργασίας με τις επισφαλείς εργασίες (σε αυτή αλλά και σε άλλες έρευνες) θεωρήθηκε ως αποτέλεσμα της έλλειψης καλύτερων δεικτών προσέγγισης της επισφαλούς εργασίας. Τόσο η ατυπικότητα όσο και η επισφάλεια αλλά και η ποιότητα εργασίας είναι έννοιες δύσκολα προσεγγίσιμες εννοιολογικά και εμπειρικά, ειδικά αν συνοπολογίσουμε την ποικιλία δεδομένων που παρουσιάζεται σε διεθνές επίπεδο (Frade et al., 2004: 41-42).

Η ανασφάλεια της θέσης εργασίας, οι ευκαιρίες για απόκτηση και διατήρηση δεξιοτήτων μέσω εκπαίδευσης, οι ευκαιρίες για εξέλιξη της καριέρας και το ωρομίσθιο είναι ορισμένες από τις διαστάσεις που χρησιμοποίησε και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε έρευνά της το 2001 (European Commission, 2001), για να καταλήξει στη διάκριση μεταξύ καλών (καλής ποιότητας) και κακών (κακής ποιότητας) θέσεων εργασίας. Μεταξύ των κατηγοριών που προέκυψαν ήταν και οι αδιέξοδες/δίχως μέλλον θέσεις εργασίας (dead-end jobs), οι οποίες αντιστοιχούν σε συμβόλαια ορισμένου (fixed-term) ή μικρής διάρκειας χρόνου (short-term) ή σε καθόλου συμβόλαια. Αυτές οι θέσεις εργασίας είναι συνήθως χαμηλοαμειβόμενες και δεν προσφέρουν εκπαίδευση.

Σε έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2002 (European Commission, 2002) συναντάμε τις εξής διαστάσεις ποιότητας της εργασίας:

1. **Εγγενής ποιότητα εργασίας:** Η εργασία οφείλει να είναι εγγενώς ικανοποιητική, συμβατή με τις δεξιότητες και τις ικανότητες του ατόμου, και να παρέχει αντίστοιχα επίπεδα εισοδήματος.
2. **Δεξιότητες, δια βίου μάθηση και εξέλιξη καριέρας**
3. **Ισότητα φύλων**
4. **Υγεία και ασφάλεια** που σχετίζονται με τις συνθήκες εργασίας
5. **Ευελιξία και ασφάλεια:** Ισορροπία μεταξύ ευελιξίας και ασφάλειας. Παροχή προστασίας, ώστε να εξασφαλίζεται η εκμετάλλευση όλων των ικανοτήτων και να ευρίσκονται εναλλακτικές επιλογές καριέρας.

6. **Πρόσβαση και ένταξη στην αγορά εργασίας**, ειδικά για όσους εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας ή εισέρχονται σε αυτή μετά από περίοδο ανεργίας ή αδράνειας.
7. **Οργάνωση της εργασίας και ισορροπία μεταξύ δουλειάς και ζωής** έξω από τη δουλειά
8. **Κοινωνικός διάλογος και συμμετοχή των εργαζομένων** σε όσα αφορούν την εργασία τους
9. **Σεβασμός στη διαφορετικότητα και απουσία διακρίσεων** με βάση την ηλικία, την αναπηρία, την εθνικότητα, τη θρησκεία ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό
10. **Συνολική απόδοση**: Υψηλή αποδοτικότητα και υψηλή ποιότητα ζωής σε όλες τις περιοχές της Κοινότητας

Σε δημοσκοπική έρευνα που διεξήχθη για τις χώρες του ΟΟΣΑ (OECD) (Clark, 1998: 3), χρησιμοποιήθηκαν οι εξής διαστάσεις που αφορούν στην ποιότητα εργασίας και την ικανοποίηση από την εργασία:

- Αμοιβή
- Ωρες εργασίας
- Μελλοντικές προοπτικές
- Πόσο δύσκολη είναι η δουλειά
- Περιεχόμενο της εργασίας: ενδιαφέρον, κύρος και ανεξαρτησία
- Διαπροσωπικές σχέσεις

Η έρευνα κατέληξε μεταξύ άλλων ότι η αμοιβή είναι ένα από τα λιγότερο σημαντικά χαρακτηριστικά, ενώ από την άλλη οι πιο σημαντικές όψεις είναι η εργασιακή ασφάλεια και το αν η εργασία θεωρείται ενδιαφέρουσα ή όχι.

Στην έκθεση των Gallie & Paugam για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2002), που στηρίχθηκε στο Ευρωβαρόμετρο και αφορά στην κοινωνική επισφάλεια (συνθήκες ζωής και εργασία), η εργασιακή επισφάλεια προσεγγίστηκε μέσα από τις εξής διαστάσεις:

- Ποιότητα εργασίας: ποικιλία δραστηριοτήτων, διαρκής εμπλουτισμός γνώσεων, λόγος πάνω σε ό,τι αφορά τη δουλειά, συμμετοχή σε αποφάσεις που επηρεάζουν την εργασία
- Εργασιακή πίεση: χρόνος και φόρτος εργασίας

- Εξέλιξη δεξιοτήτων: επίσημη εκπαίδευση πληρωμένη από τον εργοδότη
- Εργασιακή ασφάλεια: αίσθημα ασφάλειας αναφορικά με την εργασία

Στην Έκθεση του Συμποσίου που διοργανώθηκε από τον ILO με θέμα τις πολιτικές για την καταπολέμηση της επισφαλούς εργασίας (ILO, 2012), διαβάζουμε πως για την προσέγγιση της επισφαλούς εργασίας χρησιμοποιούνται δύο άξονες με σκοπό να καλυφθούν όλες οι νέες μορφές εργασίας:

- Η περιορισμένη διάρκεια του συμβολαίου (ορισμένου χρόνου, μικρής διάρκειας, προσωρινό, εποχιακό, ημερομίσθιο) και
- Η φύση της σχέσης εργασίας (τριγωνική σχέση και συγκαλυμμένη απασχόληση, ψευδής αυτοαπασχόληση, υπεργολαβία, συμβάσεις προσωρινού υπαλλήλου)

ενώ ως επισφαλείς συνθήκες στην εργασία νοούνται:

- Ο χαμηλός μισθός
- Η ελλιπής προστασία από τη διακοπή της εργασίας
- Η απουσία πρόσβασης σε κοινωνική προστασία και σε παροχές που συνήθως σχετίζονται με την πλήρη απασχόληση
- Απουσία ή περιορισμένη πρόσβαση των εργαζομένων στην άσκηση των δικαιωμάτων τους αναφορικά με την εργασία

Σε Έκθεση του 2016 για τις μη κανονικές/άτυπες μορφές απασχόλησης (ILO, 2016), ο ILO εστιάζει σε επτά περιοχές πιθανής εργασιακής ανασφάλειας, ώστε να προσεγγίσει την αξιοπρεπή εργασία (decent work):

1. Απασχόληση. Ανασφάλεια που εστιάζεται στην αγωνία για την παραμονή στην εργασία ή στον φόβο για την απώλεια του εισοδήματος.
2. Απολαβές. Ανασφάλεια που πηγάζει από το μη επαρκές εισόδημα στο παρόν ή και το μέλλον.
3. Ώρες εργασίας. Πάρα πολύ λίγες ή πάρα πολλές ώρες εργασίας ή ακόμα και απρόβλεπτες ώρες εργασίας που επηρεάζουν τις οικονομικές απολαβές, την υγεία, διαταράσσουν την ισορροπία μεταξύ δουλειάς και ζωής έξω από τη δουλειά και εμποδίζουν τη συμμετοχή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις.
4. Ασφάλεια και υγεία στον εργασιακό χώρο
5. Κοινωνική προστασία. Πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές

6. Ευκαιρίες εκπαίδευσης
7. Εκπροσώπηση και άσκηση δικαιωμάτων. Συμμετοχή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και άσκηση βασικών εργατικών δικαιωμάτων: ελευθερία από διακρίσεις στην εργασία, εξάλειψη από την καταναγκαστική εργασία, κατάργηση της παιδικής εργασίας

Σε έρευνα του 2016 για την επισφαλή εργασία στην Ευρώπη (European Parliament, 2016), οι ερευνητές κινήθηκαν σε δύο αναλυτικούς άξονες: την εργασιακή σχέση και το ατομικό ρίσκο επισφάλειας. Στο πλαίσιο αυτό ερευνήθηκαν: η αορίστου χρόνου πλήρης απασχόληση, η ημιαπασχόληση, η αυτοαπασχόληση, η προσωρινή εργασία σε όλες τις μορφές, τα συμβόλαια μηδενικών ωρών, η πρακτική άσκηση και η ανεπίσημη ή αδήλωτη εργασία. Οι δείκτες που μελετήθηκαν αναφορικά με το ρίσκο της επισφάλειας ήταν: η φτώχεια των εργαζομένων (in-work poverty) και η χαμηλή αμοιβή, η κοινωνική προστασία, τα εργασιακά δικαιώματα, το στρες και η υγεία (ποιότητα εργασίας), η εξέλιξη της καριέρας και η εκπαίδευση, το χαμηλό επίπεδο συλλογικών δικαιωμάτων.

Στο πλαίσιο της προσέγγισης της εργασιακής επισφάλειας, η διχοτόμηση της εργασίας σε τυπική και μη τυπική με βάση τον τύπο ή την ανυπαρξία του συμβολαίου, κατά την άποψή μας είναι αρκετά παραπλανητική, όχι μόνο επειδή οι μη τυπικές μορφές εργασίας δεν είναι απαραίτητο να βιώνονται ως επισφαλείς, αλλά κυρίως γιατί η εργασιακή επισφάλεια πλήττει πλέον και εκείνους τους εργαζομένους που απολαμβάνουν τυπικές θέσεις εργασίας με σταθερό εισόδημα (ILO, 2016: 18), εργαζομένους με εξειδίκευση και πλούσια βιογραφικά, εργαζομένους “του λευκού κολάρου”, εργαζομένους της μεσαίας κοινωνικής τάξης, γεγονός το οποίο θα αναδεικνυόταν περισσότερο από την έρευνα αν η προσέγγιση της επισφάλειας γινόταν από μία πιο ευρεία οπτική.

Όλες οι παραπάνω παράμετροι και διαστάσεις είναι πολύ χρήσιμες για τη μέτρηση της εργασιακής επισφάλειας, ωστόσο η προσέγγιση της επισφαλούς συνθήκης των ατόμων πρέπει να γίνει από μια καθολικότερη σκοπιά, κοινωνιολογική, ψυχολογική και παιδαγωγική, απορρίπτοντας τη διχοτόμηση εργασίας και ζωής, συμπεριλαμβάνοντας όλες εκείνες τις πλευρές του βίου που επηρεάζονται από την επισφαλή εργασία, καθώς η επισφάλεια διαχέεται σε ολόκληρο τον ανθρώπινο βίο τροχοπεδώντας την οργάνωση της ζωής. «Το

εισόδημα, η απασχόληση, η γενικότερη οικονομική κατάσταση, η στέγαση, οι διευθετήσεις του φύλου, τα δίκτυα κοινωνικής προστασίας, η φροντίδα του σπιτιού, η ανάπτυξη των παιδιών, η φροντίδα του εαυτού, η υγεία και η κοινωνική ένταξη» συνιστούν μερικές μόνο ενδεικτικές διαστάσεις της επισφάλειας που πρέπει να συνυπολογίζονται για τη διερεύνηση της επισφάλειας στην οργάνωση της ζωής (precarity of life arrangement) (Motakef, 2019).

Η επισφάλεια δεν είναι μόνο συνέπεια του εργασιακού στάτους, όπως προκύπτει από το συμβόλαιο του εργαζομένου, αλλά αποτελεί και μια συνθήκη που προσλαμβάνεται και βιώνεται υποκειμενικά (Monticelli & Bassoli, 2019) και έτσι είναι καλό να προσεγγίζεται. Πρόκληση, επομένως, για την έρευνα δεν αποτελεί μόνο η ποσοτικοποίηση των ποιοτικών δεδομένων που αφορούν την επισφάλεια, αλλά και η ανάδειξη της ευρύτητας των συνεπειών της επισφάλειας στη ζωή του ατόμου και της οικογένειας αλλά και στο άτομο ως πολιτικό υποκείμενο. Αυτό ακριβώς είναι που επιχειρεί, μεταξύ άλλων, η δική μας έρευνα, την προσέγγιση των επισφαλών υποκειμένων ως πολιτικών υποκειμένων.

3. Το «πρεκαριάτο» ως αναδυόμενη κοινωνική τάξη: λόγος και αντίλογος

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τη θεωρία του Βρετανού οικονομολόγου της εργασίας Guy Standing περί της ύπαρξης μιας νέας αναδυόμενης κοινωνικής τάξης, αυτής του «πρεκαριάτου», που διαφέρει από την εργατική ή τη μεσαία κοινωνική τάξη, καθώς δεν απολαμβάνει καμία κοινωνική προστασία και κανένα είδος κρατικών εγγυήσεων. Αρχικά προχωρούμε σε μια σκιαγράφηση του πρεκαριάτου μέσα από τη ματιά του Standing (ποιες πληθυσμιακές ομάδες συναποτελούν το πρεκαριάτο και γιατί) και στη συνέχεια εξηγούμε πώς ο ίδιος τεκμηριώνει τη χρήση του όρου «τάξη» και αναγνωρίζει σε αυτή ένα νέο αναδυόμενο επαναστατικό υποκείμενο. Τέλος, πραγματοποιούμε μία επισκόπηση στη βιβλιογραφία που αντιτίθεται στην πρότασή του, εστιάζοντας κατά βάση στο ότι το πρεκαριάτο δεν μπορεί παρά να ανήκει στην εργατική τάξη, όπως αυτή εξελίχθηκε συν τω χρόνω, και στο ότι η παραπάνω άποψη δεν λαμβάνει υπόψη πως η επισφάλεια ευδοκιμούσε πάντα στις χώρες του Νότου.

Το πόνημα του Guy Standing “The Precariat: The New Dangerous Class” (2011) με την επιδραστικότητά του έθεσε για πρώτη φορά προς συζήτηση σε μεγάλη εμβέλεια το ζήτημα μιας νέας αναδυόμενης κοινωνικής τάξης που συναπαρτίζεται από ένα ετερόκλητο πλήθος κοινωνικών ομάδων με κοινό παρονομαστή τις επισφαλείς συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Με βασικό χαρακτηριστικό την εργασιακή αστάθεια, νέοι, γυναίκες, μετανάστες, ηλικιωμένοι⁴⁴, μια μεγάλη γκάμα ανθρώπων που εργάζονται και ζουν στην «επισφάλεια», τοποθετούνται κάτω από έναν όρο-ομπρέλα και συναποτελούν το λεγόμενο «πρεκαριάτο» (Standing, 2011: 6).

Παρουσιάζουμε εδώ τα βασικά σημεία της μελέτης του Standing: Ο όρος πρεκαριάτο συνδέθηκε με την απουσία εργασίας ή τη μη μόνιμη και ασφαλή εργασία, αλλά και με την απουσία ελέγχου ή τον περιορισμένο έλεγχο πάνω σε αυτή. Υπό την έννοια αυτή ακόμα και η υποχρεωτική μετακίνηση από πόστο σε πόστο, από πρότζεκτ σε πρότζεκτ θα μπορούσαμε να πούμε πως επισφαλαιοποιεί το άτομο. Ο όρος, όμως, μπορεί να συνδεθεί και με την ασυμφωνία ανάμεσα στο κοινωνικό στάτους και την εκπαίδευση/τα προσόντα που διαθέτουν τα άτομα – ενίοτε οι τίτλοι

---

⁴⁴ Οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε την άποψή μας ότι οι αναλυτικές αυτές κατηγορίες που χρησιμοποιεί εδώ ο G. Standing (2011) δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως ομοιόμορφες, στεγανές και αρραγείς, καθώς άλλες ταξινομικές κατηγορίες, όπως για παράδειγμα η κοινωνική τάξη ή η φυλή, παίζουν σημαντικό ρόλο και καθώς οι ταυτότητες που συνωστίζονται υπό την αναλυτική κατηγορία «γυναίκες» δεν έχουν έναν μοναδικό, ενιαίο και οικουμενικό χαρακτήρα και αναγνώσεις.

σπουδών και οι εντυπωσιακοί χαρακτηρισμοί των θέσεων εργασίας είναι εντελώς δυσανάλογοι με τα οφέλη που προσφέρονται. Δικαίως ο Standing κάνει λόγο για «πληθωρισμό» στους τίτλους των θέσεων εργασίας, που κάνουν τους κατόχους τους ακόμα πιο επισφαλείς (Standing, 2011: 17). Έτσι, μιλάμε μάλλον όχι μόνο για απουσία μακροχρόνιων συμβολαίων και προστασίας από το ενδεχόμενο της απώλειας της εργασίας αλλά και για έλλειψη δυνατότητας κοινωνικής ανέλιξης.

Η πιο συνηθισμένη διαδρομή για την είσοδο στο προκαριάτο φαίνεται να είναι η αποδοχή μιας θέσης ημιαπασχόλησης. Πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για έναν απλό ευφημισμό, αφού οι εργοδότες συχνά ζητούν από τον εργαζόμενο να εργάζεται περισσότερο από το συμφωνημένο χωρίς να πληρώνεται για αυτό. Η αύξηση της προσφοράς τέτοιου είδους θέσεων εργασίας αλλά και η σκιά της, γκρίζα ή μαύρη οικονομία αύξησαν την εκμετάλλευση των εργαζομένων από τη μία και από την άλλη συγκάλυψαν το πραγματικό μέγεθος της ανεργίας και της υποαπασχόλησης.

Στο προκαριάτο συγκαταλέγεται ένα ετερόκλητο πλήθος ανθρώπων: κάποιοι ανήκουν σε αυτό από μια ατυχία, ενώ άλλοι επιλέγουν να βρεθούν σε αυτό χρησιμοποιώντας το εργαλειακά σαν μεταβατικό στάδιο για κάτι καλύτερο. Για κάποιους είναι μονόδρομος, ενώ για άλλους μια επιλογή. Ενδέχεται, δηλαδή, για ορισμένους, όπως οι φοιτητές, οι γυναίκες με συζύγους με σταθερό μισθό ή οι συνταξιούχοι ικανοποιητικών αποδοχών να είναι απλά ένας τρόπος να βγάζουν ένα χαρτζιλίκι, να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα με τους όρους τους ή να αισθάνονται δημιουργικοί, ενώ υπάρχουν και αυτοί που ανταλλάσσουν το αίσθημα ασφάλειας για έναν πιο εναλλακτικό και μποέμ τρόπο ζωής. Όμως, για τις ανύπαντρες μητέρες και τους χαμηλοσυνταξιούχους, παραδείγματος χάριν, η επισφαλής εργασία δεν είναι παρά μια αναγκαστική επιλογή. Στο προκαριάτο δημογραφικά οι γυναίκες εκπροσωπούνται περισσότερο από τους άνδρες και οι νέοι περισσότερο από τους μεγαλύτερους σε ηλικία ανθρώπους.

Η επιλογή μιας εργασίας προσωρινού χαρακτήρα ενδέχεται, λοιπόν, να είναι για ορισμένους απλά ένα μεταβατικό στάδιο για τη θεμελίωση καριέρας, για τους πολλούς όμως είναι μια αναγκαστική επιλογή που τους εγκλωβίζει στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και μειώνει δραματικά τις πιθανότητες για μελλοντική άνοδο (κοινωνική κινητικότητα). Το προκαριάτο, μάλιστα, έρχεται αντιμέτωπο όχι μόνο με την κοινωνική στασιμότητα αλλά και με τον κοινωνικό υποβιβασμό ζώντας υπό το βάρος του διαρκούς άγχους ότι μια λανθασμένη κίνηση ή μια κακοτυχία ενδέχεται να

σπρώξει το άτομο από τη στοιχειώδη αξιοπρέπεια στον περιθώριο – για αυτόν τον λόγο ο νους του πρεκάριου κατακλύζεται διαρκώς από τον φόβο.

Στην εποχή μας, είναι δυσκολότερο για ένα παιδί να ανεβεί στην κοινωνική ιεραρχία από ό,τι ήταν για ένα παιδί στη δεκαετία του 1950. Όσοι ξεκινούν από χαμηλά είναι δύσκολο να ανελιχθούν κοινωνικά, καθώς η κοινωνική κινητικότητα εμποδίζεται, πράγμα που επισημαίνει ότι η κοινωνική τάξη ακόμη έχει σημασία, αλλά και ότι το νεοφιλελεύθερο οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο απέτυχε στις εξαγγελίες του ότι θα προωθούσε την κοινωνική κινητικότητα στη βάση της αξιοκρατίας. Σημαντικό ρόλο σε αυτή την αποτυχία παίζει η εξαφάνιση θέσεων εργασίας με μεσαίο εισόδημα, πράγμα που οδηγεί στη συρρίκνωση και την επισφαλαιοποίηση της μεσαίας τάξης.

Την εικόνα της νεοφιλελεύθερης «εξαπάτησης» επιβεβαιώνει το παράδειγμα των αποφοίτων των Πανεπιστημίων της Ισπανίας: το 40% αυτών, έναν χρόνο μετά την αποφοίτηση, βρίσκονται σε θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης που δεν ανταποκρίνονται στα προσόντα τους (Standing, 2011: 67). Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές, το μεταβατικό αυτό στάδιο δεν εξασφαλίζει πια την απόκτηση, αμέσως παρακάτω, μιας καλύτερης εργασιακής σχέσης. Στην ουσία οι άνθρωποι αυτοί χρησιμοποιούνται από τις εταιρείες σαν αναλώσιμο φθινό εργατικό δυναμικό. Παρόλα αυτά, οι νέοι προσπαθούν σκληρά ακόμα και για μια τέτοια θέση εργασίας, ώστε να μένουν απασχολήσιμοι, να καλλιεργούν δεξιότητες, να αποκτούν εμπειρία και να επεκτείνουν τον κύκλο γνωριμιών τους. Το είδος αυτό εργασίας δεν κάνει τίποτα παραπάνω από το ενισχύει τα βιογραφικά σημειώματα των υποψηφίων και από το να παραπλανά σε σχέση με την ανεργία δημιουργώντας τεχνητή απασχόληση.

Η παγκοσμιοποίηση, κατά τον Standing, δεν εξάλειψε τις κοινωνικές τάξεις, παρά τις κατακερμάτισε δημιουργώντας νέες σε παγκόσμιο επίπεδο, συνεπώς χρειάζονται νέοι όροι που θα αποδώσουν αυτές τις αλλαγές. Το πρεκαριάτο (precarariat) είναι ένας τέτοιος όρος. Πρόκειται για νεολογισμό που προκύπτει από τη σύνθεση των όρων precarity (επισφάλεια) και proletariat (προλεταριάτο), ώστε να αποδώσει μια κοινωνική τάξη εν τη γενέσει της (class-in-the-making), αν όχι μια ήδη παγιωμένη κοινωνική τάξη (class-for-itself) (Standing, 2011: 8).

Το πρεκαριάτο δεν μπορεί να ταυτιστεί με την εργατική αλλά ούτε και με τη μεσαία τάξη. Στην εργατική τάξη συμμετείχαν εργαζόμενοι με σταθερές ρουτίνες και

όρους εργασίας που υπόκειντο σε συλλογικές συμβάσεις. Στη μεσαία τάξη, από την άλλη, θα χρειαζόταν ένας σταθερός μισθός και ένα προβλεπόμενο, σταθερό στάτους.

Πρόκειται για μία εν δυνάμει κοινωνική τάξη που απομακρύνεται από το salariat⁴⁵, καθώς δεν συνδέεται με σχέσεις εμπιστοσύνης με το κεφάλαιο ή το κράτος, απομακρύνεται, όμως, και από τους προλετάριους (proletariat), αφού αυτοί απολαμβάνουν την ασφάλεια του κοινωνικού συμβολαίου ως αντάλλαγμα του κοινωνικού υποβιβασμού τους. Βασικό της χαρακτηριστικό είναι η ανασφάλεια χωρίς κανένα είδος εγγυήσεων. Η απουσία υποστήριξης εκ μέρους της κοινότητας ή του κράτους αλλά και η αδυναμία εύρεσης ατομικών λύσεων στην απόκτηση πρόσθετων εισοδημάτων, και όχι ο χαμηλός μισθός είναι, λοιπόν, το διακριτικό γνώρισμα των πρεκαρίων.

Τα επισφαλειοποιημένα άτομα βιώνουν την έλλειψη ταυτότητας που εδράζεται στην εργασία, καθώς όταν εργάζονται, εργάζονται σε θέσεις χωρίς προοπτική και χωρίς να ανήκουν σε μια κοινότητα που διαθέτει τη δική της παράδοση (πρακτικές, κώδικες, ήθη, νόρμες), αμοιβαιότητα και αδελφοσύνη. Έτσι, το πρεκαριάτο δεν αντιλαμβάνεται εαυτόν ως μέλος μιας αλληλέγγυας εργατικής κοινότητας και ζει υπό συνθήκες αποξένωσης που οδηγούν στον ομορτισμό. Η απουσία περηφάνιας για τον εαυτό και τους ομοίους τους και η «κοινωνική μνήμη» είναι και η ειδοποιός διαφορά με την εργατική τάξη και εκείνο το στοιχείο που λείπει για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για μια όντως παγιωμένη κοινωνική τάξη.

Την άποψη ότι πρόκειται για μια ξεχωριστή έστω και αναδυόμενη κοινωνική τάξη στηρίζει ο Standing (2014 & 2018) στις διακριτές σχέσεις παραγωγής

---

⁴⁵ Η νέα κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως την εισηγείται ο Standing (2011: 7) και παρατηρείται σε μεγάλο μέρος της υφηλίου, έχει ως εξής: Στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται μια ελίτ (elite), ένας εξαιρετικά μικρός αριθμός ανθρώπων που απολαμβάνουν ασυνήθιστο πλούτο και διαθέτουν τεράστια δύναμη, ώστε να επηρεάζουν τα πολιτικά πράγματα σε παγκόσμιο επίπεδο. Κάτω από αυτή την ελίτ ευδοκμεί το salariat, μια ολοένα συρρικνούμενη κοινωνική τάξη που απαρτίζεται από άτομα με πλήρη και σταθερή εργασία που ευελπιστούν, κατά ένα μέρος, να εισέλθουν στους κόλπους της πλουτοκρατίας. Απολαμβάνουν συντάξεις, πληρωμένες διακοπές, επιχειρηματικά οφέλη και απασχολούνται σε μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες, κυβερνητικά και άλλα πόστα του δημόσιου τομέα. Παραπλεύρως του salariat βρίσκονται οι ολοένα και αυξανόμενοι proficians (σύνθεση των λέξεων professional και technician), οι οποίοι διαθέτουν δεξιότητες που είναι πολύ χρήσιμες στην αγορά και που τους αποφέρουν υψηλά εισοδήματα στο πλαίσιο συμβολαίων. Πρόκειται συνήθως για ανεξάρτητους επαγγελματίες συμβούλους που δεν αρέσκονται στις μακροπρόθεσμες δεσμεύσεις εργασίας και μετακινούνται από επιχείρηση σε επιχείρηση κατά βούληση. Κάτω από αυτούς ζει και εργάζεται το διαρκώς μειούμενο προλεταριάτο (proletariat), ο πυρήνας της παλιάς εργατικής τάξης, που απολαμβάνει τη μέριμνα του κράτους πρόνοιας, έχει χάσει όμως πλέον το αίσθημα της ταξικής συνείδησης και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Μετά και από το προλεταριάτο, ζει υπό συνθήκες επισφάλειας ένας πολυάριθμος πληθυσμός, το πρεκαριάτο (precariat), που συναρπάζεται από μια μεγάλη γκάμα ατόμων που εκτείνεται από εκπέσαντες του προλεταριάτου και μετανάστες μέχρι απόφοιτους πανεπιστημίων, όπως είδαμε παραπάνω (Standing, 2011: 7· 2018).

(distinctive relations of production) και κατανομής (distinctive relations of distribution) και στις διακριτές σχέσεις με το κράτος (distinctive relations to the state).

Αναφορικά με το πρώτο: Πρόκειται για εργατικό δυναμικό που ζει στην επισφάλεια εξαιτίας της περιστασιακότητας της εργασίας. Η περιστασιακότητα στην εργασία δεν είναι φυσικά κάτι καινούργιο, ωστόσο για πρώτη φορά τείνει αυτού του είδους η επισφαλειοποίηση να κανονικοποιηθεί, να κοινοτοποποιηθεί και να γίνει έξις. Οι εργαζόμενοι αυτοί δεν είναι τόσο ότι χάνουν το στάτους τους όσο ότι χάνουν τον έλεγχο πάνω στον χρόνο, βλέπουν τις ικανότητες και τις δεξιότητές τους να μένουν ανεκμετάλλευτες, καθώς διαθέτουν εκπαίδευση ανώτερη της εργασίας που τους προσφέρεται, ενώ ταυτόχρονα είναι υποχρεωμένοι να αποκτούν ολοένα και περισσότερα προσόντα, χωρίς να καταφέρνουν όμως τελικά να συνθέσουν ένα προσωπικό εργασιακό αφήγημα, μια προσωπική εργασιακή διαδρομή με συνέχεια, πράγμα που τους οδηγεί σε έναν φαύλο κύκλο δημιουργίας και απώλειας της εργασιακής ταυτότητας.

Αναφορικά με το δεύτερο: Πρόκειται για εργαζομένους ολοκληρωτικά εξαρτώμενους από το μεροκάματο, το οποίο γίνεται ολοένα και περισσότερο ασταθές. Πραγματοποιούν μεγάλο όγκο απλήρωτης εργασίας, ενώ ταυτόχρονα δεν απολαμβάνουν κανένα δικαίωμα ή προνόμιο των ανώτερων κοινωνικών τάξεων (πληρωμένες διακοπές, πληρωμένη άδεια ασθένειας, επιδοτούμενη μετακίνηση και διαμονή, πληρωμένη άδεια μητρότητας κ.ο.κ.) και καμία προστασία από το κράτος πρόνοιας και την κοινότητα, με αποτέλεσμα μια ατυχία που σχετίζεται με τα τεράστια κόστη ζωής να είναι ικανή να τους εκβάλει στο περιθώριο.

Αναφορικά με το τρίτο: Πρόκειται για μία τάξη της οποίας τα μέλη υποβιβάζονται από την ιδιότητα του πολίτη (citizen) στον ρόλο του απλού κατοίκου των πόλεων (denizen), καθώς όλων των ειδών τα δικαιώματά τους (πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά) τίθενται υπό αμφισβήτηση. Αυτό το τελευταίο στοιχείο σχετίζεται ευθέως και περισσότερο από όλα τα άλλα με την προεκαριοποίηση, καθώς μιλάμε για τον υποβιβασμό των ανθρώπων αυτών σε ένα καθεστώς ικεσίας (supplicant status) αναφορικά με τα βασικά δικαιώματα.

Στην πολυπληθή και ετερόκλητη τάξη του προεκαριώτου, ο Standing (2014· 2018) διακρίνει τρεις υποομάδες: του Αταβιστές (atavists), τους Νοσταλγούς (Nostalgics) και τους Προοδευτικούς (Progressives). Οι πρώτοι είναι στην ουσία γόνιμοι των προλετάρων που εξέπεσαν και που μέσα στην αγωνία και την οργή

καταλήγουν στην αποξένωση και την ανομία. Είναι αυτοί που νοσταλγούν το παρελθόν και που ελκύονται από τον ακροδεξιό κατά βάση λαϊκισμό κατηγορώντας τους μετανάστες για την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει. Είναι αυτοί που ανέδειξαν πολιτικά προσωπικότητες, κόμματα και ομάδες όπως ο Trump (Η.Π.Α.), ο Putin (Ρωσία), η Le Pen (Γαλλία), η Lega (Ιταλία), οι οπαδοί του Brexit (Μεγάλη Βρετανία) κ.λπ. Οι δεύτεροι είναι κυρίως μετανάστες και μέλη εθνοτικών μειονοτήτων που δεν απολαμβάνουν τα δικαιώματα του πολίτη και βιώνουν ένα αίσθημα ανεστιατότητας. Ζουν και αυτοί εν αγωνία και εν οργή, μέσα στην αποξένωση και την ανομία, αλλά αυτοί δεν αντιδρούν πολιτικά, παρά μόνο αν δουν τα δικαιώματά τους να καταπατώνται. Οι τρίτοι είναι κυρίως νέοι. Είναι οι μορφωμένοι, οι πτυχιούχοι, που παρόλες τις εξαγγελίες της πολιτικής ότι η εκπαίδευση θα τους προσφέρει ένα ασφαλές μέλλον ευημερίας, τελικά κατέληξαν σε χαμηλοαμειβόμενες θέσεις εργασίας, βιώνοντας πλήθος αποστερήσεων. Αν οι Αταβιστές είναι αυτοί που θρηνούν για το χαμένο παρελθόν, οι Προοδευτικοί είναι αυτοί που θρηνούν για το χαμένο τους μέλλον.

Ο Standing χαρακτηρίζει τη νέα κοινωνική τάξη του προκαριάτου ως επικίνδυνη (dangerous class). Επικίνδυνη αρχικά για τον εαυτό της, αφού οι προκάριοι ζώντας μέσα σε μια διαρκή αγωνία οδηγούνται ακόμα και στην αυτοκτονία. Επικίνδυνη όμως και γιατί έχει απορρίψει την κεντροαριστερά και την κεντροδεξιά ως πολιτικό χώρο έκφρασης και ελκύεται από τα άκρα, κυρίως δε από τον ακροδεξιό λαϊκισμό. Επ' αυτού ο Standing εκφράζει μια αισιοδοξία υποστηρίζοντας πως πρόκειται για μια ομάδα που θα συρρικνωθεί με το πέρασμα του χρόνου, καθώς οι πρώην προλετάριοι γερνούν, ενώ αντιθέτως οι Προοδευτικοί με τα “άχρηστα” πτυχία τους ολοένα αυξάνονται και οργανώνονται. Κίνδυνο, όμως, εντοπίζει ο Standing και στην τάση μέρους του προκαριάτου να επιδεικνύει μια α-πολιτική στάση. Η μερίδα αυτή είναι πολυπληθής και ολοένα αυξανόμενη, καθώς αυξάνεται η μετανάστευση. Γενικά η στάση του Standing δεν θα χαρακτηριζόταν ως πεσιμιστική, καθώς αναγνωρίζει στο προκαριάτο, αν αυτό συσπειρωθεί και συνεργαστεί, τη δύναμη να οδηγήσει σε ριζοσπαστικές αλλαγές, καθώς έχει ήδη διαισθητικά μια δύναμη μετασχηματιστική. Αν, τελικά, είναι μια επικίνδυνη αναδυόμενη κοινωνική τάξη, είναι γιατί οι αγώνες που δύναται να διεξαγάγει απειλούν τον καπιταλισμό. Με άλλα λόγια, ο Standing αναγνωρίζει στο προκαριάτο ένα νέο επαναστατικό υποκείμενο και μάλιστα θεωρεί πως ο συνασπισμός των δυνάμεών του έχει ήδη αρχίσει να συμβαίνει, ειδικά στην Ευρώπη, όπου αρχίζει να

αποκτά συνείδηση και να κινείται προς το να γίνει από οιονεί τάξη, μια πραγματική κοινωνική τάξη, μία «class-for-itself» (Standing, 2014· 2018).

Η κριτική που ασκήθηκε στον Standing για την “ανακάλυψη” μιας καινούργιας τάξης ήταν σφοδρή. Ο Choonara (2017: 40-41) τού προσάπτει ανιστορισμό και ιστορική αμνησία, όταν μιλάει για την εργατική τάξη αντιπαραβάλλοντάς τη με το προκαριάτο. Η παραδοσιακή εργατική τάξη, όπως την περιγράφει ο Standing (μακροχρόνια, σταθερή εργασία συγκεκριμένου ωραρίου με προδιαγεγραμμένες ρουτίνες και πορείες εξέλιξης που ακολουθούνταν και από κάθε διάδοχη γενιά εργατών, σταθερά υπό την προστασία των συνδικάτων και των συλλογικών διευθετήσεων), δεν αποτελεί, σύμφωνα με τον Choonara, παρά μία και μόνη εκδοχή αυτής, περιορισμένη σε μία-δύο δεκαετίες των μέσων του 20^{ου} αιώνα. Για τον Choonara, δηλαδή, η εργατική τάξη ήταν σχεδόν πάντα στενά συνυφασμένη με την επισφάλεια. Το ίδιο και για τον Bailey (2012), ο οποίος εξηγεί πως πρόκειται για την εικόνα της εργατικής τάξης μετά τον πόλεμο, μετά δηλαδή από τις σημαντικές κατακτήσεις της προηγούμενης γενιάς εργατών. Παρόμοια, ο Muncck (2013: 752) υποστηρίζει ότι η σταθερότητα και τα ολοκληρωμένα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα της εργατικής τάξης, όπως τα φαντάζεται ο Standing, απλά δεν υπήρξαν σχεδόν ποτέ («mythical, stable working class»). Συνεπώς, το προκαριάτο δεν μπορεί παρά να είναι, τελικά, μέρος της εργατικής τάξης (Wright, 2016), όπως αυτή εξελίχθηκε στον χρόνο και υπό την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού, μετά τον φορντισμό. Κατά τον Wright (2016: 135), ο διαχωρισμός αυτός, λοιπόν, είναι τεχνητός και λανθασμένος σε ακαδημαϊκό, αναλυτικό επίπεδο, ασχέτως με το αν ίσως συμβάλλει, μέσω της αναγνώρισης και της ορατότητας, στην κινητοποίηση των επισφαλών ομάδων για διεκδικήσεις.

Ο ορισμός της νέας αυτής τάξης από τον Standing θεωρήθηκε ως προβληματικός, καθώς προκύπτει κατά βάση όχι από όσα αυτή είναι αλλά από όσα υποτίθεται πως δεν είναι (Bailey, 2012· Muncck, 2013: 751). Για αυτό και ο Muncck κατηγορεί τον Standing πως έχει μια «ιμπρεσιονιστική», ασαφή οπτική που τον υποχρεώνει να οπισθοχωρεί και να κάνει λόγο για κοινωνική τάξη εν τη γενέσει της (class-in-the-making), πράγμα που διαπιστώνει και ο Choonara (2017: 41). Δηλαδή, κάθε φορά που ο Standing βρίσκεται σε αδιέξοδο με τον ίδιο του τον ορισμό, καταφεύγει στην επιλογή της δυνητικότητας (Muncck, 2013: 752). Κατά τον Muncck (2013: 751), η ίδια η επισφάλεια είναι περισσότερο μια περιγραφική κατηγορία και όχι ένα ολοκληρωτικά νέο και αυτόνομο φαινόμενο. Εξάλλου, οι κοινωνικές τάξεις

σχηματίζονται με βάση τον ρόλο τους στην παραγωγή και αναπαραγωγή και αναδύονται μέσα από την ανταγωνιστική τους σχέση με άλλες κοινωνικές τάξεις (Munck 2013: 752). Ο Wright (2016: 133) επεκτείνει αυτή τη σκέψη και εξηγεί πως αν είτε οι προκάριοι είτε η εργατική τάξη διεκδικούσαν αλλαγές προς την κατεύθυνση της σοσιαλδημοκρατίας, αυτό θα βελτίωνε τις ζωές και των δύο, πράγμα που δεν θα ίσχυε για τις ανώτερες (ανταγωνιστικές) τάξεις της πυραμίδας του Standing. Αν, μάλιστα, τα 29 άρθρα-αιτήματα του Standing για τη βελτίωση της ζωής του προκαριάτου χρησιμοποιηθούν σαν διαγνωστικό τεστ για την κατάταξη σε κάποια τάξη, οι δύο τάξεις θα βρεθούν στην ίδια πλευρά. Οι «δύο» αυτές «τάξεις», κατά τον Wright (2016: 123), μοιράζονται κοινά υλικά συμφέροντα (material interests) και κοινές στρατηγικές βελτιστοποίησης (optimal strategies) που τις ενοποιούν. Ο Bailey (2012), μάλιστα, εξηγεί πως αν το προκαριάτο επαναστατούσε, στην ουσία θα αγωνιζόταν όχι για την εδραίωση αλλά για την κατάργησή του και την υπαγωγή του στην εργατική τάξη, όσο στενά την ορίζει ο Standing.

Ότι η άποψη του Standing περί νέας αναδύομενης κοινωνικής τάξης δεν ευσταθεί τεκμηριώθηκε από εκείνους που την κατέκριναν και με βάση τη διαφορά δεδομένων στον παγκόσμιο Βορρά και Νότο. Στους Bailey (2012), Munck (2013) και Scully (2016) βρίσκουμε την άποψη ότι η επισφάλεια που ο Standing περιγράφει ως παγκόσμιο φαινόμενο των καιρών μας, ήταν πάντοτε η πραγματικότητα των εργαζομένων του Νότου, ειδικά στις πρώην αποικιοκρατούμενες περιοχές του κόσμου, όπου κυριαρχούσαν η καταπίεση και η εκμετάλλευση. Στους Neilson & Rossiter (2005· 2008) διαβάζουμε πως αν διευρύνουμε γεωγραφικά και ιστορικά την οπτική μας, θα δούμε ότι η επισφάλεια συνιστά τη νόρμα του καπιταλισμού, ενώ ο φορντισμός αποτελεί απλά μια εξαίρεση, μια παρένθεση σταθερότητας και ασφάλειας. Παρόμοια είναι και η άποψη της A. Mitropoulos (2005), σύμφωνα με την οποία η επισφαλής εργασία, σε παγκόσμια κλίμακα, ήταν πάντοτε συμφυής του καπιταλισμού, αφού η ζωή που εξαρτιέται από το κεφάλαιο δεν μπορεί παρά να είναι επισφαλής. Επομένως, η άποψη του Standing χαρακτηρίζεται ως βορειοκεντρική, αν όχι ευρωκεντρική και δή βρετανοκεντρική (Munck, 2013: 747 & 752), αφορώντας τις συνθήκες που προκύπτουν από την σχετικά πρόσφατη απορρύθμιση στην αγορά εργασίας στις αναπτυγμένες χώρες του Βορρά. Αυτό που ο Standing θεωρεί ότι κάποτε ήταν η εξαίρεση και στις μέρες μας εξελίσσεται σε νόρμα, ήταν πάντοτε νόρμα για τον Νότο, για αυτό και η παλιά εργατική τάξη του Νότου είχε ήδη τα χαρακτηριστικά του προκαριάτου που περιγράφει ο Standing. Αυτό δεν σημαίνει,

βέβαια, πως η εργασιακή ευαλωτότητα στον Νότο δεν αποτελεί σήμερα ένα πρόβλημα μείζονος σημασίας. Η επισφάλεια, γενικότερα, δεν είναι κάτι καινούργιο. Αυτό που θα μπορούσε να είναι μάλλον καινούργιο είναι η συνειδητοποίηση από ορισμένες ομάδες (μεσαία τάξη, υψηλά μορφωμένους, μη μετανάστες) ότι μπορούν και αυτές πλέον να βρεθούν σε επισφαλή θέση. Πρόκειται για μια νέα φάση επισφαλειοποίησης με επίκεντρο τους μετανάστες και τους νέους (Jorgensen, 2015: 5). Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η κριτική του Richard Seymour (2020), ο οποίος υποστηρίζει ότι υπό αυτή την έννοια «είμαστε όλοι επισφαλείς».

Κατά τον Munck (2013: 759-760), η διαστρεβλωμένη εικόνα για την εργατική τάξη του παρελθόντος αλλά και των ημερών μας, αφενός κάνει τον Standing να παρουσιάζεται ως νοσταλγός του κακώς νοούμενου εργατισμού (labourism) και τον ωθεί να διαγράφει με «απαράδεκτη ευκολία» την αφύπνιση της εργατική τάξης μετά από αρκετές δεκαετίες «φιλελεύθερου ύπνου». Οι διεκδικήσεις και οι ιστορικές νίκες της εργατικής τάξης στον Νότο (Βραζιλία, Ν.Αφρική κ.ά.), άλλωστε, –που δεν αφορούν μόνο διεκδικήσεις επί του μισθού και της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και επί της επέκτασης του δημοκρατικού πολιτικού πεδίου– μπορούν να χρησιμεύσουν πραγματικά στους επαπειλούμενους επισφαλείς πληθυσμούς του Βορρά σαν πρότυπο, ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις νέες επικίνδυνες για αυτούς συνθήκες στην εργασία (Scully, 2016: 169-170).

Η αναφορά του Standing σε στατιστικά στοιχεία που αποδεικνύουν ότι η προσωρινή και ασταθής εργασία έχει αυξηθεί σημαντικά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες (Standing, 2011: 15) δεν ξέφυγε και αυτή από την κριτική. Η αναφορά αυτή κρίθηκε περισσότερο ως διαισθητική αφού, με βάση τα στοιχεία της έρευνας του Doogan (2009: 150), μεταξύ 1985 και 2004 η προσωρινή εργασία στα κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ (OECD) σημείωσε μικρή άνοδο από το 10% στο 12%, ενώ με βάση μεταγενέστερα στοιχεία του ΟΟΣΑ, όπως παρουσιάζονται στον Choonara (2017: 41), η προσωρινή εργασία έφτασε σε κορύφωση (12,2%) το 2006 και 2007, για να υποχωρήσει πάλι (11,8%) το 2013.

Στο στόχαστρο της κριτικής βρέθηκε, όμως, και ο χαρακτηρισμός του πρεκαριάτου ως επικίνδυνης τάξης. Ο Munck (2013: 759) θεωρεί τον χαρακτηρισμό αυτόν του Standing ως «άστοχο», «πολιτικά ανεύθυνο» και «επικίνδυνο», ως ασύμβατο με την προοδευτική πολιτική, καθώς αφήνει περιθώρια, εφόσον συνδέεται γενεαλογικά με τη ρητορική της μπουρζουαζίας των μέσων του 19^{ου} αιώνα, να καλλιεργηθεί γόνιμο έδαφος για ρατσιστική ρητορική και ρατσιστικές συμπεριφορές.

Ο Alex Foti, με το πόνημά του «General theory of the precariat: Great Recession, Revolution, Reaction», προσπάθησε να θεωρητικοποιήσει το προκαριάτο, αλλού συμφωνώντας και αλλού διαφωνώντας με τον Standing. Σύμφωνα με τον Foti (2017), η ανεπίσημη εργασία δεν είναι κάτι νεοφυές, ωστόσο το γεγονός ότι ευδοκιμεί και μάλιστα διογκώνεται στις πλούσιες κοινωνίες του προηγμένου καπιταλισμού την καθιστά φαινόμενο των καιρών μας.

Η επισφάλεια δεν ταυτίζεται με τη φτώχεια, καθώς δεν αποστερεί ακριβώς τους εργαζομένους από τα μέσα επιβίωσής του, αλλά τους θέτει σε μία κατάσταση οικονομικής και κοινωνικής αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Έτσι, στο προκαριάτο ανήκουν όσοι υποαπασχολούνται και υποπροστατεύονται, καθώς η εργασιακή προστασία έχει συνδεθεί με την πλήρη εργασία. Ανήκουν όσοι γίνονται αντικείμενο εργασιακής εκμετάλλευσης, παρόλη την υψηλή τους μόρφωση. Κατά βάση, το προκαριάτο περιλαμβάνει νέους, μετανάστες και γυναίκες που ημι-εργάζονται.

Σύμφωνα με τον Foti, οι προκάριοι βρίσκονται αυτή τη στιγμή λίγο μετά τα 20 και 30 τους χρόνια. Είναι οι γενιές X,Y και Z που έμαθαν να εργάζονται με τους ευέλικτους όρους που συνιστούν το «νέο κανονικό», τη νόρμα της ψηφιακής οικονομίας (gig-economy). Το προκαριάτο είναι, έτσι, μια γενιά, είναι, όμως, και μια αναδυόμενη κοινωνική τάξη με τη μαρξιστική έννοια. Παρόλα αυτά, η λογική της επισφάλειας διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία, εξωθώντας τη μεσαία τάξη έξω από την αξιοπρεπή, σταθερή εργασία. Ακριβώς επειδή είναι μια τάξη αλλά και μια γενιά ταυτόχρονα, δεν είναι άτοπο να ισχυριστεί κανείς ότι πρόκειται για τα παιδιά της μεσαίας τάξης που γνώρισαν τον κοινωνικό υποβιβασμό.

Ο Foti συμφωνεί με Standing ότι το προκαριάτο είναι μία κοινωνική τάξη *ex se* που βρίσκεται στη διαδικασία να γίνει τάξη *per se*. Είναι μία τάξη με ολοένα και αυξανόμενη αυτοσυνειδησία που σχηματοποιήθηκε κυρίως μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση του 2008. Είναι μία κοινωνική τάξη που βρίσκεται πολύ κοντά στην εργατική τάξη του 20^{ου} αιώνα, μια τάξη με αναλώσιμα υποκείμενα, αλλά απολύτως απαραίτητη και πολύτιμη ως σύνολο, με τη διαφορά ότι αυτή έχει στη διάθεσή της τα νέα ψηφιακά μέσα παραγωγής. Είναι η τάξη που το σύστημα εκμεταλλεύεται περισσότερο και που, ωστόσο, παράγει τη μεγαλύτερη κοινωνική αξία. Οι μαρξιστές αναγνωρίζουν την επισφάλεια, όχι όμως το προκαριάτο, επιμένοντας στον κεντρικό ρόλο της εργατικής τάξης. Ο Foti απορρίπτει αυτή την επιμονή και θεωρεί το προκαριάτο διάδοχο του προλεταριάτου ως καταλύτη της κοινωνικής αλλαγής.

Το προκαριάτο συντίθεται, σύμφωνα με τον Foti, από: τη δημιουργική τάξη (καλλιτέχνες, προγραμματιστές, σχεδιαστές, μηχανικοί κ.λπ. σε καθεστώς πρακτικής άσκησης ή προσωρινής απασχόλησης ή freelancers), τη νέα εργατική τάξη (ανειδίκευτοι εργάτες ή τεχνίτες σε εργοστάσια, κατασκευές κ.λπ.), την τάξη των παρόχων υπηρεσιών (εργαζόμενοι στην εστίαση, πάροχοι υπηρεσιών υγείας, εκπαιδευτικοί κ.λπ.) και τους ανέργους όλων των κατηγοριών. Η κοινωνική διαστρωμάτωση του Foti, ωστόσο, δεν συμφωνεί με την ταξινόμηση του Standing (Βλ. υποσημείωση 44). Ο Foti θεωρεί ότι το προκαριάτο στη συνείδηση της ηπειρωτικής Ευρώπης δεν βρίσκεται στην τελευταία θέση της κοινωνικής πυραμίδας αλλά αμέσως μετά το salariat και συμπεριλαμβάνει τους εργαζομένους της παροχής υπηρεσιών που εργάζονται στους τομείς της πληροφόρησης, του πολιτισμού και της γνώσης και έχουν υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο (Βλ. κοινωνική διαστρωμάτωση Foti, 2017: 21).

Ο Foti διαφωνεί, επίσης, με Standing ότι το προκαριάτο κλίνει προς τα δεξιά, καθώς τους προκαριούς συνδέει ο αγώνας εναντίον του φασισμού και του ρατσισμού. Δεν συμφωνεί, επομένως και με το ότι το προκαριάτο αποτελεί μια επικίνδυνη τάξη και θεωρεί ότι η άνοδος της ακροδεξιάς στην Ευρώπη προέρχεται από τη στήριξη της ιθαγενούς εργατικής τάξης και της μικρο-μπουρζουζίας, των οποίων το κοινωνικό στάτους διακυβεύεται – οι προκαριόι, σύμφωνα με τον Foti, δεν φοβούνται την επισφάλεια, καθώς έχουν μάθει να ζουν σε αυτή.

Το προκαριάτο δεν εμπιστεύεται το υπάρχον πολιτικό σύστημα, δεν εντάσσεται στις παραδοσιακές συνδικαλιστικές οργανώσεις και έχει δημιουργήσει μια νέα κουλτούρα διαμαρτυρίας. Το προκαριάτο οργανώνεται όχι στον χώρο εργασίας, αλλά στους δρόμους και στο διαδίκτυο, στο πλαίσιο, όπως λέει ο Foti, μιας «αναρχο-λαϊκιστικής ιδεολογίας» και «οικο-queer κουλτούρας» (2017: 14), καθιστώντας τα υπάρχοντα κόμματα και τους υπάρχοντες συνδικαλιστικούς φορείς παρωχημένους. Είναι η κοινωνική εκείνη δύναμη που μπορεί, κατά τον Foti, να νικήσει τον νεοφιλελευθερισμό και τον εθνικισμό και να προκαλέσει τον ριζοσπαστικό μετασχηματισμό του καπιταλισμού, καθώς οραματίζεται μια νέα μορφή καπιταλισμού που θα βασίζεται στη ριζοσπαστικοποίηση της δημοκρατίας και την πολυεθνικότητα, θα απορρίπτει την ετεροκανονικότητα και θα οδηγεί σε μια οικο-κοινωνική οικονομία για όλους.

Γ. Η οδυνηρή εργασία ως πηγή αποξένωσης

1. Εργασιακή οδύνη και εργασιακή αναγνώριση

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τη θεωρία του ψυχαναλυτή *Christophe Dejours* με στόχο να καταδείξουμε πώς η έλλειψη εργασιακής αναγνώρισης οδηγεί στην «εργασιακή οδύνη» πλήττοντας την ταυτότητα του ατόμου. Σύμφωνα με τον *Dejours*, το άτομο στην εργασία βιώνει την οδύνη, όταν δεν μπορεί να τη μετασχηματίσει σε ικανοποίηση και χαρά μέσω της αναγνώρισης από τους ανωτέρους και τους συναδέλφους. Βιώνει την οδύνη, όταν οι δυσκολίες και οι επιθέσεις που αντιμετωπίζει είναι ανομολόγητες από το ίδιο, αλλά και από το εργασιακό περιβάλλον του, σαν να μην συμβαίνουν. Αυτή η «αυτό-προδοσία», αλλά και η «συλλογική συμμετοχή στο “ψέμα”», μεταξύ άλλων οδηγούν το άτομο σε οπορτουνιστικές πρακτικές, ώστε να διαφυλάξει την ταυτότητά του. Η επισφαλειοποίηση συνδέεται κατά κύριο λόγο ακριβώς με αυτή την έλλειψη φωνής, με το γεγονός ότι το υποκειμενικό βίωμα της εργασίας παραμένει ανείπωτο, καθώς οι παραπονούμενοι στη νεοφιλελεύθερη οικονομία είναι αυτοί που θα κριθούν αναλώσιμοι και θα μείνουν εκτός της αγοράς εργασίας. Αυτές οι παθολογίες της εργασίας, εφόσον η εργασία εξάγει της αξίες της στην κοινωνία, συμβάλλουν τόσο στην αποξένωση όσο και στην κοινωνική ανισότητα.

Η ψυχοδυναμική της εργασίας εξετάζει τη σχέση μεταξύ εργασίας και ψυχικής υγείας, επιχειρώντας τη σύζευξη της ψυχανάλυσης με την κοινωνική θεωρία. Κεντρική ιδέα της θεωρίας του *Dejours* (2006· 2007a· *Deranty*, 2008· *Dejours & Deranty*, 2010), όπως θα την παρουσιάσουμε αμέσως παρακάτω, είναι η ιδέα της οδύνης. Η οδύνη ως υπαρξιακό πάθος είναι αυτό που νιώθει το άτομο καθώς έρχεται σε επαφή με τον πραγματικό κόσμο. Η εμπειρία της εργασίας είναι η πιο γνήσια εμπειρία συνάντησης του ατόμου με τα όριά του. Εκεί είναι που εκφράζεται η μεγαλύτερη αντίσταση του κόσμου (φυσικού, υλικού, κοινωνικού, τεχνικού κ.λπ.) έναντι των προθέσεων του ατόμου. Εκεί δοκιμάζονται συνεχώς οι ικανότητες και η ουσιαστική ευαλωτότητα του δρώντος υποκειμένου, εκεί είναι το κέντρο της υποκειμενικής ταυτότητας. Έτσι, οι υποκειμενικότητες συνεχίζουν να δομούνται κατά βάση από την εμπειρία της εργασίας, όπου η ανάγκη της διαχείρισης της οδύνης κινητοποιεί τη νοημοσύνη και το σώμα, μετασχηματίζει και επαυξάνει τον εαυτό, με

στόχο την κατάκτηση της πραγματικότητας. Η ενσώματη αντιμετώπιση⁴⁶ της πραγματικής εργασίας επιτρέπει στο υποκείμενο να οικειοποιηθεί όχι μόνο τον κόσμο, αλλά και τον ίδιο τον εαυτό. Σε αυτό το πλαίσιο το υποκείμενο όχι μόνο κατακτά τον κόσμο φέρνοντάς τον στα μέτρα του, αλλά μεταμορφώνεται και το ίδιο, καθώς η εργασία δεν είναι μια παθητική εμπειρία του κόσμου. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο η εργασία⁴⁷ είναι η πιο γνήσια επαφή με τον κόσμο και τον εαυτό.

Η διαχείριση της οδύνης είναι συμφυής με την ύπαρξη στον κόσμο και είναι δομική της υποκειμενικότητας. Η υποκειμενικότητα δομείται πάνω στην ελπίδα της επιτυχούς αναμέτρησης με αυτή ακριβώς την οδύνη. «Ο εαυτός στον πυρήνα του είναι ελπίδα», διαβάζουμε στον Deranty (2008: 449). Επομένως, έχουμε να κάνουμε με μια δομική ευαλωτότητα. Στον αντίποδα της οδύνης βρίσκεται η ικανοποίηση και η χαρά που από τον Dejours γίνονται αντιληπτά ως ελευθερία (Petersen & Willig, 2004: 343).

Η οδύνη ως πόνος της ενσώματης ψυχής και του έμψυχου σώματος προκύπτει όταν οι μηχανισμοί άμυνας ξεπερνώνται, όταν η μείωση του πόνου γίνεται αδύνατη. Όταν οι δεξιότητες, οι δυνάμεις, οι ικανότητες υπονομεύονται ή ξεπερνιούνται από φυσικές ή ψυχολογικές επιθέσεις. Υπάρχει ακόμα και η πιθανότητα ακραίας παθητικότητας και παράλυσης ολόκληρου του εαυτού, ολόκληρης της ταυτότητας. Οι στιγμές της ηθικής δυσφορίας δεν μπορούν να αφήσουν το σώμα ανεπηρέαστο, η κοινωνική επιτυχία ή αποτυχία θα εκφραστεί ενσώματα. Η ταυτότητα είναι ευάλωτη ψυχικά αλλά και σωματικά, καθώς είναι μια ψυχοσωματική ενότητα.

Στην εποχή της νεωτερικότητας, το άτομο βιώνει την απομόνωση και τη μοναξιά στην προσπάθειά του να εργαστεί, να έρθει, δηλαδή, αντιμέτωπο με το πραγματικό και να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην εργασία, όπως αυτή προβλέπεται και όπως αυτή υλοποιείται (πραγματική εργασία)⁴⁸. Στην προσπάθεια

---

⁴⁶ Κατά τον Dejours (2007a: 74-76), η διαλεκτική σχέση με το αντικείμενο της εργασίας οδηγεί στην εξοικείωση με αυτό και έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη «άδηλων/λανθανουσών/εμπειρικών δεξιοτήτων» (tacit skills). Η επιδεξιότητα και η τεχνογνωσία περνούν μέσα από το σώμα, εντυπώνονται στη μνήμη του και αξιοποιούνται από αυτό. Στο σώμα ως σύνολο και όχι μόνο στον νου εδράζεται η ευφυΐα και της επιδεξιότητα στην εργασία. Με το σώμα το υποκείμενο εντάσσεται στον κόσμο και τον οικειοποιείται.

⁴⁷ Στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι ως εργασία, από τη σκοπιά της ψυχοδυναμικής της εργασίας, δεν νοείται το γεγονός της απασχόλησης και της έμμισθης κοινωνικής σχέσης. Εργασία είναι η διαδικασία του εργαζομένου: η εμπλοκή της νοημοσύνης και του σώματος, η εμπλοκή ολόκληρης της προσωπικότητας, του αισθάνεσθαι, σκέπτεσθαι και επινοείν για την επίτευξη του έργου που το υποκείμενο επιχειρεί να φέρει εις πέρας. Για αυτόν τον λόγο, άλλωστε, ο Dejours (2007: 72, 77) ισχυρίζεται ότι η εργασία υπερβαίνει κατά πολύ το προβλεπόμενο εργασιακό ωράριο.

⁴⁸ Κατά τον Dejours (2007b: 15) εργασία είναι «η δραστηριότητα που πραγματοποιείται από τους άνδρες και τις γυναίκες, ώστε να επιτύχουν τους στόχους που καθορίζονται από τις επιταγές της

αυτή το άτομο βιώνει την υποκειμενική εμπειρία της αποτυχίας, της αβεβαιότητας, της αδυναμίας και της αμφιβολίας, εμπειρίες που δεν μπορεί να μοιραστεί με το άμεσο περιβάλλον του, καθώς οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας έχουν διαβρώσει όχι μόνο τη συλλογική νοηματοδότηση της εργασίας αλλά και την εμπιστοσύνη μεταξύ των συναδέλφων, οι οποίοι αντιδρούν συχνά με τη σιωπή ή και με την άρνηση. Η άρνηση της εμπειρίας οφείλεται στη νέα οργάνωση της εργασίας, όπου η διαχείριση ολικής ποιότητας (total quality management) αποκρύπτει κάθε απόκλιση, στο πλαίσιο μιας εξιδανικευμένης εικόνας της εργασίας, και όπου η εργασία με βάση τα πρότζεκτ καθιστά τους συναδέλφους ανταγωνιστές. Έτσι, η αυθεντική εμπειρία του πραγματικού κόσμου γίνεται μη επικοινωνήσιμη υπό τον φόβο του ρίσκου, μεταξύ άλλων, να κριθεί κάποιος ως ανίκανος⁴⁹, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Αμφιβάλλοντας για την εγκυρότητα της προσωπικής τους εμπειρίας, τα άτομα ρισκάρουν να βυθιστούν στην κατάθλιψη.

Η κοινωνική αποξένωση προκύπτει ακριβώς από αυτή την απουσία αναγνώρισης της αλήθειας της σχέσης του υποκειμένου με το πραγματικό. Ακόμα και η άρνηση των άλλων οδηγεί εαυτούς προς την αποξένωση, γιατί η απόσυρση από την αναγνώριση της πραγματικότητας απομακρύνει από τον ίδιο τον εαυτό. Η κατάρρευση της ομαδικότητας πηγάζει από το κενό που δημιουργείται εξαιτίας της απουσίας της από κοινού αναγνωρισμένης εμπειρίας, κενό το οποίο έρχεται να γεμίσει ο φόβος και η καχυποψία. Η συλλογική άρνηση της πραγματικότητας και η «συλλογική συμμετοχή στο “ψέμα”» οδηγεί αφενός στην αλλοτρίωση, αλλά οδηγεί και στον κίνδυνο να στραφούν τα άτομα εναντίον του εαυτού τους, καθώς η ηθική οδύνη δεν είναι τίποτε άλλο παρά η σύγκρουση ανάμεσα στις ηθικές επικρίσεις και στην ανάγκη να συμμετέχουμε σε πράξεις που εμείς καταδικάζουμε. Πρόκειται για ένα είδος «αυτό-προδοσίας», καθώς το άτομο, με στόχο να διασφαλίσει την ταυτότητά του και την αυτονομία του, θυσιάζει ηθικές αξίες που άλλοτε αναγνώριζε ως σημαντικές, γίνεται ομορτοουνιστής και συμμετέχει σε πράξεις αμφίβολης ηθικής ποιότητας.

ιεραρχίας ή από τους όρους ενός συμβολαίου». Οι προβλεπόμενες διαδικασίες και ενέργειες που απαιτούνται για τη διεκπεραίωση της εργασίας, ωστόσο, διαφέρουν από τις πραγματικές διαδικασίες και ενέργειες που χρειάζονται, ώστε να επιτευχθεί το έργο. Η γεφύρωση αυτού του κενού αποδίδεται από τον Dejours με τον όρο «πραγματική εργασία» (real work) (Deranty, 2010: 183-184).

⁴⁹ Ο Dejours (2007a: 77, 85) επικρίνει τη συνήθη και ολοένα εντεινόμενη πρακτική της αξιολόγησης των εργαζομένων, καθώς θεωρεί πως η πραγματική εργασία δεν είναι σε μεγάλο βαθμό ορατή και ποσοτικοποιήσιμη. Τις περισσότερες φορές αυτού του είδους οι αξιολογήσεις οδηγούνται σε άδικα συμπεράσματα και έχουν μάλλον ως στόχο τον εκφοβισμό και την κυριαρχία.

Η επισφαλαιοποίηση για τον Dejours αφορά πρωτίστως και κυρίως την εργασιακή εμπειρία ως υποκειμενικό βίωμα, και σχετίζεται με την τάση του νεοφιλελευθερισμού να μετέρχεται πρακτικές που καθιστούν απίθανη την πιθανότητα της ατομικής ελπίδας, βυθίζοντας τα υποκείμενα στον φόβο, έναν φόβο και μια οδύνη μέσα στα οποία τα άτομα σιωπούν και παραμένουν αβοήθητα, καθώς οφείλει κανείς να προχωρά χωρίς να παραπονιέται⁵⁰: στις χώρες με τεράστια ποσοστά ανεργίας, είσαι τυχερός να έχεις μια θέση εργασίας και δεν ενδιαφέρουν ή δεν πρέπει να ενδιαφέρουν οι συνθήκες αυτής, ενώ στις χώρες με έντονη ευελιξία, αν δεν σου αρέσει μπορείς να φύγεις, να αλλάξεις δουλειά. Το ερώτημα, λοιπόν, που εκφράζει το υποκείμενο που υποφέρει είναι αν θα είναι ικανό να αντέξει και για πόσο.

Στη νεοφιλελεύθερη οικονομία κάποιοι θα θυσιαστούν, ώστε να διασωθεί η οικονομική τάξη πραγμάτων. Αν αντισταθείς και δεν προσαρμοστείς, τότε θα είσαι μέσα στους αναλώσιμους. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, κατά τον Dejours, οι άνθρωποι, ενώ αντιλαμβάνονται την κοινωνική αδικία, δεν αντιδρούν, γιατί έτσι θα δείξουν σημάδια μη προσαρμογής, άρα αυτομάτως θα τεθούν μεταξύ εκείνων που θα θυσιαστούν. Η διάσωση, λοιπόν, συνιστά απολύτως ατομική υπόθεση. Η κοινοτοποποίηση (banalization) της ανομολόγητης οδύνης και της κοινωνικής αδικίας αφενός αυξάνει τις παθολογίες και αφετέρου καθιστά τα άτομα ανίκανα να νιώσουν ενσυναίσθηση και αλληλεγγύη. Το περιβάλλον της εργασίας είναι περιβάλλον όπου τα άτομα κοινωνικοποιούνται. Το περιβάλλον της εργασίας όχι μόνο υιοθετεί τις κοινωνικές αξίες αλλά και τις διαμορφώνει, εξάγει αξίες προς την κοινωνία, αξίες που διαμορφώνονται μέσα από τη συνεργασία και όχι από τον απλό συντονισμό των εργαζομένων, καθώς η συνεργασία απαιτεί ένα μίνιμουμ ενσυναίσθησης και αλληλεγγύης. Ο χώρος εργασίας έχει τεράστια πολιτική αξία ως χώρος άσκησης των δημοκρατικών αξιών.

Ο Dejours προχωρά στην ακόλουθη αναλογία: υπό το μαρξιστικό πρίσμα η ιδιοκτησία είναι που απομακρύνει τον άνθρωπο από το προϊόν της δραστηριότητάς του. Αν θέσουμε στη θέση της ιδιοκτησίας την κυριαρχία, τις νέες μορφές κυριαρχίας και τις νέες μορφές δουλείας, οι οποίες μάλιστα επιτυγχάνονται με την ενεργητική και ένθερμη συμμετοχή του εργαζομένου σε αυτές, τότε αυτό που αλλοτριώνει τον άνθρωπο είναι ακριβώς οι νέες αυτές μορφές εξουσίας και υποδούλωσης, η

---

⁵⁰ Τα αισθήματα της έλλειψης κινήτρου και της εξουθένωσης που εμφανίζονται στο πλαίσιο της εργασιακής οδύνης και σχετίζονται μεταξύ άλλων και με τη διαρκή προώθηση (marketing) του εαυτού, τη διαρκή αμφιβολία και αμφισβήτηση των ικανοτήτων του ατόμου και την επίμονη αναζήτηση αναγνώρισης, θεωρούνται αντιπαραγωγικά και “απαγορεύονται” (Petersen & Willig, 2004: 344).

οικειοθελής υποταγή που τις συντηρεί. Οι παθολογίες δεν είναι παρά η έκφραση του αγώνα ενάντια στην αλλοτρίωση, η οποία εκφράζεται με την παθητικοποίηση και την απουσία αντίστασης.

Οι Petersen & Willig (2004), παράλληλα με τον Dejours, χρησιμοποιούν τον Le Goff για να αναλύσουν νέες μορφές παθολογίας στην εργασία, που συνδέονται με την έλλειψη αναγνώρισης. Κατά τον Le Goff (2002: 41-46), ο κόσμος μας βρίσκεται σε μία διαρκή αλλαγή που πραγματοποιείται πια με τέτοιον ιλιγγιώδη ρυθμό, ώστε η πραγματικότητα να γίνεται ακατάληπτη για τα άτομα, με αποτέλεσμα αυτά να νιώθουν πλέον αδύναμα και να παθητικοποιούνται απέναντί της, αποδεχόμενα την εκδοχή ζωής που τους προσφέρεται ως μοναδική και αναπόδραστη. Ο χαοτικός κόσμος της διαρκούς αλλαγής απαιτεί από τα άτομα να επιδεικνύουν γρήγορα αντανακλαστικά και ευελιξία, ενώ η σταθερότητα γίνεται συνώνυμο της στασιμότητας, του συντηρητισμού και της οπισθοδρόμησης. Ο νέος τρόπος ζωής μάς ζητά να γίνουμε τα δρώντα υποκείμενα της αλλαγής, της δικής μας αλλαγής. Καθώς το παρελθόν φαντάζει πλέον άχρηστο, το παρόν διαρκώς αναστέλλεται και το μέλλον γίνεται εντελώς απρόβλεπτο. Όσοι γοητεύονται από αυτού του είδους τις προκλήσεις μπαίνουν σε έναν φαύλο κύκλο αδιάκοπης αναζήτησης αυτοεκτίμησης και ταυτότητας. Πρόκειται για υποβιβασμό, μηχανοποίηση και απο-ανθρωποποίηση του ανθρώπου που ο Le Goff έχει χαρακτηρίσει ως “barbarie douce” (light/gentle barbarism), δηλαδή ως «ήπια/ευγενή βαρβαρότητα», καθώς χρησιμοποιώντας ευγενείς έννοιες, όπως η αυτονομία και η υπευθυνότητα, η νέα αυτή πραγματικότητα δεν αποτελεί παρά έναν νέο τρόπο χειραγώγησης και κυριαρχίας –ιδιαίτερα στον τομέα της εργασίας–, που καταστρέφοντας την ταυτότητα των ατόμων, πλήττει την ευημερία και τροχοπεδεί τη χειραφέτηση (Petersen & Willig, 2004: 341).

Η οπτική του Dejours είναι απαισιόδοξη: το σύγχρονο μοντέλο οικονομικής παραγωγής καταστρέφει τις ζωές των ατόμων και διαλύει τους κοινωνικούς δεσμούς και τις κοινότητες. Το ψέμα θεσμοποιείται, καθώς τα άτομα και οι ομάδες απαρνούνται την πραγματικότητα και η οδύνη δεν μπορεί να κοινοποιηθεί, πράγμα που λειτουργεί διαβρωτικά και υπονομευτικά για την αλληλεγγύη. Οι παθολογίες της μοντέρνας κοινωνίας πηγάζουν από τη σύγχρονη οργάνωση της εργασίας και η κοινωνική αδικία έχει τις ρίζες της στις παθολογίες της εργασίας.

Η θεωρία της αναγνώρισης του Dejours στηρίζεται στη σκέψη πως η ευχάριστη εμπειρία της αναγνώρισης από την ιεραρχία (μισθός και συμβολικές χειρονομίες αναγνώρισης και ευγνωμοσύνης) αλλά κυρίως από τους κύκλους των

συναδέλφων (οριζόντια επαγγελματική αναγνώριση), από εκείνους που γνωρίζουν επακριβώς και εκτιμούν την εφευρετικότητα και τη δημιουργικότητα που επέτρεψαν την επιτυχή αντιμετώπιση του πραγματικού, ενδυναμώνει την ταυτότητα περισσότερο από την κάθε άλλη αναγνώριση, παράγει ικανοποίηση και οδηγεί στο αίσθημα της αυτοπραγμάτωσης. Με άλλα λόγια, η αναγνώριση μετασηματίζει την οδύνη σε ευχαρίστηση και κάνει το ρίσκο της ψυχικής αποσταθεροποίησης⁵¹ να αξίζει. Το αίσθημα της οδύνης, λοιπόν, εξαρτάται από αυτού του είδους την αναγνώριση και για αυτόν τον λόγο, άλλωστε, οι άνεργοι βυθίζονται στην κατάθλιψη –εφόσον η οδύνη δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να μετασηματιστεί σε ευκαιρία ενδυνάμωσης της υποκειμενικότητας– ή αναζητούν εναλλακτικές μορφές αναγνώρισης.

Οι αναλύσεις του Dejours καταλήγουν στο ότι όχι μόνο η εργασιακή παρενόχληση και ο εκφοβισμός, αλλά και η απουσία της αναγνώρισης συνιστά και αυτή στοιχείο παθολογίας στην εργασία. Με αυτή την έννοια, η επίτευξη μιας απολύτως ατομικής –όπως απαιτείται και επιδιώκεται σήμερα– ασφάλειας αποτελεί μια ιδέα ανεδαφική. Η κρίση της σύγχρονης κοινωνίας είναι το απότοκο ακριβώς αυτής της επικράτησης του ατομικιστικού δόγματος μέσα στην εργασία. Επομένως, μόνο μέσα από τη θεσμική αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων και πρακτικών στη βάση της εξασφάλισης του εργαζομένου από την “εργασιακή ταπείνωση”⁵² μπορεί να πραγματοποιηθεί η χειραφέτηση των σύγχρονων εργαζομένων και των σύγχρονων πολιτών.

---

⁵¹ Η ψυχική υγεία, κατά τον Dejours, είναι μία διαρκής μάχη ενάντια σε παθογόνους ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες. Για αυτό και η υποκειμενική ταυτότητα εξελίσσεται πάντα στην κόψη της αποσταθεροποίησης (Deranty, 2010: 184).

⁵² Η επιλογή της φράσης «εργασιακή ταπείνωση» δεν ανήκει στον Dejours αλλά στη δική μας ανάγνωση του Dejours.

2. Αλλοτρίωση

2.1. Η μαρξιστική θεώρηση

Στο υποκεφάλαιο αυτό ασχολούμαστε με την έννοια της Αλλοτρίωσης. Αρχικά, αναφερόμαστε στον εισηγητή της έννοιας, Κάρολο Μαρξ, όχι για να επιχειρήσουμε μια ιστορική αναδρομή στην εξέλιξή της, αλλά γιατί αυτή η αρχική της σημασία αποδίδει επακριβώς το είδος της αποξενωτικής εργασίας που αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης μας.

Στον καπιταλισμό, η εργασία παράγει εμπορεύματα και αξία αλλά και τον εαυτό της ως εμπόρευμα αλλοτριώνοντας και υποτιμώντας τον άνθρωπο. Σύμφωνα με τη μαρξιστική σκέψη και θεωρία (Μαρξ 1975· Meszaros 1973· Σαφ 1997), η υποτίμηση του ανθρώπινου κόσμου αυξάνεται ανάλογα με την αύξηση της αξίας του κόσμου των πραγμάτων, στον οποίο ο εργάτης δεν παράγει μόνο εμπορεύματα αλλά και την ίδια του τη δραστηριότητα καθιστώντας τον εαυτό του εμπόρευμα, δηλαδή φορέα μιας αφηρημένης αξίας, που μπορεί να ανταλλαγεί στην αγορά. Το προϊόν της εργασίας απομυζά και φτωχαίνει τον άνθρωπο, ενώ ταυτόχρονα στέκεται απέναντι στον παραγωγό του σαν ανεξάρτητο, σαν κάτι αλλότριο. Κρατά απέναντι σε αυτόν μια στάση εχθρική και εν τέλει ο εργάτης τού υποδουλώνεται.

Καθώς η σχέση του εργάτη προς το προϊόν του είναι σχέση προς ένα ξένο αντικείμενο, τότε μιλάμε για αλλοτρίωση, όπου στο αντικείμενο εναποτίθεται η ζωή του εργάτη, που δεν ανήκει πλέον σε αυτόν. Η αντικειμενοποίηση που καθιστά τον εργάτη όμοιο με μηχανή ή εξάρτημα, βιώνεται τελικά ως αλλοτρίωση και απώλεια. Ο άνθρωπος-εμπόρευμα αποξενώνεται από τον εαυτό του και καταντά ένα απανθρωπισμένο ον. Συλλήβδην, «η αλλοτρίωση είναι η κυριαρχία των προϊόντων του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο» (Σαφ 1977: 118).

Ωστόσο, η εξαντικειμενίση της δραστηριότητας του ανθρώπου μόνο υπό ορισμένες συνθήκες (καπιταλιστικές) οδηγεί στο φαινόμενο της αλλοτρίωσης, ενώ η εργασία, εξ αρχής, μπορεί να συνιστά ελεύθερη δραστηριότητα και να κάνει τον άνθρωπο ευτυχισμένο κάτω από άλλες προϋποθέσεις. Η εργασία στον καπιταλισμό, όμως, είναι εξωτερική προς τον εργάτη, μια αλλότρια και καταναγκαστική δραστηριότητα και όχι μια ελεύθερη δραστηριότητα, που δίνει στον άνθρωπο την

ευκαιρία να θεωρεί τον εαυτό του μέσα σε έναν κόσμο που ο ίδιος δημιούργησε, καθώς συντελείται μόνο για την επιβίωση, σαν ένα απλό μέσο επίτευξης ζωικών σκοπών, έτσι που το ζωικό καταλήγει να γίνεται ανθρώπινο. Καθώς η εργασία δεν επιδιώκεται από τον άνθρωπο για ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία, αλλά για την ικανοποίηση άλλων αναγκών και καθώς η εργασία του ανθρώπου και το προϊόν της δεν ανήκουν πια στον ίδιο, μόνο οι ζωικές λειτουργίες τού φαίνονται μη καταναγκαστικές, ενώ η εργασία τού φαίνεται κάτι απάνθρωπο.

Εξαιτίας του μισθού, η εργασία δεν είναι αυτοσκοπός αλλά υπηρέτης του μισθού και ο άνθρωπος, αναγκασμένος να εμπορευματοποιεί τα πάντα και να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του αγοραστή, χάνει τον εαυτό του. Στερημένος από το νόημα της ίδιας του της δραστηριότητας ο άνθρωπος, δημιουργεί έναν κόσμο στον οποίο υποδουλώνεται ολοένα και περισσότερο, έναν κόσμο αλλοτριωμένο, στον οποίο το χρήμα ιδιοποιείται όλα τα αντικείμενα, παίρνει τη θέση τους και καταδυναστεύει τον άνθρωπο. Αν η εργασία δεν ήταν εξωτερική προς τον εργάτη, τότε ο εργάτης θα ένιωθε ευτυχισμένος όταν εργάζεται και δεν θα προσπαθούσε να αποφύγει την εργασία με κάθε ευκαιρία. Αντιθέτως, όμως, ο εργάτης βρίσκει τον εαυτό του μόνο εκτός εργασίας, καθώς αυτή ως έχει τού είναι ξένη. Αυτό συμβαίνει όταν η εργασία δεν ικανοποιεί την ανάγκη για πνευματική και φυσική ενεργητικότητα, αλλά γίνεται το μέσο για να ικανοποιηθούν ανάγκες εξωτερικές, κάτι που τελικά κάνει την εργασία απλά να απονεκρώνει σώμα και πνεύμα. Ο εξωτερικός χαρακτήρας αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η εργασία δεν ανήκει στο ίδιο το άτομο αλλά σε έναν άλλο άνθρωπο-εξουσιαστή, στην υπηρεσία του οποίου εκτελείται η εργασία, πράγμα που ισούται με την απώλεια του εαυτού, με αυτό-αλλοτρίωση. Συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας αλλά και μέσο της αλλοτρίωσή της είναι η ατομική ιδιοκτησία.

Ό,τι συμβαίνει σε σχέση με τον άνθρωπο και την εργασία ή το προϊόν της, αλλά και με τον εαυτό του, συμβαίνει και σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους, καθώς ο ανταγωνισμός εντατικοποιείται για να μειωθεί το αντίτιμο της εργασίας (Σκουλάς 2009: 216). Όταν ο άνθρωπος αποξενώνεται από την ειδολογική του ύπαρξη, αποξενώνεται και από τους άλλους και έτσι όλοι μαζί καθίστανται αποξενωμένοι από την ουσία του ανθρώπου – τα υποκείμενα, βέβαια, δεν έχουν συναίσθηση αυτής τους της αλλοτρίωσης (Σκουλάς 2009: 220). Η κοινωνικότητα, όμως, και όχι ο εγωισμός είναι η ουσία της ανθρώπινης φύσης, ο άνθρωπος «μόνο στην κοινωνία, ενταγμένος στις σχέσεις της και στον μηχανισμό της λειτουργίας της,

μπορεί να ζήσει και να επιβιώσει» (Σαφ 1977: 280). Η τέλεια πραγμάτωσή της είναι ο ενσυνείδητος συνεταιρισμός. Μόνον έτσι εξανθρωπίζεται ο άνθρωπος, ξεπερνώντας την πραγματοποίηση. Η εξαντικειμενισμένη δραστηριότητα και ιδιαίτερα της πνευματικής, καθώς είναι το αποτύπωμα των προθέσεων, των σκοπών, του ταλέντου και του χαρακτήρα του δημιουργού της, μετατρέπεται σε σχέση του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους, αφού ο άνθρωπος για τους άλλους ανθρώπους δεν είναι παρά τα έργα που αυτός δημιούργησε. Έτσι, ο άνθρωπος αλλοτριώνεται γιατί η δραστηριότητά του όχι απλά δεν συντελεί στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και στην πραγμάτωση της ουσίας του (ευτυχία), αλλά αρχίζει να τον καθιστά αντικείμενο στον κόσμο των αντικειμένων.

Στο καπιταλιστικό σύστημα κανείς δεν είναι μόνο αντικείμενο της αλλοτρίωσης αλλά και υποκείμενό της, καθώς αποκόπτεται από την κοινωνική του συνείδηση και μένει απαθής και αμέτοχος στην πάλη για κοινωνικά ζητήματα εξαιτίας του διαρκώς εντεινόμενου ατομικισμού που οδηγεί στην αυτοαλλοτρίωση.

2.2. Ο αλλότριος εαυτός

Από τις πολλές προσεγγίσεις της αλλοτρίωσης, επιλέξαμε και παρουσιάσαμε αυτή της Rahel Jaeggi⁵³, κατά την οποία η αλλοτρίωση νοείται μεταξύ άλλων και ως ανάδειξη μη γνήσιων επιθυμιών ή ως αυτοματοποιημένη, μη αναγνωρίσιμη δράση. Η προσέγγιση της Jaeggi, σε συνδυασμό με τη θεωρία του Sen περί «προσαρμοσμένων προτιμήσεων» (όπως την αναπτύξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο), εξηγεί πώς η επισφάλεια οδηγεί στην αλλοτρίωση περιορίζοντας την ελευθερία δράσης των ατόμων.

Σύμφωνα με τη Jaeggi (2014), το αλλοτριωμένο άτομο παρεμποδίζεται να βιώσει τον εαυτό του σαν μία κατασκευαστική δύναμη, ενώ αποτυγχάνει να πραγματοποιήσει τις δυνατότητές του. Πρόκειται, κατ' ουσίαν, για απώλεια της ελευθερίας, νοούμενης όχι ως απουσίας έξωθεν παρεμπόδισης αλλά ως δυνατότητας πραγματοποίησης πολύτιμων στόχων. Δεν πρόκειται για την ταυτόχρονη ύπαρξη ενός πρωτότυπου εαυτού και ορισμένων κακεκτύπων του, όπως εννοείται από τις ουσιοκρατικές θεωρίες. Ούτε μια ζωή δίχως αλλοτρίωση σημαίνει μια ζωή με συγκεκριμένες πραγματωμένες αξίες. Σημαίνει μία ζωή που βιώνεται με μη

---

⁵³ Η Rahel Jaeggi είναι ακαδημαϊκός, με αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας την Κοινωνική και Πολιτική Φιλοσοφία στο Humboldt-Universität του Βερολίνου.

αλλοτριωμένο τρόπο. Υπό αυτή την έννοια δεν μας ενδιαφέρει το τι είδους πράξεις πασχίζουμε να επιτύχουμε, αλλά το πώς κάνουμε αυτό.

Η αποξένωση δεν έχει να κάνει με αποφάσεις λανθασμένες ή αποφάσεις που έχουμε μετανιώσει, αλλά με τη συνθήκη να μην θεωρεί κανείς εαυτόν παρόντα στη δράση και τις αποφάσεις του, με αποτέλεσμα η ίδια του η ζωή να μην του είναι αναγνωρίσιμη. Στην ουσία, πρόκειται για απουσία επίγνωσης των δυνατοτήτων δράσης. Έτσι, το άτομο αδυνατεί να αντιληφθεί τη ζωή σαν κάτι που καθοδηγείται από το ίδιο και όσα γίνονται από αυτό βιώνονται σαν αποτέλεσμα ξένης δύναμης, καθώς τα πρακτικά ερωτήματα (practical questions) που αφορούν τη δράση του ατόμου δεν του φανερώνονται και μένουν αναποκάλυπτα. Εκεί ακριβώς, στην ακαμψία (rigidification), έγκειται η απώλεια της αυτονομίας και η παθητικοποίηση: το άτομο δεν αναγνωρίζει τις καταστάσεις ως προϊόντα προσωπικής απόφασης που επιδέχονται αναθεώρηση και αλλαγή, όλα μοιάζουν να γίνονται αυτόματα και αναπόδραστα. Η αποκάλυψη των πρακτικών ερωτήσεων που τίθενται ξανά και ξανά, ακόμη και για εκείνα που έχουν καλά παγιωθεί στη ζωή μας, η ανοιχτότητα στην αναθεώρηση, τον πειραματισμό και την αλλαγή, είναι αυτό που διασώζει τον άνθρωπο από την αλλοτρίωση. Αν το άτομο δρα χωρίς να αντιλαμβάνεται τη δράση του ως εξελισσόμενη μέσα σε ένα πεδίο εναλλακτικών επιλογών, τότε δεν μπορεί να οικειοποιηθεί την ίδια του τη δράση και αποξενώνεται από αυτή.

Για να μπορεί κανείς να ορίζει τη ζωή του, πρέπει να μπορεί να πραγματοποιεί σχέδια που έχει καταστρώσει με αυτόνομο τρόπο, να τα οικειοποιείται και να ταυτίζεται συναισθηματικά με αυτά. Για να είναι κανείς σε θέση να θέσει το ερώτημα «Τι μπορώ να κάνω;» πρέπει να μπορεί να αναγνωρίσει το πρακτικό ερώτημα ως δυνατότητα, να ενδιαφέρεται να απαντήσει σε αυτό και να βρίσκεται σε συμφωνία με τον εαυτό του ως αυτός που θέτει το ερώτημα. Αυτές είναι οι υλικές προϋποθέσεις της πραγματοποίησης της αυτονομίας (material conditions of realizing autonomy), υπό μία έννοια πολύ ευρύτερη από το να είναι κανείς απλά ανεξάρτητος, καθώς η προσωπική αυτονομία έρχεται σε αντίθεση με μία ζωή χωρίς επιλογές.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν πως οτιδήποτε βρίσκεται εκτός ελέγχου στη ζωή του ατόμου ή είναι προϊόν απόφασης και δράσης άλλων, συνιστά αλλοτρίωση. Το άτομο δεν ταυτίζεται μόνο με τα προϊόντα της δικής του δράσης, αρκεί να μπορεί να σχετιστεί στο πλαίσιο μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης μεταξύ της ελευθερίας και του ανεξέλεγκτου. Έτσι συμβαίνει και με τους θεσμούς ή τις ρουτίνες που όχι απλά

απαλλάσσουν το άτομο από το να λαμβάνει διαρκώς αποφάσεις, αλλά προσφέρουν σε αυτό το αίσθημα της οικειότητας.

Μπορούμε να μιλήσουμε για αλλοτρίωση και όταν το άτομο αισθάνεται πως διχάζεται, όχι όμως ανάμεσα σε επιλογές που δεν μπορεί να ιεραρχήσει αλλά ανάμεσα σε δύο εαυτούς που ένας είναι πιο γνήσιος από τον άλλο. Οι στάσεις που προκύπτουν δεν είναι απλά αντικρουόμενες ποιοτικά. Ούτε πρόκειται για συμπεριφορές που απλά δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν ταυτόχρονα. Πρόκειται για ταυτόχρονη εμφάνιση επιθυμιών γνήσιων και επιθυμιών κίβδηλων, που ενδύονται, όμως, τον μανδύα της γνησιότητας. Έτσι δεν τίθεται θέμα ιεράρχησης σημαντικού και λιγότερου σημαντικού, αλλά θέμα πραγματικού και μη πραγματικού, αυθεντικού και μη αυθεντικού. Η γνησιότητα των επιθυμιών που κινητοποιούν τη δράση, όμως, είναι ουσιώδες χαρακτηριστικό της ελευθερίας, επομένως η αποκάλυψη των μη γνήσιων επιθυμιών είναι ζήτημα χειραφέτησης.

Για τη Jaeggi, η απώλεια ενός αντικειμένου με το οποίο ταυτιζόμαστε ή η απώλεια της ταύτισης με ένα αντικείμενο το οποίο, ωστόσο, συνεχίζουμε να κατέχουμε μπορεί δυναμικά να συνιστά απώλεια του εαυτού, όταν στέκεται αδύνατο στο άτομο να διαχειριστεί την απώλεια οικειοποιούμενο τη νέα συνθήκη στο πλαίσιο της συνέχισης της προσωπικής του ιστορίας. Απώλεια της ταυτότητας δεν είναι η εμφάνιση αμφιβολιών, διλημμάτων και αλλαγών. Αν συνέβαινε αυτό, τότε κανείς ποτέ δεν θα ήταν ποτέ ολοκληρωμένος. Μπορεί κανείς να παραμένει ο εαυτός του, ακόμα και όταν δεν δίνεται ολόψυχα σε καταστάσεις και διατηρεί αμφιβολίες και επιφυλάξεις, αρκεί να βρίσκεται σε μια ισορροπία και να εξασφαλίζει τη συνέχεια και την ενότητά του μέσα από τις διαδικασίες οικειοποίησης. Ταυτότητα είναι αυτό ακριβώς που επιμένει στην εξισορρόπηση εσωτερικών αβεβαιοτήτων ή εξωτερικών συγκρούσεων, αυτό που εξασφαλίζει τη συνέχεια στις εναλλαγές των δεσμεύσεων απέναντι στα πράγματα. Αν είμαι σε θέση να δώσω στον εαυτό μου και τους άλλους καλούς λόγους για την αλλαγή στη θέση μου, αν μπορώ να βρω συναισθηματικά νόημα σε αυτή την αλλαγή και να την εντάξω στην οικονομία των επιθυμιών και των σχεδίων μου, τότε κατορθώνω ενεργά να οικειοποιηθώ το νέο περιβάλλον και να δημιουργήσω μεταξύ των ετερογενών στοιχείων της ιστορίας μου την ενότητα και τη συνέχεια που χρειάζομαι, ώστε να διατηρήσω την ταυτότητά μου. Με άλλα λόγια, οι αλλαγές δεν απειλούν την ταυτότητά μας, αν μπορούμε να συνδέσουμε μεταξύ τους τα διάφορα κομμάτια που την απαρτίζουν συγχρονικά και διαχρονικά. Να σημειωθεί εδώ ότι η ταυτότητα κατασκευάζεται διαρκώς μέσα από συνεχώς ανανεούμενες

οικειοποιήσεις. Ο εαυτός δεν είναι κάτι δοσμένο αλλά κάτι που βρίσκεται υπό κατασκευή (self in the making).

Γενικότερα, μπορούμε να μιλάμε για αλλοτρίωση, όταν οι επιθυμίες κάποιου δεν είναι “δικές του” ή δεν βιώνονται ως τέτοιες: όταν, για παράδειγμα, αυτές είναι αποτέλεσμα κομπορμισμού. Αλλοτρίωση συνιστά και η πραγματοποίηση δραστηριοτήτων με τις οποίες το άτομο δεν μπορεί να ταυτιστεί και τις διεκπεραιώνει με έναν εργαλειακό τρόπο, ώστε να αποκτήσει κάποιο αγαθό. Το ίδιο ισχύει και όταν κανείς δεν μπορεί να θεωρήσει τα κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια στα οποία δραστηριοποιείται ως “δικά του”. Ως αλλοτρίωση, επίσης, μπορεί να εκληφθεί η εμπορευματοποίηση των σχέσεων. Ή η απομάκρυνση από το προϊόν της εργασίας εξαιτίας της έντονης εξειδίκευσης, πράγμα που εμποδίζει την εκδίπλωση όλων των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Στην αλλοτρίωση, τέλος, οδηγούν και οι δομικοί περιορισμοί που παρακωλύουν και ματαιώνουν την ελεύθερη δράση. Με τη σύγχρονη έννοια, η αλλοτρίωση αφορά την ελευθερία και τον αυτοκαθορισμό και την αποτυχία της πραγμάτωσής τους.

Όσα είμαστε, πρέπει να εκφράζονται και να εξωτερικεύονται, ώστε να λάβουν υπόσταση – γινόμαστε ό,τι είμαστε μόνο μέσω της πράξης. Όσον αφορά την αλλοτρίωση, μπορούμε μάλλον να μιλάμε για διαταραγμένη σχέση με τις ίδιες μας τις πράξεις, τις επιθυμίες, τα σχέδια ή τις πεποιθήσεις. Υπό αυτή την έννοια, καθώς ο εαυτός μας υλοποιείται κατά τη δράση μας στον κόσμο, η αλλοτρίωση είναι όχι η απουσία μιας σχέσης με τον κόσμο, αλλά η σχέση της α-σχεσιακότητας (relation of relationlessness).

Η θεωρία της αποξένωσης συλλαμβάνει τη σχέση με τον εαυτό και τον κόσμο ως αλληλένδετη. Το βλάψιμο της σχέσης με τον εαυτό, σηματοδοτεί ταυτόχρονα και το βλάψιμο της σχέσης με τον κόσμο, όπως επίσης και η αποκοπή από τον κόσμο σηματοδοτεί την αποξένωση από τον εαυτό. Αν ο κόσμος μού είναι πλέον αδιάφορος, τότε ο εαυτός μου δεν έχει πια καμία σημασία: η αποξένωση από τον εαυτό διαμεσολαβείται από την αποξένωση από τον κόσμο. Ο κόσμος, άλλωστε, δεν νοηματοδοτείται αφ’ εαυτού του, αλλά μέσα από τις νοηματοδοτήσεις του ατόμου.

Έτσι, η αυτοπραγμάτωση δεν πρέπει να εννοείται ως ένα εσώτερο είδος ανάπτυξης κάποιου ενδότερου εαυτού που πρέπει να εκφραστεί, αλλά ως ένας τρόπος δράσης κατά τον οποίο το άτομο προχωρά σε ενέργειες που αντιλαμβάνεται ως δικές του αποφάσεις και έχουν αξία αφ’ εαυτού τους (εγγενή και όχι εργαλειακή αξία)

πάντα σε σχέση με τον κοινωνικό περιβάλλον και όχι μακριά από αυτό. Η πρόσβαση στον ίδιο μας τον εαυτό προϋποθέτει πάντα την κατανόηση του εαυτού ως όντος που αποκτά υπόσταση μέσα από την κοινωνικότητά του. Μία σχέση με τον εαυτό μακριά από την επιρροή των άλλων είναι απλά μια ψευδαίσθηση.

Όταν κάτι το οικειοποιούμαστε, αυτό δεν μένει εξωτερικό προς εμάς. Η διαδικασία της οικειοποίησης συνεπάγεται αμφίδρομη αλλαγή των δύο πόλων, καθώς δεν πρόκειται για μια απλή κατάκτηση. Το άτομο εναποθέτει σε αυτό που οικειοποιείται σκοπούς και ποιότητες, το μετασχηματίζει και του δίνει μορφή. Έρχεται σε επαφή με το αλλότριο και μέσα από αυτόν τον οικειοποιητικό μετασχηματισμό βιώνει τη θετική έκφραση της ελευθερίας του.

Όταν κάτι το οικειοποιούμαι, ενδιαφέρομαι για αυτό με έναν τρόπο διαφέρει τόσο από τον αλτρουισμό όσο και από την ιδιοτέλεια. Όταν κάτι το οικειοποιούμαι, το κάνω μέρος του εαυτού μου και ταυτίζω τη μοίρα μου με αυτό· η πρόοδος ή η παρακμή του γίνεται δική μου πρόοδος και δική μου παρακμή. Τα πράγματα ανήκουν σ' εμένα ή με αποτελούν ανάλογα με τον βαθμό που τα έχω οικειοποιηθεί – είμαι αυτά τα οποία “κατέχω” και όλα εκείνα με τα οποία προσδιορίζομαι.

Το άτομο που δεν προχωρά σε τέτοιου είδους οικειοποιήσεις του κόσμου και δεν πραγματώνεται ενεργά μέσα σε αυτόν δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ζωντανός άνθρωπος. Η ζωντάνια και η σημασία του υποκειμένου χάνεται μαζί με το ενδιαφέρον για τον κόσμο, μαζί με την αξία που αποδίδεται σε αυτόν. Η ακραία ανία ή αδιαφορία οδηγούν στην απώλεια του εαυτού και η αποφυγή αυτής της κατάστασης εγείρει την ανάγκη εύρεσης στρατηγικών αυτοδιατήρησης.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τη θεωρία του Amartya Sen περί «προσαρμοσμένων προτιμήσεων», όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (Βλ. Κεφ. Α.5.), μπορούν να εξηγήσουν πώς από την επισφάλεια οδηγείται κανείς στην αλλοτρίωση. Σχηματικά οι συλλογισμοί μας έχουν ως εξής: Οι άνθρωποι σε συνθήκες στέρησης τείνουν να αναπτύσσουν προσαρμοσμένες προτιμήσεις (Sen). Η επισφάλεια είναι μια αποστερητική συνθήκη. Επομένως, η επισφάλεια οδηγεί σε προσαρμοσμένες προτιμήσεις. Και: εφόσον η επισφάλεια οδηγεί σε προσαρμοσμένες προτιμήσεις, και οι προσαρμοσμένες προτιμήσεις οδηγούν στην αλλοτρίωση (Jaeggi), άρα, η επισφάλεια οδηγεί στην αλλοτρίωση. Κατ' ουσίαν κοινός παρονομαστής των δύο θεωριών είναι ο περιορισμός της ελευθερίας δράσης των ατόμων προς την πραγματοποίηση πολύτιμων στόχων.

2.3. Η συγγενική έννοια της ανομίας

Στα τελευταία δύο υποκεφάλαια (2.3.1 και 2.3.2) παρουσιάζουμε την έννοια της ανομίας, η οποία συνδέεται με την έννοια της αλλοτρίωσης, για να καταλήξουμε στη σύνδεσή της με τον εθνοκεντρισμό, την ξενοφοβία και την εχθρική στάση απέναντι στις μειονοτικές ομάδες. Την έννοια της ανομίας εισηγήθηκε ο E. Durkheim (1980) για να προσεγγίσει τις αποκλίνουσες συμπεριφορές που δημιουργούνται σε περιόδους κρίσης. Τη θεωρία του Durkheim επεξέτεινε ο Αμερικανός κοινωνιολόγος R. Merton (1938), μιλώντας πλέον για «δομική ανομία», δηλαδή για το χάσμα ανάμεσα στους κοινωνικά αποδεκτούς στόχους και τα κοινωνικά αποδεκτά μέσα επίτευξής τους. Καθώς η απόσταση μεταξύ των δύο μεγαλώνει, τα άτομα ενδέχεται, στη μία από τις πέντε εναλλακτικές περιπτώσεις που εντοπίζει ο Merton, να ασπαστούν μεν τους κοινωνικά αποδεκτούς στόχους, αλλά να καταφύγουν στη χρήση εναλλακτικών, ίσως και αθέμιτων μέσων για να τους επιτύχουν. Μία τέτοια περίπτωση είναι και αυτή η οποία εμείς μελετάμε, όπου τα άτομα, προσπαθώντας αφενός να επιβιώσουν οικονομικά και αφετέρου να “βρουν” την ταυτότητά τους, ασχολούνται με μία, αν όχι παράνομη, σίγουρα παράτυπη δραστηριότητα. Ο Αμερικανός κοινωνικός ψυχολόγος M. Seeman (1959) συσχετίζει την έννοια της αλλοτρίωσης με την έννοια της ανομίας και συχνά στη βιβλιογραφία οι δύο έννοιες αλληλοεπικαλύπτονται. Καθώς η ανομία έχει αποδειχθεί ερευνητικά ότι συνδέεται με την απόρριψη των “αλλοτρίων” και δη των μειονοτικών ομάδων, επομένως και η αλλοτρίωση συνδέεται με την ίδια αυτή στάση.

Ζούμε σε μια εποχή ξαφνικών και μαζικών αλλαγών στην οποία σημειώνεται αποδόμηση των θεσμών και των συνηθειών που επηρεάζουν την κοινωνικοποίησή μας. Καθώς οι καταστάσεις είναι εξαιρετικά ρευστές, με αποτέλεσμα να χάνουμε τα σημεία αναφοράς μας, οδηγούμαστε σε προσωπική και κοινωνική ανασφάλεια. Για την απορρύθμιση αυτή ο Durkheim εισήγαγε την έννοια της «ανομίας», δηλαδή της κατάστασης αυτής κατά την οποία «οι κανόνες ή οι προσδοκίες για συμπεριφορές είναι ασαφείς ή δεν υπάρχουν» (Κατσάς, 2012: 99), γεγονός που οδηγεί στην αποκλίνουσα συμπεριφορά: Οι προσπάθειες για προσαρμογή σε ένα ασαφές περιβάλλον οδηγεί σε δυσαρέσκεια, συγκρούσεις και παραβατικότητα.

Σύμφωνα με τον Durkheim (1980: 276-293), αυτό που κινεί και αναπτύσσει τον άνθρωπο είναι η ηδονή για δράση, η οποία εμπεριέχει την έννοια ότι οι προσπάθειές του δεν είναι μάταιες. Η επιδίωξη ενός σκοπού που είναι ανεπίτευκτος καταδικάζει το άτομο σε μια κατάσταση διαρκούς δυσαρέσκειας, ενώ, όταν το άτομο

εναρμονίζει τις επιθυμίες του με όσα μπορεί νόμιμα να προσδοκά ως φυσιολογική ανταμοιβή της δραστηριότητάς του, οι μικρές αποτυχίες και τα ατυχήματα δεν το εξωθούν στην απελπισία.

Όσο περισσότερα κατέχει κανείς, τόσο περισσότερο αυτά τον ερεθίζουν να αποκτήσει κι άλλα, παρά κατευνάζουν την επιθυμία του. Οι επιθυμίες αυτές δεν περιορίζονται αυτόματα από φυσιολογικούς μηχανισμούς, τα όρια θέτει η κοινωνία αναλαμβάνοντας ρόλο ρυθμιστικό, τον οποίο τα άτομα υπό φυσιολογικές συνθήκες αποδέχονται, καθώς η συλλογική εξουσία είναι μια ηθική δύναμη υπέρτερη του ατόμου. Η πειθαρχία αυτή, όμως, γίνεται αποδεκτή μόνο όταν η συλλογική τάξη θεωρηθεί δίκαιη και η εξουσία της εμπνεύσει σεβασμό.

Η αυστηρότητα χαλαρώνει μόνο σε περιόδους ηθικής αναταραχής, όταν ο μέγιστος βαθμός άνεσης που πρέπει να προσδοκά κάθε τάξη αμφισβητείται. Όταν η κοινωνία διαταράσσεται από μια οδυνηρή κρίση που υποβιβάζει κοινωνικά τα άτομα σε ένα στάτους κατώτερο από αυτό που πριν απολάμβαναν, τότε οι ανάγκες και οι απαιτήσεις τους συμπιέζονται και χρειάζεται να επανεκπαιδευθούν ηθικά, ώστε να διαχειριστούν την κατάσταση. Μέχρι να συμβεί αυτό, ωστόσο, τα άτομα βιώνουν οδυνηρά συναισθήματα, καθώς καταπιέζονται και το μέλλον τους παρουσιάζεται ανυπόφορο. Χρειάζεται χρόνος μέχρι η δημόσια συνείδηση να επαναταξινομήσει τα πράγματα. Μέχρι τότε, τα όρια μεταξύ δυνατού και αδυνάτου, δίκαιου και αδίκου, νόμιμων και υπερβολικών αξιώσεων εξαλείφονται και οι προσδοκίες δεν περιορίζονται. Η απουσία ρύθμισης (ανομία) οδηγεί σε ένα αδιάκοπο κυνήγι για ανεπίτευκτους σκοπούς δημιουργώντας οδυνηρά αισθήματα μέσα σε ένα έντονα ανταγωνιστικό κλίμα.

Επεκτείνοντας τη θεωρία του Durkheim, ο Merton, θεωρώντας και αυτός ότι τα αίτια της ανομίας είναι κοινωνικά και όχι ατομικά, εισήγαγε την έννοια της «δομικής ανομίας» η οποία προκύπτει από το χάσμα ανάμεσα στους κοινωνικά αποδεκτούς στόχους και τα κοινωνικά αποδεκτά μέσα επίτευξής τους (Κατσάς: 2012: 99-100). Παραδείγματος χάριν, μία από τις βασικές αξίες των σύγχρονων κοινωνιών είναι η συσσώρευση πλούτου, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, οι ευκαιρίες για αυτή την επίτευξη είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Ως χαρακτηριστική περίπτωση ο Garfield (1987: 273) αναφέρει το «Αμερικανικό Όνειρο» (American Dream) για κοινωνική κινητικότητα, καλή εργασία, ιδιόκτητη κατοικία, υλικές ανέσεις και ξεκούραστη συνταξιοδότηση, ένα όνειρο που υιοθετείται από μεγάλο μέρος της αμερικανικής κοινωνίας και που ωστόσο λίγοι έχουν πραγματική πρόσβαση σε αυτό.

Ο Merton (1938) απέδωσε την αποκλίνουσα συμπεριφορά (χρήση ναρκωτικών, αλκοολισμός, αυτοκτονία, μικροπαραβατικότητα, βανδαλισμός, επίθεση, υπεξαίρεση, απάτη) στην αναντιστοιχία μεταξύ πολιτισμικά καθορισμένων επιδιώξεων και κοινωνικά δομημένων τρόπων εκπλήρωσης τους, καθώς τα άτομα ωθούνται από μια έντονη και επίμονη ανάγκη επιτυχίας να εκπληρώσουν τους στόχους τους ακόμα και με αθέμιτα μέσα, όταν η πρόσβασή τους στα νομιμοποιημένα μέσα παρεμποδίζεται (Garfield, 1987: 272-273). Ο Merton (1938) προχώρησε σε μια τυπολογία συμπεριφορών προσαρμογής στην ανομία, εντοπίζοντας πέντε κατηγορίες: 1) Η «προσαρμογή» (conformity) εμπεριέχει την αποδοχή τόσο των καθιερωμένων πολιτισμικών στόχων όσο και των συμβατικών μέσων επίτευξής τους, 2) Η «καινοτομία» (innovation) συμβαίνει όταν το άτομο αποδέχεται τους καθιερωμένους πολιτισμικούς στόχους αλλά επιλέγει εναλλακτικά μέσα για την επίτευξή τους, 3) Η «τυπολατρία» (ritualism) εμφανίζεται όταν τα άτομα εγκαταλείπουν τους πολιτισμικούς στόχους, περιορίζοντας τις φιλοδοξίες τους, ωστόσο εμμένουν στην εφαρμογή των προβλεπόμενων μέσων· όταν, δηλαδή, τα άτομα μένουν προσκολλημένα στους κανόνες, 4) Ο «αναχωρητισμός» (retreatism) επέρχεται όταν τα υποκείμενα απορρίπτουν τόσο του καθιερωμένους στόχους όσο και τα θεσμοθετημένα μέσα: καθώς οι εσωτερικευμένες απαγορεύσεις εμποδίζουν το άτομο να χρησιμοποιήσει παράνομα μέσα, αυτό στο τέλος απορρίπτει και τα καθιερωμένα μέσα αλλά και τους στόχους που δεν μπορεί να φτάσει. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οι παρίες της κοινωνίας, 5) Η «εξέγερση» (rebellion) εκκινεί επίσης από την απόρριψη των συμβατικών σκοπών και μέσων, αλλά προχωρά και στη χειραφετητική προσπάθεια αντικατάστασής τους με μια νέα πρόταση για μια νέα τάξη πραγμάτων. Στη δεύτερη περίπτωση, αυτή που ενδιαφέρει τη δική μας μελέτη και έρευνα, εντάσσονται όλες οι προσπάθειες πραγμάτωσης καθιερωμένων σκοπών (όπως λ.χ. η οικονομική επιτυχία) με μη καθιερωμένους τρόπους, δηλαδή ακόμα και η επιλογή παράτυπων, παράνομων ή και εγκληματικών μέσων, όπου θριαμβεύει η «αμοραλιστική ευφυΐα» (Merton, 1938: 679).

Ο Seeman (1959) αναγνώρισε την αλλοτρίωση ως έννοια πολυδιάστατη και προχώρησε στη διάκριση πέντε εναλλακτικών μορφών (μετρήσιμων εννοιών) που μπορεί να λάβει: 1) Αίσθηση αδυναμίας (powerlessness): η αίσθηση που έχει κανείς πως δεν ασκεί παρά ελάχιστο έλεγχο στο περιβάλλον του και το κοινωνικό γίγνεσθαι, 2) Αίσθηση ανομίας/έλλειψης κανόνων (normlessness): χρήση κοινωνικά μη αποδεκτών μέσων επίτευξης στόχων, 3) Αίσθηση απουσίας νοήματος

(meaninglessness): αίσθηση αδυναμίας κατανόησης του κόσμου όπως εξελίσσεται, 4) Κοινωνική απομόνωση (social isolation): αίσθηση αποξένωσης από την κοινωνία και την κουλτούρα της, 5) Αυτό-αποξένωση (self-estrangement): ενασχόληση με δραστηριότητες που εκλαμβάνονται ως αλλότριες, δηλαδή με δραστηριότητες χωρίς εγγενή αξία, που δεν συμβάλλουν στην αυτοπραγμάτωση του ατόμου, π.χ. εργασία για χάρη και μόνο του μισθού, χωρίς καμία άλλη ικανοποίηση. Στον Seeman η ανομία είναι μία από τις διαστάσεις της αλλοτρίωσης. Οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της ανομίας παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία αλληλένδετες, συγγενείς ή και ταυτόσημες.

2.3.1. Η σχέση αλλοτρίωσης και ξενοφοβίας

Στην έρευνά του ο Srole (1956: 712) συνέδεσε την ανομία με την απορριπτική στάση απέναντι σε όσους δεν ανήκουν στην κυρίαρχη ομάδα (outgroups) και ειδικότερα τις μειονότητες. Από μία κοινωνιολογική οπτική, απέδειξε ότι η ανομία προκαλεί τον εθνοκεντρισμό με τη διαμεσολάβηση της αυταρχικότητας – είχε προηγηθεί η έρευνα και η δημοσίευση του Adorno για την αυταρχική προσωπικότητα⁵⁴. Τα ευρήματα του Srole, όμως, αντιμετωπίστηκαν με σκεπτικισμό από τους ψυχολόγους, οι οποίοι στις δικές τους έρευνες κατέληξαν σε κάτι διαφορετικό: όταν κάνουμε λόγο για κοινωνικές συνθήκες που ευνοούν την ανομία, δεν πρέπει να υποτιμούμε τα διανοητικά χαρακτηριστικά και τα στοιχεία της προσωπικότητας που παίζουν ρόλο κατά την κοινωνικοποίηση και την εκμάθηση των κοινωνικών νορμών. Όπως απέδειξαν οι McClosky & Schaar (1965), η αυταρχικότητα είναι αυτή που οδηγεί στον εθνοκεντρισμό με τη διαμεσολάβηση της ανομίας. Προς επίρρωση της κοινωνιολογικής οπτικής, οι Scheepers & Fellig (1992: 53) κατέληξαν στο ότι η χαμηλή κοινωνική τάξη και το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, όπως και τα υποκειμενικά συναισθήματα του άγχους της απώλειας του κοινωνικού στάτους και της κοινωνικοοικονομικής ματαίωσης (σε μια κοινωνία που τοποθετεί υψηλά στην αξιολογική της κλίμακα τις παραδοσιακές αξίες της μπουρζουαζίας)

---

⁵⁴ Ο Adorno θεώρησε πως οι προκαταλήψεις θεμελιώνονται στην παιδική ηλικία και διατηρούνται ως σταθερό χαρακτηριστικό της προσωπικότητας. Ωστόσο, η άποψη αυτή είναι προβληματική, καθώς δεν εξηγεί τον ακραίο αντισημιτισμό στη Γερμανία του μεσοπολέμου, ο οποίος αναπτύχθηκε μόλις μέσα σε μία δεκαετία (Hogg & Vaughan, 2010: 484).

δημιουργούν ανομικά συναισθήματα, τα οποία με τη σειρά τους οδηγούν στον εθνοκεντρισμό, που διαμεσολαβείται από την αυταρχική προσωπικότητα. Τα ανομικά άτομα προσπαθούν να ξεφύγουν από το αίσθημα αδυναμίας ελέγχου, την απουσία νοήματος και την κοινωνική απομόνωση μέσω του αυταρχισμού: καθώς η αυταρχική προσωπικότητα χαρακτηρίζεται από ένα αδύναμο εγώ που αντισταθμίζεται από ένα ισχυρό υπερ-εγώ, το άτομο τείνει να ενδυναμώσει το εγώ του μέσω της ταύτισης με την ομάδα (ingroup) και της αντίθεσης με όσους δεν ανήκουν σε αυτή (outgroups).

Για τους Teymoori, Jetten & Bastian (2017), η ανομία, καθώς αποτυγχάνει να ικανοποιήσει θεμελιώδεις ανθρώπινες ανάγκες (ζωή με νόημα, αυτοεκτίμηση, αίσθημα του ανήκειν και σύνδεση με τους άλλους, αίσθημα προσωπικού και συλλογικού ελέγχου και ασφάλειας), οδηγεί σε συρρίκνωση του προσωπικού αλλά και του κοινωνικού εαυτού (contraction of personal self/contraction of social self). Τα άτομα, αναζητώντας έλεγχο και ασφάλεια, ανταποκρίνονται σε αυτή τη συνθήκη τείνοντας προς τον αυταρχισμό (authoritarianism) και τον φυλετισμό (tribalism) αντίστοιχα. Στην ανάλυσή τους, μάλιστα, αναφέρονται και στην Ελλάδα, επιχειρώντας να εξηγήσουν πώς εμφανίστηκαν και κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή της χώρας, μετά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης, μικροί έως τότε πολιτικοί σχηματισμοί τόσο δεξιού όσο και αριστερού προσανατολισμού.

Η προκατάληψη και ο εθνοκεντρισμός δεν συνδέονται με την αυταρχική προσωπικότητα⁵⁵ με αυτόματο τρόπο⁵⁶. Αυτό που μεσολαβεί, ανάμεσα στα δύο δεδομένα είναι, κατά βάση, οι στρεσογόνες καταστάσεις (Oesterreich, 2005: 278). Κατά τον Oesterreich (2005), στις αμφίβολες καταστάσεις, τα άτομα επιζητούν ασφάλεια και προσανατολίζονται προς όποιον έχει τη δύναμη να παράσχει καταφύγιο και προστασία, με στόχο να μειώσουν τα αισθήματα άγχους και ανασφάλειας. Πρόκειται για την «αυταρχική αντίδραση» (authoritarian reaction) (Oesterreich, 2005: 282), η οποία είναι κοινή για όλους τους ανθρώπους και ίσως για όλες τις ανώτερες

---

⁵⁵ Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στην αυταρχική προσωπικότητα είναι: ο σεβασμός και συμμόρφωση προς την εξουσία, η εμμονή με την ιεραρχία, η μετάθεση του θυμού σε αδύναμα άτομα, η έλλειψη ανεκτικότητας προς την αβεβαιότητα και ανάγκη για έναν αυστηρά καθορισμένο κόσμο (Hogg & Vaughan, 2010: 482-483). Η παραδοσιακή θεωρία περί αυταρχικής προσωπικότητας δυσκολεύεται να προβλέψει, ωστόσο, συμπεριφορές και αυτό γιατί η αυταρχικότητα θεωρείται από την ψυχανάλυση ως σύνδρομο το οποίο καταλήγει σε πλήθος διαφορετικών, ακόμα και αντιφατικών συμπεριφορών, όπως η επιθετικότητα και η υποταγή ή ο κομφορμισμός, που ωστόσο παρατηρούνται και σε άτομα που δεν θα χαρακτηρίζονταν αυταρχικά (Oesterreich, 2005: 278).

⁵⁶ Σε έρευνα του Pettigrew, για παράδειγμα, στο πλαίσιο μιας διαπολιτισμικής σύγκρισης, αποδείχθηκε ότι οι λευκοί Νοτιοαφρικανοί ήταν περισσότερο προκατειλημμένοι για τους έγχρωμους ανθρώπους απ' ό,τι οι Βορειοαμερικανοί, ωστόσο δεν διέφεραν ως προς την αυταρχικότητα της προσωπικότητάς τους (Hogg & Vaughan, 2010: 483).

μορφές ύπαρξης. Αυτή η αντίδραση δεν είναι έμφυτη, αλλά αποκτιέται όταν τα παιδιά πρωτομαθαίνουν να αντιμετωπίζουν την πραγματικότητα. Είναι θεμελιώδης μηχανισμός της κοινωνικοποίησης, απαραίτητος για την ανάπτυξη του παιδιού. Με την πάροδο του χρόνου, καθώς ο άνθρωπος μεγαλώνει, μαθαίνει να ξεπερνά την αυταρχική αντίδραση, διαμορφώνοντας αυτόνομες στρατηγικές αντιμετώπισης της πραγματικότητας. Ωστόσο, σε καταστάσεις που ξεπερνούν τις δυνατότητές μας να τις αντιμετωπίσουμε, η αυταρχική αντίδραση μπορεί να προκύψει ακόμα και σε ενήλικες και μάλιστα ακόμη και σε αυτούς που δεν θα χαρακτηρίζαμε ως αυταρχικές προσωπικότητες.

Η καταφυγή και η υποτακτικότητα στην εξουσία είναι, λοιπόν, μια καταστασιακή αυταρχική αντίδραση απέναντι σε μια πραγματικότητα, η οποία ξεπερνάει γνωστικά και συναισθηματικά τα άτομα και την οποία αυτά δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν με αυτόνομο τρόπο.

Ο Oesterreich (2005) εξηγεί πως η αυταρχική προσωπικότητα συνήθως είναι προϊόν υπερπροστατευτικών και ελεγκτικών γονέων που έτσι παρεμποδίζουν το παιδί να αναπτύξει στρατηγικές αυτόνομης διαχείρισης της πραγματικότητας και έτσι μαθαίνει να εξαρτάται από τους άλλους. Το αν το ενήλικο άτομο θα αναζητήσει τέτοιου είδους καταφύγιο ή στρατηγικές αυτόνομης αντιμετώπισης, εξαρτάται από το αν η αναζήτηση αυτή είναι προϊόν συναισθηματικής αντίδρασης ή σκόπιμη, λογική διαδικασία λήψης απόφασης (decision-making process). Η αυταρχική προσωπικότητα προκύπτει, στην ουσία, όταν το άτομο δεν έχει μάθει να διαχειρίζεται επιτυχώς την αυταρχική αντίδραση.

Το αυταρχικό άτομο αρχίζει να αισθάνεται ασφάλεια στην εξουσία όπου στράφηκε για βοήθεια και έτσι εσωτερικεύει της αξίες της, ενώ μια επίθεση στις αξίες αυτές από κάποιον τρίτο, λειτουργεί ως επίθεση στην ασφάλεια που αισθάνεται το άτομο. Ακριβώς, μάλιστα, επειδή τα άτομα αυτά δεν λειτουργούν αυτόνομα, αισθάνονται εύκολα ότι απειλούνται και αντιδρούν αν όχι με επιθετικότητα, καθώς αυτή προϋποθέτει την ανάληψη ενός κάποιου ρίσκου, σίγουρα με εχθρότητα. Η απουσία ταυτότητας και η έλλειψη αυτοεκτίμησης οδηγούν στη συναισθηματική αντίσταση απέναντι σε κάθε τι καινούργιο, στην απόρριψη των άλλων και σε γενικότερη ακαμψία (Oesterreich, 2005: 285).

Ο Oesterreich αναφέρεται στον ψυχαναλυτή W. Reich (1933), ο οποίος στο έργο του «Massenpsychologie des Faschismus» είχε διατυπώσει τη θέση ότι σε έκρυθμες καταστάσεις τα άτομα που έχουν κοινωνικοποιηθεί με αυταρχικό τρόπο,

υποτάσσονται στην εξουσία και προσανατολίζονται πολιτικά προς τα δεξιά. Είναι πολλοί οι κοινωνικοί διανοητές της εποχής αυτής αλλά και μεταγενέστεροι –τους αναφέρει ονομαστικά ο Oesterreich (2005: 276)–, που εντοπίζουν στενή σύνδεση μεταξύ αυταρχικής κοινωνικοποίησης και ακροδεξιάς ιδεολογίας. Έτσι προκύπτει και ότι οι αυταρχικές προσωπικότητες είναι περισσότερο προκατειλημμένες απέναντι στους αλλοεθνείς.

Από πολιτισμική σκοπιά, διατείνεται ο Oesterreich (2005: 286), οι αυταρχικές προσωπικότητες δεν είναι κατ' αποκλειστικότητα προϊόν των ολοκληρωτικών κοινωνιών, είναι γενικά προϊόν των βιομηχανικών κοινωνιών οι οποίες απαιτούν διαρκώς από τους πολίτες τη λήψη δύσκολων και κρίσιμων αποφάσεων. Ο καθένας πρέπει να είναι υπεύθυνος για τον εαυτό του και να ρισκάρει πιθανές αποτυχίες. Οι προκλήσεις και οι αξιώσεις που θέτει η κοινωνία στο άτομο είναι μεγάλες. Ενώ προσφέρει πολλές ευκαιρίες για ανάπτυξη της αυτονομίας, της εμπιστοσύνης στον εαυτό και της κριτικής σκέψης, οι καταστάσεις πολύ συχνά ξεπερνούν τις δυνατότητες των ατόμων να αντεπεξέλθουν, τους κάνουν να νιώθουν μόνοι και φοβισμένοι, και έτσι τους σπρώχνουν στην αγκαλιά της εξουσίας.

Από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας και σύμφωνα με το μοντέλο της αποκατάστασης του ελέγχου στο πλαίσιο της ομάδας (model of group-based control restoration) (Fritsche, Jonas & Kessler, 2011), όταν οι άνθρωποι νιώθουν ότι απειλούνται σε περιόδους κοινωνικής ή προσωπικής κρίσης, καθώς πλήττεται η αυτοεκτίμησή τους, συχνά στρέφονται σε ομάδες που δύνανται να τους παράσχουν το αίσθημα του ελέγχου και της ασφάλειας. Σε τέτοιες περιόδους, οι άνθρωποι σκέφτονται και δρουν περισσότερο στο πλαίσιο της ομάδας παρά ατομικά, προσαρμόζονται στις ενδοομαδικές επιταγές και προσδιορίζονται σημαντικά από την ιδιότητα του μέλους. Έτσι, αναπτύσσουν την ενδοομαδική εύννοια (in-group favoritism) και την εξωομαδική προκατάληψη (derogation of out-groups), δηλαδή αισθάνονται ιδιαίτερη ταύτιση με τους ομοίους τους και εξαιρετική έλλειψη ανοχής απέναντι στο διαφορετικό. Ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, έχει παρατηρηθεί ότι οι άνθρωποι φοβούμενοι την απώλεια του κοινωνικοοικονομικού τους στάτους ρέπουν προς την ξενοφοβία και τον ρατσισμό. Η ταύτιση, λοιπόν, με τις ομάδες έχει ως στόχο τη μείωση της υποκειμενικής αβεβαιότητας (Hogg & Vaughan, 2010: 513).

Οι άνθρωποι νιώθουν ότι απειλούνται όταν θεωρούν ότι δεν είναι ικανοί να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά πραγματικές ή προσδοκώμενες απαιτήσεις.

Απεναντίας, όταν υποθέτουν ότι μπορούν να το κάνουν επιτυχώς, τότε εκλαμβάνουν την κατάσταση όχι σαν απειλή αλλά σαν πρόκληση. Ως απειλή, ουσιαστικά, παρουσιάζεται η κατάσταση εκείνη που εμποδίζει το άτομο να ικανοποιήσει τους στόχους ή τα όνειρά του και συλλήβδην βασικές ανθρώπινες ανάγκες. Πρόκειται δε είτε για ρεαλιστικές είτε για συμβολικές απειλές, με την έννοια ότι απειλούνται είτε οι υλικές συνθήκες της ευζωίας είτε οι πεποιθήσεις, το σύστημα αξιών και η ταυτότητα του ατόμου. Επιπλέον, μπορούμε να τις διακρίνουμε σε ατομικές ή συλλογικές, καθώς πλήττουν το στάτους του ατόμου (π.χ. απώλεια εργασίας) ή της κοινωνίας ευρύτερα (π.χ. οικονομική κρίση).

Καθώς ο προσωπικός έλεγχος πάνω στα πράγματα γίνεται ολοένα και πιο δύσκολος, οι άνθρωποι, σε καταστάσεις κρίσης, αναζητούν εναλλακτικές πηγές ελέγχου και καθώς η ομάδα φαίνεται πιο ικανή από το μεμονωμένο άτομο στο να ελέγξει τις καταστάσεις, προσχωρούν στην ομάδα και ταυτίζονται με αυτή.

Αναφορικά με την πολιτική συμμετοχή, κατά τους Monticelli & Bassoli (2019), στη βιβλιογραφία συναντάμε δύο τάσεις: Για ορισμένους μελετητές, η ανεργία κινητοποιεί το άτομο με στόχο αυτό να βγει από την κοινωνική απομόνωση, να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του και να εγείρει πολιτικές αξιώσεις (grievance model). Η ανεργία, δηλαδή, δημιουργεί περισσότερο ενδιαφέρον για τα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα και ωθεί στη συλλογική δράση. Για ορισμένους άλλους, ωστόσο, οι άνεργοι τείνουν να είναι λιγότερο ενεργοί πολιτικά από τους εργαζομένους και οδηγούνται στην απάθεια (civic voluntarism model). Στις έρευνες των Bassoli & Monticelli (2011), Giugni & Lorenzini (2012), και Monticelli & Bassoli (2019), οι επισφαλείς εργαζόμενοι φαίνεται να ενδιαφέρονται πιο πολύ για την πολιτική, να εμπλέκονται πιο ενεργά σε πολιτικές δράσεις και να συμμετέχουν περισσότερο στις εκλογές απ' ό,τι οι σταθερά εργαζόμενοι και οι μακροχρόνια άνεργοι.

Σε κάθε περίπτωση, το εργασιακό στάτους, φαίνεται να παίζει ρόλο στον βαθμό πολιτικής ενεργοποίησης αλλά και στην ιδεολογική κατεύθυνση, όπως αντανακλάται στην κομματική προτίμηση στις εκλογές. Έτσι, η προσέγγιση των Selenko & De Witte (2020) που εστιάζει στη μεταιχμιακή ταυτότητα των επισφαλώς εργαζομένων, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για όποιον ενδιαφέρεται να μελετήσει περαιτέρω τη σχέση μεταξύ εργασιακής ταυτότητας και κοινωνικοπολιτικής στάσης των επισφαλών εργαζομένων απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες, όπως επιχειρούμε και εμείς σε αυτή τη διατριβή.

Στους Selenko, Makikangas & Stride, (2017) και Selenko & De Witte (2020), διαβάζουμε τα εξής: Η μεταιχμιακή υπόσταση μεταξύ εργασίας και ανεργίας καθιστά την εργασία ακόμη πιο σημαντική στην κατασκευή της ταυτότητας. Προκαλεί το αίσθημα ότι παύει κανείς να ανήκει στο επιθυμητό γκρουπ των εργαζομένων (valued group membership/valued identity), ενώ αρχίζει να εντάσσεται σε μια ομάδα που δεν είναι επιθυμητή και είναι στιγματισμένη, αυτή των ανέργων, γεγονός που πλήττει το αίσθημα του ανήκειν και δημιουργεί αισθήματα κοινωνικού αποκλεισμού με επιπτώσεις ακόμα και στην υγεία (κακή κατάσταση ανοσοποιητικού συστήματος, στρες, αυτοκτονικές τάσεις). Η επαπειλούμενη αλλαγή κατηγορίας (από τους εργαζόμενους στους ανέργους) γεμίζει το άτομο με τον φόβο ενός ανεπιθύμητου πιθανού μελλοντικού εαυτού (feared future self) και συνιστά απειλή για την ταυτότητά του, καθώς πλήττει την αυτοεικόνα του, όταν αυτός συγκρίνεται με τον ιδανικό εαυτό του. Αξίζει να σημειωθεί πως όσο το άτομο φοβάται την ένταξή του στην ανεπιθύμητη κατηγορία, τόσο έχει την τάση να υποτιμά και να κατηγορεί τους ανεπιθύμητους άλλους (feared other), να τους βλέπει αναταγωνιστικά, δημιουργώντας έτσι έναν μηχανισμό διαχείρισης του φόβου και μια στρατηγική ανάκτησης του χαμένου στάτους.

Ενδιαφέροντα είναι τα ευρήματα έρευνας που αποκλύπτουν πως: 1) η ανασφάλεια στην εργασία σταδιακά ωθεί το άτομο να νιώθει ολοένα και λιγότερο ως εργαζόμενος και 2) όσοι αρχίζουν να νιώθουν λιγότερη ταύτιση με την επιθυμητή ομάδα των εργαζομένων, παρουσιάζουν την τάση να δείχνουν λιγότερη αλληλεγγύη (χωρίς να μπορούν να ανιχνευθούν πολιτικές προτιμήσεις), ενώ όσοι αρχίζουν να ταυτίζονται πλέον περισσότερο με τους ανέργους, δείχνουν περισσότερη αλληλεγγύη και κλίνουν πολιτικά προς τα αριστερά.

Αναφορικά με την ιδεολογία και την ψήφο, κατά τους Corbetta & Colloca (2013), στη βιβλιογραφία οι αναδυόμενες θεωρίες είναι επίσης αντικρουόμενες. Ορισμένοι μελετητές διατείνονται ότι οι εργαζόμενοι υπό δυσμενείς συνθήκες (άνεργοι και προσωρινά απασχολούμενοι) τείνουν να ψηφίζουν κόμματα που προάγουν τα συμφέροντα των εργαζομένων, δηλαδή κόμματα της αριστεράς (partisan voting theory), ενώ σύμφωνα με ορισμένους άλλους, άτομα που βρίσκονται στο περιθώριο της αγοράς εργασίας έχουν δεξιά ιδεολογία και γοητεύονται από τον δεξιό λαϊκισμό (theory of the losers of the modernisation).

Στην έρευνα των Corbetta & Colloca (2013), οι άνεργοι έτειναν να είναι περισσότερο αλλοτριωμένοι πολιτικά από τους προσωρινά εργαζομένους, και να

είναι προσανατολισμένοι προς τη δεξιά, ενώ οι προσωρινά εργαζόμενοι ένιωθαν λιγότερη απογοήτευση από την πολιτική και προσανατολίζονταν ιδεολογικά προς την αριστερά. Η Kiersztyn (2018), από την άλλη, στην έρευνά της κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εργασιακή επισφάλεια δεν επαρκεί για να δικαιολογηθούν η πολιτική αλλοτρίωση και ο σκεπτικισμός απέναντι στις δημοκρατικές αξίες. Ρόλο παίζουν τα δημογραφικά στοιχεία, όπως η νεαρή ηλικία, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και το χαμηλό εισόδημα. Ο τύπος του συμβολαίου πρέπει, λοιπόν, να συνεξεταστεί μαζί με άλλους παράγοντες που αφορούν τη δυσμενή θέση στην αγορά εργασίας.

Καθώς οι έρευνες δεν φαίνεται να αποδεικνύουν ατράνταχτα ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στο στάτους του ανέργου και στην ψήφιση δεξιών ξενοφοβικών σχηματισμών, τουλάχιστον όχι ευθέως, αυτό που μάλλον εξηγεί το γεγονός ότι οι ακροδεξιοί σχηματισμοί υποστηρίζονται τόσο από ανέργους όσο και από σταθερά εργαζομένους είναι, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, το αίσθημα της ανασφάλειας που πλανάται αναφορικά με την εργασία σε περιόδους κρίσης, δηλαδή η ανασφάλεια που αναπτύσσεται όταν διαφαίνεται η πιθανότητα της απώλειας της εργασίας.

Υπάρχουν, ωστόσο, έρευνες που αποδεικνύουν ότι η ακροδεξιά ιδεολογία έχει μεγαλύτερη απήχηση σε περιόδους με ύφεση της ανεργίας, όταν το ζήτημα της απασχόλησης εξαφανίζεται από την πολιτική ατζέντα αφήνοντας χώρο σε άλλα θέματα, όπως το μεταναστευτικό. Κυρίως σε περιόδους οικονομικής ευμάρειας, είναι που οι ψηφοφόροι δείχνουν διάθεση να μετακινηθούν προς μικρότερους, αντικαθεστωτικούς πολιτικούς σχηματισμούς.

Συνοψίζοντας, με βάση τα ευρήματα των ερευνών: η ανομία ως αντικειμενική συνθήκη και ως υποκειμενικό βίωμα, αλλά και η ανασφάλεια οδηγούν στον εθνοκεντρισμό, την ξενοφοβία και τον ρατσισμό. Μεταξύ των δύο πόλων, μεσολαβούν στοιχεία της προσωπικότητας, όπως ο αυταρχισμός. Στις έκρυθμες συνθήκες κρίσης, η ανομία και η ανασφάλεια κάνουν, μάλλον, το άτομο να σκέφτεται με στεγανά, να προσανατολίζεται σε μια πιο κλειστή κοινωνία και να εμπιστεύεται περισσότερο πολιτικές της δεξιάς. Το εργασιακό στάτους παίζει ρόλο στην πολιτική συμμετοχή και τον ιδεολογικό προσανατολισμό, ωστόσο οι έρευνες δεν έχουν ακόμα ξεκαθαρίσει το τοπίο. Οι επισφαλώς εργαζόμενοι φαίνεται, πάντως, ότι δεν αλλοτριώνονται εξ ορισμού πολιτικά, απεναντίας παρουσιάζονται πιο ενεργοί σε σχέση με τους ανέργους και τους συστηματικά εργαζομένους, και η πολιτική τους

τοποθέτηση εξαρτάται, μάλλον, από την αντίληψη που οι ίδιοι έχουν για την ταυτότητά τους.

3. Συγκεφαλαίωση

Στο Κεφάλαιο Γ αναλύσαμε την έννοια της οδυνηρής εργασίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Dejours, την έννοια της αλλοτρίωσης στη μαρξιστική της εκδοχή, την αλλοτρίωση ως ανάδειξη μη γνήσιων επιθυμιών, σύμφωνα με τη Jaeggi, αλλά και την ανομία ως δομικό πρόβλημα των σύγχρονων κοινωνιών (Merton) και ως μορφή αλλοτρίωσης (Seeman).

Στόχος αυτής της παρουσίασης ήταν να αναδειχθεί το αποξενωτικό πλαίσιο δράσης της δικής μας υπό μελέτη περίπτωσης, αυτής των εκπονητών φοιτητικών εργασιών, το οποίο διαμορφώνεται από την έλλειψη εργασιακής αναγνώρισης, την αποξένωση από το τελικό προϊόν της εργασίας, την εργαλειακή αντιμετώπιση της εργασίας και την εύρεση ανομικών ατομικών λύσεων στο πρόβλημα της ανεργίας.

Δ. Επισκόπηση ερευνητικής βιβλιογραφίας

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε κατ' αρχάς μία επισκόπηση των αγγλόφωνων εμπειρικών ερευνών που έχουν γίνει την τελευταία περίπου δεκαετία κυρίως εντός αλλά και εκτός Ευρώπης αναφορικά με τους τρόπους και τις στρατηγικές διαχείρισης της εργασιακής επισφάλειας από τα άτομα που τη βιώνουν. Πιο συγκεκριμένα, οι έρευνες εκτείνονται (διενεργήθηκαν) από το 2010 ως το 2021 και αφορούν τις εξής χώρες και πόλεις: Γερμανία, Ελλάδα, Ελβετία, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, Ισπανία, Ιταλία, Καναδά, Μεγάλη Βρετανία, Πολωνία, Ρουμανία, Ρωσία, Σουηδία, Γλασκώβη, Δουβλίνο, Λονδίνο, Μιλάνο. Τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα των ερευνών αυτών παρουσιάζονται εδώ με βάση τρεις άξονες προσέγγισης: τη νοηματοδότηση της εργασίας, τη στάση απέναντι στην επισφάλεια και τη διαχείριση της επισφάλειας. Ακολουθεί η επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας γύρω από τη νοηματοδότηση και τη διαχείριση της εργασιακής επισφάλειας που αφορά τη χώρα μας. Στη συνέχεια, μελετάμε την ερευνητική βιβλιογραφία που αφορά την πρακτική της ανάθεσης εργασιών σε τρίτους (contract cheating) εστιάζοντας και στα δύο συμβαλλόμενα μέρη αυτών των «συμφωνιών», τους επαγγελματίες εκπονητές εργασιών από τη μία και τους φοιτητές από την άλλη, επιχειρώντας να ρίξουμε φως στο φαινόμενο.

1. Στρατηγικές διαχείρισης της επισφαλούς εργασίας

Στο κείμενο που ακολουθεί συστηματοποιούμε τα ευρήματα της ερευνητικής βιβλιογραφίας που αφορά στη διαχείριση της εργασιακής επισφάλειας με βάση τρεις άξονες: τη νοηματοδότηση της εργασίας, τη στάση απέναντι στην επισφάλεια και τη διαχείριση της επισφάλειας εκ μέρους των επισφαλών εργαζομένων. Στο τέλος παρατίθενται τρεις σχετικοί πίνακες (Βλ. Πίνακες 1-3) όπου κάθε άξονας, αλλά και οι επιμέρους εναλλακτικές, αντιστοιχίζονται με τη βιβλιογραφία.

Αναφορικά με τον πρώτο άξονα, τη νοηματοδότηση της εργασίας, εντοπίζουμε δύο εναλλακτικές: την έμφαση στην αυτοπραγμάτωση και την έμφαση στον βιοπορισμό. Στην πρώτη περίπτωση, οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται την εργασία

ως έχουσα εγγενή, αυτοτελή αξία, σημαντική για το αίσθημα αυτοπραγμάτωσης⁵⁷. Στο επίκεντρο αυτής της νοηματοδότησης τίθεται η υψηλή αξία της επαγγελματικής ταυτότητας και προς όφελός της οι συμμετέχοντες είναι πρόθυμοι να προβούν σε θυσίες⁵⁸. Είναι πρόθυμοι να αποδεχτούν επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης που, ωστόσο, διαφυλάσσουν την ταυτότητά τους, ακόμα και αν αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, μειωμένες οικονομικές απολαβές ή αδυναμία δημιουργίας οικογένειας. Όσο πιο σημαντική και σχετική με τις σπουδές και τα ενδιαφέροντά τους είναι η προσφερόμενη εργασία, τόσο πιο πρόθυμοι είναι οι εν λόγω συμμετέχοντες να αποδεχτούν επισφαλείς όρους εργασίας, καθώς αντλούν από αυτή αυτοπεποίθηση. Στην περίπτωση αυτή, οι συμμετέχοντες εστιάζουν στα θετικά στοιχεία της εργασίας τους και η τάση αυτή τείνει να τους εγκλωβίζει μακροπρόθεσμα στην επισφάλεια. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι αυτή τη στάση απέναντι στην εργασία έχουν κατά βάση οι έχοντες υψηλό πολιτισμικό-μορφωτικό κεφάλαιο, οι οποίοι ταυτόχρονα αναγνωρίζουν την εγγενή, αυτοτελή αξία της μόρφωσης. Κριτήριο της επιλογής της εργασίας για αυτή την ομάδα είναι η αυτοπραγμάτωση που ενίοτε διατυπώνεται και ως πάθος. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις τονίζεται ότι η χαμηλή αμοιβή και οι άτυπες συμφωνίες είναι θυσίες που αξίζει να γίνονται, όταν το διακύβευμα είναι το πάθος για δημιουργία. Συχνά, η επισφάλεια είναι το τίμημα που θεωρούν ότι πληρώνουν, για να εξασφαλίσουν ένα είδος δημιουργικής ελευθερίας. Η τάση να κάνει κανείς πολλές υποχωρήσεις, ώστε να εργαστεί διαφυλάσσοντας το πάθος και την ταυτότητά του αποτελεί και μία στρατηγική αντιμετώπισης της επισφάλειας. Είναι ένας τρόπος για τα υποκείμενα να θεωρούν ότι παραμένουν ενεργοί δρώντες της εμπρόθετης δράσης τους (agency).

Στον αντίποδα αυτών, βρίσκονται εκείνοι που δίνουν έμφαση στον βιοπορισμό, δηλαδή αποδίδουν μια εργαλειακή αξία στην εργασία⁵⁹. Είναι αυτοί που επιλέγουν την εργασία με οικονομικά κριτήρια και αποδέχονται επισφαλείς θέσεις λόγω οικονομικής ανάγκης. Στην κατηγορία αυτή βρίσκουμε και εκείνους που εργαλειοποιούν ακόμα και τις κοινωνικές σχέσεις, ενώ η εκπαίδευση κρίνεται ως μη

---

⁵⁷ Morini, Carls & Armano, 2014· Umney & Kretsos, 2015· Preoteasa et al., 2016· Karolak & Mrozowicki, 2017· Batchelor et al. 2020· Musumeci & Ghislieri, 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021· Muszynski et al., 2021.

⁵⁸ Morini, Carls & Armano, 2014· Umney & Kretsos, 2015· Karolak & Mrozowicki, 2017· Musumeci & Ghislieri, 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁵⁹ Preoteasa et al., 2016· Karolak & Mrozowicki, 2017· Musumeci & Ghislieri, 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

χρήσιμη για την πραγματική εργασία⁶⁰. Τα υποκείμενα αυτά έχουν την τάση να επικεντρώνονται στις αρνητικές πλευρές της εργασίας, ενώ πάσχουν ψυχικά, εξαιτίας της επισφάλειας, περισσότερο από εκείνους που αναγνωρίζουν εγγενή αξία στην εργασία. Για αυτή την ομάδα, στόχος είναι η εύρεση μιας σταθερής εργασίας που ακολουθεί το αλλοτινό, φορντικό πρότυπο.

Όσον αφορά τον δεύτερο άξονα, τη στάση απέναντι στην επισφάλεια, εντοπίζουμε δύο εναλλακτικές: υπάρχουν αυτοί που εσωτερικεύουν το νεοφιλελεύθερο πρότυπο και εκείνοι που διατηρούν μια κριτική στάση απέναντι στην επισφάλεια. Οι πρώτοι έχουν την τάση να δείχνονται προσαρμοστικοί στο πλαίσιο που τους δίνεται, είτε κανονικοποιώντας την επισφάλεια είτε θεωρώντας τη ως κάτι το αναπόφευκτο⁶¹, ειδικά για τους νέους ή για συγκεκριμένα επαγγέλματα, για αυτό και η εύρεση μιας θέσης εργασίας τους προκαλεί αίσθημα ευγνωμοσύνης. Στο πλαίσιο αυτής της αντιμετώπισης, συχνά εμφανίζεται και η αντίληψη ότι η επισφαλής εργασία είναι ένα αναγκαίο κακό, μια δυσχερής φάση, η οποία θα λειτουργήσει ως ένα μέσο προόδου, ως εφαλτήριο για μια επιτυχή μελλοντική καριέρα⁶². Ενίοτε, η επισφάλεια αντιμετωπίζεται ως πρόκληση⁶³, και το πάθος για τη δουλειά ταυτίζεται με την επισφαλή συνθήκη ως δεδομένη και αποδεκτή πραγματικότητα. Κάποτε, μάλιστα, οι συμμετέχοντες δεν φαίνεται να νιώθουν εγκλωβισμένοι σε αυτή τη συνθήκη και θεωρούν τον εαυτό τους ικανό να εξέλθει από αυτή μέσα από συγκεκριμένες προσπάθειες και θυσίες. Μάλιστα, όσο πιο δυσχερής είναι η θέση τους, τόσο περισσότερο πρόθυμοι είναι να επιστρατεύσουν ατομικές στρατηγικές, δείχνοντας πίστη στις ικανότητές τους, χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι η υποκειμενική δράση (agency) που υποστηρίζουν εργαλειοποιείται από το σύστημα. Όσοι δεν τα καταφέρνουν, λογίζονται ως αμβλύνοες ή ανίκανοι να δείξουν αφοσίωση, για αυτόν τον λόγο μερικοί φτάνουν να κατηγορούν τον εαυτό τους για την επισφάλειά τους. Υπάρχουν περιπτώσεις δε, που η επισφάλεια θεωρείται ως συνειδητή και όχι αναγκαστική επιλογή, ως επιθυμητή κατάσταση, αφού έτσι μπορεί να διατηρήσει κανείς την αυτονομία του. Ενίοτε, η επιθυμητή απασχόληση ταυτίζεται με την αυτονομία που δίνει η αυτοαπασχόληση και το επιχειρείν.

---

⁶⁰ Karolak & Mrozowicki, 2017.

⁶¹ Umney & Kretsos, 2015· Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016· Karolak & Mrozowicki, 2017· Chafe & Kaida, 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021· Muszynski et al., 2021· Berry & McDaniel, 2022.

⁶² Morini, Carls & Armano, 2014· Monahan & Fisher, 2015· Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016· Karolak & Mrozowicki, 2017· Gasiukova & Korotaev, 2019· Mrozowicki & Trappmann, 2021· Muszynski et al., 2021.

⁶³ Umney & Kretsos, 2015.

Τα υποκείμενα φαίνεται να μην αντιλαμβάνονται την επισφάλεια ως δομικό πρόβλημα και θεωρούν πως εναπόκειται στο άτομο να βρει λύση στο εργασιακό αδιέξοδο, ενώ η κατάστασή τους συχνά μεταφράζεται ως αποτέλεσμα ατομικής αποτυχίας⁶⁴. Ακόμα και η αναστοχαστικότητα αυτών των υποκειμένων έχει έναν ατομοκεντρικό χαρακτήρα, δηλαδή, όταν τα άτομα αυτά στέκονται κριτικά απέναντι στην επισφάλεια και ταυτίζονται με το πρεκαριάτο, και πάλι προσπαθούν να αναζητήσουν ατομικούς τρόπους αντιμετώπισης της κατάστασής τους. Στο ίδιο ατομοκεντρικό πλαίσιο, τα υποκείμενα αυτής της κατηγορίας συνηθίζουν να υποτιμούν την αξία και την αποτελεσματικότητα του συνδικαλισμού⁶⁵. Θεωρούν ότι μπορεί κανείς να πετύχει τα ίδια οφέλη μόνος του και αντιμετωπίζουν τον συνδικαλισμό περισσότερο εργαλειακά παρά στη βάση της αλληλεγγύης, τηρώντας μια στάση λιγότερο ή περισσότερο αποπολιτικοποιημένη. Να επισημάνουμε ότι η έκφραση δυσαρέσκειας, συνήθως προέρχεται από όσους βρίσκονται σε μεγαλύτερη ηλικία και έχουν πολλακίς διαψευστεί, ενώ οι νεότεροι έχουν την τάση να είναι πιο προσαρμοστικοί⁶⁶.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αυτή η αντίληψη αντιπροσωπεύει κυρίως – αλλά όχι κατ’ αποκλειστικότητα– εκείνους που διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, καθώς είναι αυτοί που, όπως είδαμε προηγουμένως, αποδίδουν μια εγγενή αξία στην εργασία. Ενδιαφέρουσα είναι η τάση της εκλογίκευσης⁶⁷ που παρουσιάζουν τα εν λόγω υποκείμενα. Προσπαθώντας να βρουν νόημα στην επισφαλή εργασία, τα άτομα επικεντρώνονται σε όσα κερδίζουν από αυτή και τα θεματοποιούν. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση «I’m learning something» («Μαθαίνω κάτι»), που χρησιμοποιεί υποκείμενο συγκεκριμένης έρευνας (Morini, Carls & Armano, 2014). Το ότι εστιάζουν στα θετικά στοιχεία της εργασίας, αν και είναι επισφαλής, και η τάση να ταυτίζουν το πάθος της δουλειάς με την επισφαλή συνθήκη, καθώς αναζητούν διακαώς αυτοπραγμάτωση και αναγνώριση, ενδέχεται να εγκλωβίζουν τα άτομα σε έναν αέναο κύκλο επισφαλαιοποίησης. Ως επιτομή της εσωτερίκευσης του νεοφιλελεύθερου αφηγήματος, μπορούμε να επισημάνουμε την τάση ορισμένων να

---

⁶⁴ Monahan & Fisher, 2015· Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016· Karolak & Mrozowicki, 2017· Karki et al., 2018· Gasiukova & Korotaev, 2019· Rebughini, 2019· Batchelor et al. 2020· Toivanen et al. 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021· Berry & McDaniel, 2022· Llosa et al. 2022· Waldron, 2022.

⁶⁵ Karolak & Mrozowicki, 2017· Berry & McDaniel, 2022.

⁶⁶ Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁶⁷ Morini, Carls & Armano, 2014· Monahan & Fisher, 2015· Preteasa et al., 2016· Musumeci & Ghislieri, 2020.

απεχθάνονται τον κενό χρόνο, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να αδράξουν τη μέρα, καθώς η πολυάσχολη καθημερινότητα και η έλλειψη ελεύθερου χρόνου θεωρούνται ως ένδειξη προσπάθειας και κοινωνικής καταξίωσης. Τα άτομα αυτής της κατηγορίας, συλλήβδην, προσπαθούν να φανούν φιλόπονα και ανθεκτικά, ώστε να γίνουν ενεργοί επιχειρηματίες του εαυτού τους.

Απεναντίας, υπάρχουν και αυτοί που θεματοποιούν τα κακώς κείμενα της επισφαλούς εργασίας, κάνουν λόγο για απώλεια της φωνής στον εργασιακό χώρο, ενώ υποφέρουν από έλλειψη αναγνώρισης και αίσθημα αλλοτρίωσης. Εστιάζουν στα αρνητικά και στέκονται κριτικά απέναντι στην επισφάλεια, κατηγορώντας μερικές φορές το σύστημα για την κατάσταση που επικρατεί στην αγορά εργασίας⁶⁸. Συνήθως δεν θεωρούν ότι μπορούν να ανατρέψουν την κατάσταση και δεν εμπιστεύονται τους πολιτικούς θεσμούς, τους οποίους κατηγορούν για αδιαφορία⁶⁹. Να σημειωθεί ότι όσοι αποφεύγουν να αναλάβουν ατομικά την ευθύνη για την επισφάλειά τους, εμφανίζουν καλύτερη ψυχική υγεία. Στην περίπτωση αυτή, υπάρχουν συμμετέχοντες που διακρίνουν την αναγκαστική από την κατ' επιλογήν επισφάλεια και δείχνουν κοινωνική ευαισθησία⁷⁰ απέναντι στις επισφαλαιοποιητικές συνθήκες, ενσωματώνοντας τον εαυτό τους στο προκαριάτο, όταν συμβαίνει το πρώτο.

Ορισμένοι ερευνητές εντόπισαν το ηθικό συναίσθημα του θυμού, ωστόσο ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, η κατάσταση της επισφάλειας δεν θεωρείται αναστρέψιμη και δεν αναλαμβάνεται συλλογική δράση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τάση ορισμένων να ερμηνεύουν την επισφάλεια με ταξικούς όρους, εντοπίζοντας δομικές εξηγήσεις⁷¹. Στο ίδιο αυτό πλαίσιο, ορισμένοι, ακόμα κι αν δεν ταυτίζονται γενικά με την ακροδεξιά, θεωρούν τους μετανάστες υπαίτιους για την κατάσταση⁷². Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η απόπειρα ερμηνείας της επισφάλειας, η κριτική απέναντι σε αυτή και η αναστοχαστική διάθεση συνοδεύονται από τάση εύρεσης εξατομικευμένων λύσεων.

Στον άξονα που αφορά στη διαχείριση της επισφάλειας, συναντάμε πέντε εναλλακτικές: 1) τις ατελέσφορες επιλογές, 2) τις ενεργητικές αμυντικές στρατηγικές, 3) τις ενεργητικές στρατηγικές προσαρμογής, 4) τη φυγή (είτε ως ατελέσφορη επιλογή είτε ως προσαρμοστική επιλογή) και 5) την αντίσταση. Ως ατελέσφορες

⁶⁸ Toivanen et al. 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁶⁹ Musumeci & Ghislieri, 2020.

⁷⁰ Karolak & Mrozowicki, 2017.

⁷¹ Morini, Carls & Armano, 2014· Preoteasa et al., 2016· Karolak & Mrozowicki, 2017· Toivanen et al. 2020· Muszynski et al., 2021· Berry & McDaniel, 2022.

⁷² Karolak & Mrozowicki, 2017· Toivanen et al. 2020.

επιλογές νοούνται οι επιλογές εκείνες που είτε δεν βελτιώνουν την επισφαλή κατάσταση του υποκειμένου είτε εντείνουν την επισφάλεια και τη δυσχερή του θέση. Σε αυτές τις επιλογές εντάσσεται αρχικά η καταφυγή στο αλκοόλ και τις ουσίες⁷³ και η παθητικοποίηση/παραίτηση⁷⁴ (απουσία εμπρόθετης δράσης) που οδηγεί στην κατάθλιψη. Επιβαρυντικά λειτουργεί και η απουσία συνειδητής στρατηγικής με τυχαίες κινήσεις⁷⁵, όπως η τυχαία αποστολή βιογραφικών σημειωμάτων, που οδηγεί σε αλληπάλληλες ματαιώσεις και κατάθλιψη. Παρατηρείται, επίσης, συναισθηματική απομάκρυνση από την εργασία⁷⁶ –τα υποκείμενα, δηλαδή, παύουν να επενδύουν συναισθηματικά σε αυτή– αλλά και τάση αποφυγής να σκέφτονται το μέλλον⁷⁷, καθώς αυτό ως αβέβαιο, αποτελεί μια σημαντική πηγή άγχους. Πρόκειται για μια γνωστική αποφυγή των προβλημάτων του μέλλοντος με στόχο την ανακούφιση στο παρόν. Εξάλλου, υπάρχουν και εκείνοι που ρητά καταθέτουν ότι η κατάστασή τους δεν τους επιτρέπει να κάνουν σχέδια για το μέλλον.

Στις ενεργητικές αμυντικές στρατηγικές εντάσσονται όλες εκείνες οι συνειδητές προσπάθειες μείωσης των εξόδων⁷⁸, κυρίως εκείνων που αφορούν τον ελεύθερο χρόνο ή το ενοίκιο (εύρεση συγκατοίκων). Ο πλέον συχνότερος, όμως, τρόπος αντιμετώπισης της επισφάλειας είναι η αναζήτηση οικονομικών ερεισμάτων⁷⁹ στο οικείο περιβάλλον και κυρίως στην οικογένεια προέλευσης (γονείς). Ορισμένοι παραδέχονται ότι η δυνατότητα που έχουν να ασκούν το επάγγελμα που αγαπούν εξασφαλίζεται μόνο και μόνο επειδή ταυτόχρονα δέχονται την οικονομική ενίσχυση των γονιών τους, ιδίως οι νεότεροι και εκείνοι που βρίσκονται στην αρχή της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, ειδικά δε όταν ασχολούνται με την τέχνη. Οικονομική στήριξη, σε ορισμένες περιπτώσεις, προσφέρουν επίσης τα κρατικά επιδόματα.

Για να δείξουν ανθεκτικότητα απέναντι στην εργασιακή επισφάλεια, πολλοί από τους συμμετέχοντες φροντίζουν να αντλούν συναισθηματική ασφάλεια και αναγνώριση μέσα από διάφορα αντισταθμίσιμα⁸⁰. Μια αγαπημένη οικογένεια ή ένας καλός σύντροφος, προσφέρουν στα άτομα τα συναισθηματικά ερείσματα που

---

⁷³ Toivanen et al. 2020.

⁷⁴ Toivanen et al. 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁷⁵ Musumeci & Ghislieri, 2020.

⁷⁶ Morini, Carls & Armano, 2014.

⁷⁷ Musumeci & Ghislieri, 2020· Toivanen et al. 2020.

⁷⁸ Morini, Carls & Armano, 2014.

⁷⁹ Umney & Kretsos, 2015· Musumeci & Ghislieri, 2020· Muszynski et al., 2021· Waldron, 2022.

⁸⁰ Motakef, 2019· Musumeci & Ghislieri, 2020· Toivanen et al. 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021· Waldron, 2022.

χρειάζονται για να αντεπεξέλθουν ψυχολογικά στην κατάσταση. Εκτός από τους σημαντικούς άλλους, οι συμμετέχοντες φαίνεται να καταφεύγουν και σε αντικατάσταση των επαγγελματικών συναναστροφών με περαιτέρω ανάπτυξη των διαπροσωπικών τους σχέσεων, ενώ αναφέρουν ακόμη και την αγάπη των κατοικιδίων τους ως πηγή συναισθηματικής κάλυψης. Ως αντιστάθμισμα λειτουργεί και η ενεργός συμμετοχή σε πολιτιστικές και πολιτικές δραστηριότητες ή σε εθελοντικές οργανώσεις και δράσεις.

Η πλέον συνηθισμένη ενεργητική στρατηγική προσαρμογής είναι η προσπάθεια για δικτύωση⁸¹. Τα άτομα προσπαθούν να δημιουργήσουν και να συντηρήσουν ένα δίκτυο επαγγελματικών σχέσεων που θα διευκολύνει την εύρεση εργασίας ή την αύξηση της δουλειάς. Ορισμένοι, με τη δικτύωση εννοούν τον ευρύτερο κύκλο των ιδιωτικών τους επαφών που εξυπηρετεί τους παραπάνω σκοπούς. Κάποιοι, μάλιστα, δεν διστάζουν να ταυτίσουν τη διασκέδαση με φίλους με το networking, ώστε να μην χάνεται ποτέ πολύτιμος χρόνος⁸². Άλλη μία τακτική είναι οι συνεργασίες⁸³. Παραβλέποντας όσα τους χωρίζουν και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό, ορισμένοι προτιμούν να συνεργάζονται με συναδέλφους, ώστε να πετύχουν να έχουν απασχόληση.

Εξίσου συνηθισμένη είναι η στροφή στην εκπαίδευση⁸⁴. Τα υποκείμενα αυτά επιδίδονται σε διαρκή εμπλουτισμό των γνώσεων και των δεξιοτήτων τους, επενδύοντας στο μορφωτικό κεφάλαιο που διαθέτουν. Μέσω της διαρκούς και εντατικής εκπαίδευσης, μέσω της διά βίου μάθησης, προσπαθούν να ενισχύσουν το βιογραφικό τους και να ανοίξουν νέες πόρτες στην αγορά εργασίας. Ενίοτε, η περαιτέρω κατάρτιση επιδιώκεται και μέσω του εθελοντισμού.

Σημαντική είναι και η διαμόρφωση ενός επιχειρηματικού ήθους ή μιας ιδιοσυγκρασίας του πολυτεχνίτη (bricoleur) και του καταφερτζή (hustler), εκείνου δηλαδή που βρίσκει τον τρόπο να επιβιώνει με την προσαρμοστικότητα και την επιτηδειότητά του⁸⁵. Πρόκειται για άτομα που δίνουν μεγάλη βαρύτητα στην υποκειμενική δράση (agency) και θεωρούν εαυτούς αυτοδημιούργητους που εκμεταλλεύονται σωστά τις ευκαιρίες. Σημαντικό χαρακτηριστικό θεωρείται η

---

⁸¹ Karki et al., 2018· Batchelor et al. 2020· Toivanen et al. 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁸² Batchelor et al. 2020.

⁸³ Chafe & Kaida, 2020.

⁸⁴ Karolak & Mrozowicki, 2017· Karki et al., 2018· Chafe & Kaida, 2020· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁸⁵ Monahan & Fisher, 2015· Karolak & Mrozowicki, 2017· Karki et al., 2018· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

ευελιξία και η ανοιχτότητα πέρα από τα καθιερωμένα όσον αφορά την εργασία. Συνήθως (αλλά όχι πάντα) πρόκειται για άτομα με χαμηλό συμβολικό κεφάλαιο που αντλούν αυτοπεποίθηση από αυτού του είδους τον “επαγγελματισμό”.

Στις ενεργητικές στρατηγικές προσαρμογής, μπορούμε να συγκαταλέξουμε και τη διατήρηση της ελπίδας⁸⁶. Πρόκειται για μία στάση που επιτρέπει στα υποκείμενα να κάνουν σχέδια και να θέτουν στόχους μέσα στο πλαίσιο που τους δίνεται, ελπίζοντας για βελτίωση της κατάστασής τους.

Η πολιτική δράση εμφανίζεται ως στρατηγική, ωστόσο δεν επιλέγεται συχνά και ακολουθείται με δισταγμό όσον αφορά την αποτελεσματικότητά της. Τα υποκείμενα επιλέγουν συνήθως να εφαρμόσουν πρακτικές “lifestyle politics” (πολιτικές τρόπου ζωής)⁸⁷.

Τρόπος διαχείρισης της επισφάλειας, όπως προκύπτει από τις μελετηθείσες έρευνες, είναι και η φυγή, είτε τη θεωρήσουμε ως ατελέσφορη στρατηγική διαχείρισης (με αμφίβολα αποτελέσματα) είτε ως ενεργητική στρατηγική προσαρμογής (με θετική εξέλιξη). Η φυγή νοείται εδώ είτε ως μετανάστευση⁸⁸ είτε ως αλλαγή επαγγελματικού προσανατολισμού⁸⁹ είτε ως απόσυρση μέσω της δημιουργίας οικογένειας, της συμμετοχής σε κολεκτίβες, της παράνομης εργασίας κ.λπ.⁹⁰, με σκοπό την αποφυγή ή τη μείωση της επισφάλειας.

Σημαντικές, τέλος, είναι οι στρατηγικές της αντίστασης, η οποία εκδηλώνεται με πολλούς τρόπους. Ως έμπρακτη αντίσταση στην επισφάλεια, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε όλες εκείνες τις στρατηγικές που είτε επιτρέπουν στα υποκείμενα να μην αποδεχθούν επισφαλείς όρους εργασίας, είτε στοχεύουν στην αλλαγή των συνθηκών εργασίας ειδικότερα ή γενικότερα. Άλλοι διατηρούν το δικαίωμά τους να λένε όχι σε επισφαλείς όρους εργασίας (απόρριψη)⁹¹, ενώ άλλοι είτε ατομικά (με θεμιτά και αθέμιτα μέσα) είτε συλλογικά, προσπαθούν να πετύχουν ένα λιγότερο επισφαλές πλαίσιο εργασίας. Η δεύτερη περίπτωση είναι εξαιρετικά ενδιαφέρονσα, καθώς περιλαμβάνει: α) την επινοήση μέσων εξαπάτησης των εργοδοτών για αύξηση των εσόδων (ατομική παρατυπία), β) την ατομική διορθωτική παρέμβαση, όπου επιδιώκονται προφορικές συμφωνίες που να εξασφαλίζουν με κάποιον τρόπο τα συμβαλλόμενα μέλη, γ) τη συλλογική οργάνωση και δράση (συνδικαλισμός) και δ)

⁸⁶ Karki et al., 2018· Toivanen et al. 2020.

⁸⁷ Karolak & Mrozowicki, 2017.

⁸⁸ Karolak & Mrozowicki, 2017.

⁸⁹ Chafe & Kaida, 2020· Muszynski et al., 2021.

⁹⁰ Karolak & Mrozowicki, 2017· Mrozowicki & Trappmann, 2021.

⁹¹ Toivanen et al. 2020.

την αλληλοβοήθεια μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών (ομάδες αλληλοβοήθειας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης). Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, επιδιώκεται το “χτύπημα” του συστήματος και η αύξηση της εργασιακής ασφάλειας⁹². Μια γενική διαπίστωση είναι ότι η συλλογική δράση και δη ο συνδικαλισμός αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα, θεωρούνται παρωχημένοι τρόποι διεκδίκησης και, όταν δεν αποφεύγονται, συνδυάζονται πάντα με ατομικές στρατηγικές. Γενικότερα, η πολιτικοποίηση των επισφαλών φαίνεται να είναι ασθενική.

Στους παρακάτω Πίνακες (Βλ. Πίνακες 1-3) παρουσιάζονται επιγραμματικά τα ευρήματα της μελέτης μας μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία.

Α. ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΕΡΕΥΝΕΣ
1) ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗ:	
i. Αυτοτελής αξία εργασίας	Morini, Carls & Armano, 2014 Umney & Kretsos, 2015 Preoteasa et al., 2016 Karolak & Mrozowicki, 2017 Batchelor et al. 2020 Musumeci & Ghislieri, 2020 Mrozowicki & Trappmann, 2021 Muszynski et al., 2021
ii. Τίμημα για την ελευθερία/αυτοπραγμάτωση/ταυτότητα/agency	Morini, Carls & Armano, 2014 Umney & Kretsos, 2015 Karolak & Mrozowicki, 2017 Musumeci & Ghislieri, 2020 Mrozowicki & Trappmann, 2021
2) ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΒΙΟΠΟΡΙΣΜΟ:	
i. Εργαλειακή αξία εργασίας	Preoteasa et al., 2016

⁹² Morini, Carls & Armano, 2014· Monahan & Fisher, 2015· Toivanen et al. 2020· Muszynski et al., 2021· Patrick-Thomson & Kranert, 2021· Waldron, 2022.

	Karolak & Mrozowicki, 2017 Musumeci & Ghislieri, 2020 Mrozowicki & Trappmann, 2021
ii. Υποτίμηση εκπαίδευσης	Karolak & Mrozowicki, 2017

Πίνακας 1: «Νοηματοδότηση εργασίας» στην ερευνητική βιβλιογραφία που μελετήθηκε

Β. ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ	ΕΡΕΥΝΕΣ
ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ	
1) ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ	
i. Περιορισμένη ή καθόλου κριτική στην επισφάλεια	Mrozowicki & Trappmann, 2021
ii. Υποτίμηση συνδικαλισμού	Karolak & Mrozowicki, 2017 Berry & McDaniel, 2022
iii. Κανονικοποίηση – Αναπόφευκτη κατάσταση	Umney & Kretsos, 2015 Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016 Karolak & Mrozowicki, 2017 Chafe & Kaida, 2020 Mrozowicki & Trappmann, 2021 Muszynski et al., 2021 Berry & McDaniel, 2022
iv. Πρόκληση	Umney & Kretsos, 2015
v. Εφαλτήριο για κάτι καλύτερο στο μέλλον	Morini, Carls & Armano, 2014 Monahan & Fisher, 2015 Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016 Karolak & Mrozowicki, 2017 Gasiukova & Korotaev, 2019 Mrozowicki & Trappmann, 2021

	Muszynski et al., 2021
vi. Εξατομικευμένη προσαρμοστικότητα – Εσωτερίκευση νεοφιλελεύθερου προτύπου	<p>Monahan & Fisher, 2015</p> <p>Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016</p> <p>Karolak & Mrozowicki, 2017</p> <p>Karki et al., 2018</p> <p>Gasiukova & Korotaev, 2019</p> <p>Rebughini, 2019</p> <p>Batchelor et al. 2020</p> <p>Toivanen et al. 2020</p> <p>Mrozowicki & Trappmann, 2021</p> <p>Berry & McDaniel, 2022</p> <p>Llosa et al. 2022</p> <p>Waldron, 2022</p>
vii. Εκλογίκευση – Έμφαση στα θετικά στοιχεία	<p>Morini, Carls & Armano, 2014</p> <p>Monahan & Fisher, 2015</p> <p>Preoteasa et al., 2016</p> <p>Musumeci & Ghislieri, 2020</p>
2) ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ	
i. Κριτική επισφάλειας και συνθηκών εργασίας ή προσπάθεια ερμηνείας της με ταξικούς όρους	<p>Morini, Carls & Armano, 2014</p> <p>Preoteasa et al., 2016</p> <p>Karolak & Mrozowicki, 2017</p> <p>Toivanen et al. 2020</p> <p>Muszynski et al., 2021</p> <p>Berry & McDaniel, 2022</p>
ii. Κοινωνική ευαισθησία	Karolak & Mrozowicki, 2017
iii. Υπευθυνοποίηση μεταναστών για την κατάσταση στην αγορά εργασίας	<p>Karolak & Mrozowicki, 2017</p> <p>Toivanen et al. 2020</p>

iv.	Επίρριψη ευθυνών στο σύστημα	Toivanen et al. 2020 Mrozowicki & Trappmann, 2021
v.	Έλλειψη εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς	Musumeci & Ghislieri, 2020

Πίνακας 2: «Στάση απέναντι στην επισφάλεια» στην ερευνητική βιβλιογραφία που μελετήθηκε

Γ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ		ΕΡΕΥΝΕΣ
1) ΑΤΕΛΕΣΦΟΡΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ		
i.	Παθητικοποίηση – Μοιρολατρία – Εγκλωβισμός (που συχνά οδηγούν στην κατάθλιψη)	Toivanen et al. 2020 Mrozowicki & Trappmann, 2021
ii.	Αλκοόλ/Ουσίες	Toivanen et al. 2020
iii.	Αποφυγή σκέψεων για το μέλλον	Musumeci & Ghislieri, 2020 Toivanen et al. 2020
iv.	Έλλειψη στρατηγικής – Τυχαίες κινήσεις	Musumeci & Ghislieri, 2020
v.	Συναισθηματική απομάκρυνση από την εργασία	Morini, Carls & Armano, 2014
2) ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΕΣ ΑΜΥΝΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ		
i.	Οικονομική στήριξη από άλλους	Umney & Kretsos, 2015 Musumeci & Ghislieri, 2020 Muszynski et al., 2021 Waldron, 2022

- ii. Μείωση των εξόδων Morini, Carls & Armano, 2014
- iii. Συναισθηματικά και ηθικά
αντισταθμίσματα Motakef, 2019
Musumeci & Ghislieri, 2020
Toivanen et al. 2020
Mrozowicki & Trappmann, 2021
Waldron, 2022

3) ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

- i. Επένδυση στο μορφωτικό κεφάλαιο Karolak & Mrozowicki, 2017
Karki et al., 2018
Chafe & Kaida, 2020
Mrozowicki & Trappmann, 2021
- ii. Δικτύωση Karki et al., 2018
Batchelor et al. 2020
Toivanen et al. 2020
Mrozowicki & Trappmann, 2021
- iii. Πλήρης αξιοποίηση του διαθέσιμου
χρόνου Batchelor et al. 2020
- iv. Συνεργασίες Chafe & Kaida, 2020
- v. Επιχειρηματική αντιμετώπιση &
μπρικολάζ Monahan & Fisher, 2015
Karolak & Mrozowicki, 2017
Karki et al., 2018
Mrozowicki & Trappmann, 2021

vi.	Ελπίδα	Karki et al., 2018 Toivanen et al. 2020
vii.	Πολιτική δράση	Karolak & Mrozowicki, 2017
4) ΦΥΓΗ		
i.	Μετανάστευση	Karolak & Mrozowicki, 2017
ii.	Αλλαγή επαγγελματικού προσανατολισμού	Chafe & Kaida, 2020 Muszynski et al., 2021
iii.	Εναλλακτικοί δρόμοι διαφυγής (μητρότητα, κολεκτίβες, παράνομη εργασία κ.λπ.)	Karolak & Mrozowicki, 2017 Mrozowicki & Trappmann, 2021
5) ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ		
i.	Απόρριψη επισφαλών θέσεων εργασίας	Toivanen et al. 2020
ii.	Χτύπημα συστήματος	Morini, Carls & Armano, 2014 Monahan & Fisher, 2015 Toivanen et al. 2020 Muszynski et al., 2021 Patrick-Thomson & Kranert, 2021 Waldron, 2022

Πίνακας 3: «Διαχείριση επισφάλειας» στην ερευνητική βιβλιογραφία που μελετήθηκε

Στο Κεφάλαιο αυτό συνοψίσαμε και κατηγοριοποιήσαμε τα ερευνητικά αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών που αφορούν το θέμα της διαχείρισης της επισφάλειας, ώστε να μπορέσουμε στο τέλος της παρούσας εργασίας (Βλ. Κεφ. Ζ.2.)

να εκθέσουμε τη συμβολή της δικής μας έρευνας όσον αφορά τη νοηματοδότηση και τη διαχείριση της επισφαλούς εργασίας από τα άτομα που τη βιώνουν, με στόχο τη βαθύτερη κατανόηση του φαινομένου.

2. Νοηματοδότηση και διαχείριση της εργασιακής επισφάλειας στην Ελλάδα

Το ενδιαφέρον γύρω από το θέμα της εργασιακής επισφάλειας στη χώρα μας εντείνεται και απασχολεί ολοένα και περισσότερο τους Έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες⁹³. Τα συμπεράσματα της σχετικής έρευνας στην Ελλάδα είναι σημαντικά και συνάδουν με τα ευρήματα των ερευνών που διεξάγονται παγκοσμίως, όπως τα εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (Βλ. Κεφ. Δ.1.).

Ο Σπυριδάκης, στο *Homo Precarius* (2018), καταγράφει τα αποτελέσματα της ανάλυσης 40 εις βάθος μη δομημένων εθνογραφικών συνεντεύξεων «συμμετοχικής ακρόασης» (Σπυριδάκης, 2018: 85) με υποκείμενα τα οποία δοκιμάζουν την εργασιακή επισφάλεια και την κοινωνική κινητικότητα προς τα κάτω, επιδιώκοντας να προσεγγίσει τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες βιώνουν, αντιμετωπίζουν, διαχειρίζονται και ερμηνεύουν την επισφαλή τους συνθήκη. Τα συμπεράσματα της έρευνας αναδεικνύουν την τάση των υποκειμένων να αντιμετωπίζουν την επισφάλεια με τρόπους που δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως παθητικοί: Οι συμμετέχοντες επιστρατεύουν την «επινοητική δεξιοτεχνία», τη «βιωματική τεχνογνωσία» και την «εμπειρική ευελιξία» (Σπυριδάκης, 2018: 247) που είχαν καλλιεργήσει ήδη πριν από την περίοδο της οικονομικής κρίσης, στο πλαίσιο μιας “επιχειρηματικής” λογικής ανάληψης ρίσκων. Διατηρώντας ένα αξιακό σύστημα στο επίκεντρο του οποίου δεν τοποθετείται απαραίτητως η υλική επιτυχία αλλά αξίες όπως η αυτοπραγμάτωση μέσω της εργασίας, αναγκασμένοι να κινηθούν μέσα σε πολύ στενά πλαίσια, χωρίς πολλές επιλογές, δεν καταφέρνουν να αντιμετωπίσουν ικανοποιητικά την κατάσταση και δεν φαίνονται αισιόδοξοι για την “παλινόρθωση” της αλλοτινής τους σχετικά ασφαλούς ζωής, η οποία έχει αντικατασταθεί από μια καθημερινότητα βασισμένη στα επιδόματα.

Το αίσθημα αδικίας στα υποκείμενα της έρευνας είναι εμφανές, όπως επίσης και η αντίληψή τους ότι το κράτος με την επιδοματική πολιτική του δεν επιδιώκει πραγματικά να αλλάξει τους όρους ζωής των ωφελουμένων παρά να τους χειραγωγήσει. Παρόλη την πικρία και την κριτική, όμως, οι συμμετέχοντες δεν επιλέγουν τη συλλογική οργανωμένη δράση ενάντια στο οικονομικό σύστημα που

---

⁹³ Ενδεικτικό της τάσης αυτής είναι και το ενδιαφέρον που δείχνουν οι νεότεροι ερευνητές (Βλ. Κοσκινά, 2020 και Κωφίδου, 2021).

τους εξοβέλισε από την ασφάλειά τους, για να διεκδικήσουν τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους. Θεωρούν την κρίση ως αιτία της ευαλωτότητάς τους, χωρίς να αντιλαμβάνονται την κρίση ως εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Επιπλέον, ενώ η κοινωνική τους τάξη λειτουργεί προσδιοριστικά ως προς αυτούς, τα υποκείμενα δεν φαίνεται να λειτουργούν με όρους ταξικής συνείδησης, επιμένοντας σε αξίες όπως ο ατομικός μόχθος, η μόρφωση, η υποστήριξη συγγενών και φίλων, οι σωστές αποφάσεις, η ανάληψη καλά υπολογισμένων ρίσκων, η ελπίδα για κάτι καλύτερο με βάση την προσωπική προσπάθεια.

Στο *Homo Precarius*, ο Σπυριδάκης επιβεβαιώνει παλαιότερο εύρημα δικών του εθνογραφικών ερευνών, δημοσιευμένων στο βιβλίο *The liminal worker: An ethnography of work, unemployment and precariousness in contemporary Greece* (Spyridakis, 2013), που αφορούν τους απολυμένους εργάτες της ιστορικής καπνοβιομηχανίας “Κεράνης” στον Πειραιά, τους εργάτες της ναυπηγοκατασκευαστικής του Περάματος, που περνούν μεγάλα μεσοδιαστήματα ανεργίας, και τους εργαζομένους σε μεγάλο τραπεζικό ίδρυμα της Αθήνας, οι οποίοι εργάζονται υπό συνθήκες εργασιακού εκφοβισμού και διαρκούς αγωνίας απόλυσης. Οι επισφαλείς αυτοί εργαζόμενοι δεν λειτουργούν όπως προβλέπει η νεοφιλελεύθερη οπτική σαν ελεύθερα, αυτόνομα, ορθολογικά υποκείμενα που κατευθύνονται ίδια βουλήσει προς τη λυσιτελέστερη πάντα επιλογή μεγιστοποιώντας τα οφέλη τους, αντιθέτως οι επιλογές τους περιορίζονται σοβαρά από την κοινωνική τους προέλευση και διαμεσολαβούνται από το κοινωνικοπολιτισμικό τους υπόβαθρο με στόχο τη διατήρηση της ταυτότητάς τους, ακόμα και μέσα από επιλογές που φαίνονται παράλογες. Και πάλι οι δρόμοι που ακολουθούνται είναι ατομικοί. Ακόμα και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις αντιμετωπίζονται ευκαιριακά –με στόχο τη δικτύωση– και καχύποπτα ως προέκταση του συστήματος. Οι επιλογές των «οριακών» (Spyridakis, 2013: 15· Σπυριδάκης, 2018: 55) υποκειμένων δεν προκαλούν ούτε απειλούν το σύστημα, αντιθέτως το ενδυναμώνουν και το διαιωνίζουν.

Την ανάδυση ενός νέου τύπου εργαζομένου, ενός εργαζομένου με μια νέα εργασιακή ταυτότητα φέρνει στο φως η εθνογραφική έρευνα των Dalkavoukis & Spyridakis (2017), η οποία αφορά τους εργαζομένους του πτωχευμένου τηλεοπτικού σταθμού ALTER TV. Το νέου τύπου εργασιακό υποκείμενο, που μαστίζεται από την επισφάλεια, καταφεύγει σε παλαιότερα, «ξεχασμένα» μέσα οικονομικής επιβίωσης, όπως ο πρωτογενής τομέας παραγωγής, αξιοποιεί κάθε διαθέσιμο κοινωνικό δίκτυο,

δυσπιστεί απέναντι στον παραδοσιακό συνδικαλισμό και αδιαφορεί για την παραδοσιακή πολιτική. Σε συλλογικό επίπεδο, αυτό-οργανώνεται και σιγά σιγά διαμορφώνει μια αυτοσυνειδησία που δεν προκύπτει από την κοινή τέχνη και το κοινό επάγγελμα αλλά από την κοινότητα των εμπειριών και τον διαμοιρασμό της πληροφορίας.

Την καταφυγή σε ξεχασμένες πρακτικές αναδεικνύει και η έρευνα του Γιαννακόπουλου (2021), η οποία αφορά τους καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου, μιας περιοχής που ζούσε από τα καπνά μέχρι το 2006, οπότε και η καπνοκαλλιέργεια σταμάτησε, χωρίς να αντικατασταθεί από κάποια άλλη συστηματική και προσοδοφόρα καλλιέργεια. Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών του Αγρινίου ξανασχολήθηκαν με τον καπνό, αυτή τη φορά όχι για να συνεργαστούν με κάποια καπνοβιομηχανία αλλά στο πλαίσιο της ανεπίσημης οικονομίας, αφού η άτυπη διάθεση του καπνού εξασφαλίζει στον καλλιεργητή πολύ μεγαλύτερο κέρδος, ενώ ταυτόχρονα συμφέρει και τον καταναλωτή. Η πρακτική αυτή είναι νομιμοποιημένη στη συνείδηση των ντόπιων και δεν αμφισβητείται ηθικά, καθώς, όπως λένε, στόχος είναι όχι ο πλουτισμός αλλά η επιβίωση, και η επιβίωση είναι «δικαίωμα» όλων. Εδώ, η ανεπισημότητα γίνεται τρόπος διαχείρισης και αντιμετώπισης της κρίσης και της επισφαλαιοποίησης που αυτή συνεπιφέρει.

Η Καρακιουλάφη (2021) στην έρευνά της για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στους ήδη επισφαλείς επαγγελματίες ηθοποιούς, ανέδειξε την επίταση της ανάγκης για πολυαπασχόληση και ετεροαπασχόληση, αλλά και την εκλογίκευση της ανοχής στην εκμετάλλευση και την επισφαλαιοποίηση. Οι ηθοποιοί θεωρούν ότι η επισφάλεια είναι το τίμημα που πληρώνουν για να ασχοληθούν επαγγελματικά με αυτό που αγαπούν και είναι διατεθειμένοι να κάνουν θυσίες για να μείνουν ενεργοί στον επαγγελματικό χώρο που αγαπούν. Η εκλογίκευση αυτή γίνεται μέρος της επαγγελματικής τους ταυτότητας και καθορίζει τις επιλογές τους.

Με περισσό ενδιαφέρον αναμένονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας της ερευνητικής ομάδας του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ με θέμα: «Βιογραφικές διαδρομές και ταυτότητες σε καθεστώς ευέλικτης και επισφαλούς απασχόλησης: μια ποιοτική έρευνα» (Βλ. Τσιώλης, 2022), στην οποία μέσα από 18 βιογραφικές αφηγηματικές συνεντεύξεις με επισφαλώς εργαζομένους μελετάται σε βάθος η επισφάλεια ως βιωμένη ιστορία ζωής με άξονες την υποκειμενοποίηση της

εργασίας και τη ρευστοποίηση της «κανονικής βιογραφίας»⁹⁴. Έχει προηγηθεί η πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα των Καρακιουλάφη et al. (2014) για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, σχετικά με τις επιπτώσεις της ανεργίας και της εργασιακής επισφάλειας σε καιρό κρίσης από τη σκοπιά των υποκειμένων.

Πέραν των εθνογραφικών ερευνών, σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε με την εφαρμογή της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis)⁹⁵ –δηλαδή τη μέθοδο που και εμείς εφαρμόζουμε στην έρευνά μας– σε αναπληρωτές εκπαιδευτικούς, μία κατ’ εξοχήν επισφαλή ομάδα εργαζομένων, οι Μανάφη, Α. & Μπάρος (2021) κατέληξαν, μεταξύ άλλων, ότι οι συγκεκριμένοι επισφαλείς εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται τις συνθήκες αδικίας που υφίστανται, ωστόσο περιορίζονται στο να αναζητούν και αυτοί ατομικές και εν πολλοίς μοναχικές διαδρομές επιβίωσης. Επενδύουν συνήθως στην απόκτηση ολοένα και περισσότερων προσόντων, κατευνάζοντας τον θυμό τους και συντηρώντας την ελπίδα τους με τις μικροευκαιρίες και τις μικροπαροχές που τους προσφέρει το κράτος, με αποτέλεσμα να αναστέλλεται η οποιαδήποτε μορφή αντίδρασής τους.

Από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας, στον ακαδημαϊκό διάλογο περί επισφάλειας έχει συνεισφέρει η διατριβή του Κεσίσογλου (2014) σε μετανάστες β’ γενιάς και νέους με μη μεταναστευτικό υπόβαθρο. Η έρευνα αυτή μελέτησε πώς οι νέοι της οικονομικής κρίσης και της εργασιακής επισφάλειας προσλαμβάνουν με κοινωνιοψυχολογικούς όρους τη συνθήκη την οποία ζουν και πώς δομούν κατ’ επέκταση την κοινωνική τους ταυτότητα. Μέσα από το πρίσμα της κριτικής λογοψυχολογίας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι νέοι και των δύο προαναφερθεισών ομάδων «κοινοτοποποιούν» (Κεσίσογλου, 2014: 186) την επισφαλή εργασία, δηλαδή αποδέχονται τους επισφαλείς όρους εργασίας ως κάτι το φυσικό και αναπόφευκτο, στο πλαίσιο ενός «καπιταλιστικού ρεαλισμού»⁹⁶. Ταυτόχρονα, εγκολπώνουν το νεοφιλελεύθερο αίτημα για ατομική ελευθερία, ευθύνη και δράση, επιδιώκοντας την κοινωνική άνοδο και αναγνώριση, την «προκοπή» μέσα από τον προσωπικό μόχθο, χωρίς να αναγνωρίζουν τις κοινωνικού χαρακτήρα οριοθετήσεις και χωρίς να ασκούν κριτική στο νεοφιλελεύθερο οικονομικό σύστημα. Τα ευρήματα της έρευνας

---

⁹⁴ Ο Τσιώλης (2022: 10) δανείζεται τον όρο από τον κοινωνιολόγο M. Kohli (1985) και εξηγεί πως χρησιμοποιείται για να αποδώσει τη συνήθη ως τώρα πορεία του βίου, με σημείο αναφοράς την εργασία, με βάση τη διαίρεση στο προπαρασκευαστικό στάδιο, την παραγωγική επαγγελματική περίοδο και τη φάση της επαγγελματικής απόσυρσης.

⁹⁵ Η Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis) είναι μία μέθοδος που συνδυάζει χαρακτηριστικά και των ποιοτικών και των ποσοτικών μεθόδων. Βλ. πιο αναλυτικά Κεφ. Ε.6.

⁹⁶ Ο Κεσίσογλου (2014: 308) χρησιμοποιεί τον όρο παραπέμποντας στον Fisher (2009).

αποκαλύπτουν σημαντικά χαρακτηριστικά του νεοφιλελεύθερου εργασιακού υποκειμένου στη χώρα μας.

3. Το φαινόμενο της ακαδημαϊκής εξαπάτησης μέσω των «συμφωνιών καταδολίευσης» (*contract cheating*)

3.3. Οι υπηρεσίες *contract cheating*

Το 2006, οι Clarke και Lancaster δημοσίευσαν την πρώτη έρευνα που ανέδειξε επιστημονικά το φαινόμενο της κατά παραγγελία εκπόνησης φοιτητικών εργασιών, ανοίγοντας έτσι ένα νέο πεδίο έρευνας στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ακεραιότητας. Το υπό μελέτη φαινόμενο ονομάστηκε «*contract cheating*» και ορίστηκε ως «υποβολή εργασίας εκ μέρους των φοιτητών, με στόχο την απόκτηση ακαδημαϊκών οφελών, την οποία οι φοιτητές πλήρωσαν εξωτερικούς συνεργάτες να γράψουν για λογαριασμό τους»⁹⁷.

Στην ελληνική έκδοση του «Γλωσσarium Ακαδημαϊκής Ακεραιότητας» (2018), το «*contract cheating*» αποδίδεται ως «συμφωνία καταδολίευσης» και ορίζεται ως «μορφή ακαδημαϊκού παραπτώματος όπου ένα πρόσωπο χρησιμοποιεί ένα τρίτο για βοήθεια στην παραγωγή της εργασίας με αντάλλαγμα είτε την πληρωμή ή την παροχή κάποιου είδους εύνοιας», ενώ η «παροχή υπηρεσιών καταδολίευσης» (*contract cheating services*) ορίζεται ως «τύπος παροχής υπηρεσιών όπου μια εταιρεία ή ένα άτομο παρέχει κατά παραγγελία κάποια εργασία σε ένα άτομο το οποίο την παρουσιάζει ως δική του εργασία».

Στη σχετική βιβλιογραφία η πρακτική αυτή θεωρείται ως ένα είδος λογοκλοπής⁹⁸ (Ashworth et al., 1997· Shahghasemi & Akhavan, 2015· Lancaster, 2018· Ellis, Zucker & Randall, 2018· Medway, Roper & Gillooly, 2018), καθώς η πνευματική εργασία κάποιου άλλου, οι σκέψεις και ο λόγος του, παρουσιάζονται από τους φοιτητές ως δική τους πρωτότυπη και αυθεντική εργασία. Ωστόσο, θεωρείται βαρύτερο παράπτωμα (Mahmood, 2009· Medway, Roper & Gillooly, 2018) από τον συνήθη πλαγιαρισμό, καθώς δεν προϋποθέτει απολύτως καμία πνευματική συμμετοχή

---

⁹⁷ «Contract cheating is defined as the submission of work by students for academic credit which the students have paid contractors to write for them» (Clarke & Lancaster, 2006).

⁹⁸ Ο Walker (1998) συμπεριλαμβάνει στους 7 τύπους λογοκλοπής και το ghostwriting, ενώ ο Park (2003) στις 5 βασικές κατηγορίες λογοκλοπής συμπεριλαμβάνει και την υποβολή εργασίας από φοιτητή, η οποία δεν του ανήκει (αγορά ή συγγραφή εργασίας από άλλο πρόσωπο). Το αναθεωρημένο «Φάσμα της Λογοκλοπής» του Turnitin 2.0 περιλαμβάνει πλέον 12 τύπους λογοκλοπής, μέσα στους οποίους συγκαταλέγει και το *contract cheating* (βλ. εικόνα 1).

του φοιτητή, δεν μπορεί να προκύψει από άγνοια και επιπλέον είναι εξαιρετικά δύσκολα ανιχνεύσιμος. Σε αρκετά παλαιότερο άρθρο του Anderson (1999) η πρακτική αυτή ήδη ονομαζόταν «cyberplagiarism» (κυβερνολογκλοπή), ενώ ο Page (2004), διαχωρίζοντας την αγοραπωλησία δοκιμίων από την κοινή λογοκλοπή, προτείνει τον όρο «cyber-pseudepigraphy», θεωρώντας αυτά τα κείμενα ψευδεπίγραφα (σαν εκείνα τα κείμενα της Αρχαιότητας που ψευδώς υπογράφονταν με το όνομα κάποιου διάσημου συγγραφέα για να αποκτήσουν κύρος), με την έννοια ότι αποδίδονται σε άλλον συγγραφέα από αυτόν που πραγματικά τα έχει γράψει.

Εικόνα 1: Το κατά Turnitin 2.0 «Φάσμα της Λογοκλοπής» (Plagiarism Spectrum, Turnitin 2.0), Πηγή: <https://www.turnitin.com/resources/plagiarism-spectrum-2-0>

Η έρευνα των Clarke και Lancaster (2006) μελετούσε το RentACoder, ιστοσελίδα εύρεσης λύσεων πληροφορικής (computer solutions), όπου παράλληλα με τους κώδικες για νόμιμη χρήση παράγονταν έναντι αμοιβής και κώδικες που θα υποβάλλονταν με τη μορφή πανεπιστημιακής εργασίας υπό το όνομα κάποιου άλλου. Η έρευνα αυτή ώθησε έκτοτε πολλούς ερευνητές να ασχοληθούν με το φαινόμενο φέρνοντας στην επιφάνεια μια καλοστημένη βιομηχανία παραγωγής εργασιών με τεράστια κέρδη και τεράστιες επιπτώσεις για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Πρόκειται για εταιρείες⁹⁹ που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο και έχουν έδρα οποιοδήποτε μέρος του πλανήτη (Draper et al., 2021), εταιρείες που διαχειρίζονται

⁹⁹ Στην ελληνική έκδοση του «Γλωσσarium Ακαδημαϊκής Ακεραιότητας» (2018), αυτού του είδους η εταιρεία («essay»/«paper mill» στα αγγλικά, «φάμπρικα δοκιμίων» στα ελληνικά) ορίζεται ως «Οργανισμός παροχής υπηρεσιών αντί καταβολής αντιτίμου, ο οποίος είναι διαδικτυακά προσβάσιμος και προμηθεύει κείμενα (π.χ. δοκίμια, εκθέσεις, απαντήσεις κατ' οίκον εργασιών, προσωπικές δηλώσεις, ημερολόγια ανασκόπησης κ.λπ.) σύμφωνα με τις απαιτήσεις του πελάτη».

είτε ιστοσελίδες εξωπορισμού (outsourcing) είτε δημοπρατικές ιστοσελίδες, όπου συνεργαζόμενοι εκπονητές εργασιών υποβάλλουν τις προσφορές τους με στόχο να μειοδοτήσουν και να αναλάβουν το έργο (Mahmood, 2009). Οι εταιρείες αυτές εφαρμόζουν ένα πολύ δυνατό μάρκετινγκ και χρησιμοποιούν πολύ πειστικά αφηγήματα (Crook & Nixon, 2021), ώστε να προσελκύσουν φοιτητές την περίοδο που αυτοί μπορεί να αισθάνονται πιεσμένοι και να είναι ευάλωτοι.

Βέβαια, αυτού του είδους οι υπηρεσίες δεν εμφανίστηκαν το 2006. Τέτοιες «φάμπρικες δοκιμών» είχαν αισθητή παρουσία ήδη από τη δεκαετία του 1990 και διαφήμιζαν τη δουλειά τους μέσα στα Πανεπιστήμια ή σε περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας της εποχής, όπως το Rolling Stone. Οι Groark, Oblinger & Choa (2001), εκτός αυτής της πληροφορίας, δίνουν μάλιστα και μια λίστα περιστατικών ακαδημαϊκής εξαπάτησης που συνέβησαν σε αμερικανικά πανεπιστημιακά ιδρύματα τη δεκαετία του '90. Το 1997, για παράδειγμα, το Πανεπιστήμιο της Βοστώνης μίλησε 8 τέτοιες εταιρείες, καθώς η δράση τους συνιστούσε παραβίαση του νόμου της Μασαχουσέτης που απαγόρευε την πώληση πανεπιστημιακών εργασιών (Anderson, 1999). Φυσικά, η εμφάνιση του διαδικτύου έδωσε νέα ώθηση στο φαινόμενο αυξάνοντας τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση έτοιμων (pre-written) ή κατά παραγγελία (customized) ακαδημαϊκών εργασιών.

Αυτού του είδους η επιχειρηματική δραστηριότητα δεν είναι παράνομη παρά μόνο σε ορισμένα κράτη, όπως η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, η Ιρλανδία και ορισμένες πολιτείες των Η.Π.Α. (Draper et al, 2021), τα οποία προχώρησαν στην ποινικοποίησή της μετά από αλλεπάλληλα σκάνδαλα που ήρθαν στο φως της δημοσιότητας. Βέβαια, οι επιχειρήσεις αυτές μπορεί να εδράζονται οπουδήποτε στον κόσμο και να απευθύνονται σε ένα διεθνές κοινό. Σε έρευνα των Sivasubramaniam, Kostelidou & Ramachandran (2016) που έγινε σε μία αναπτυσσόμενη χώρα αποκαλύφθηκε ότι απόφοιτοι Πανεπιστημίων της Δύσης επιστρέφοντας στη χώρα τους και αντιμετωπίζοντας προβλήματα επαγγελματικής αποκατάστασης λόγω της αυξημένης ανεργίας, είτε κατά μόνας είτε συνεργαζόμενοι με φίλους, ξεκινούν να εργάζονται ως «αόρατοι συγγραφείς»/«συγγραφείς-φαντάσματα». Εξυπηρετούν όχι μόνο φοιτητές της πατρίδας τους αλλά και φοιτητές ξένων πανεπιστημίων, συχνά με πολύ χαμηλές αμοιβές, χαμηλότερες σίγουρα από τις αμοιβές που ζητούν συνάδελφοί τους στην Ευρώπη και γενικά στον πιο αναπτυγμένο κόσμο. Ο Lancaster (n.d.), μάλιστα, συμπεριλαμβάνει αυτούς τους εκπονητές στην τυπολογία του αναφέροντας ότι πρόκειται κυρίως για αποφοίτους των Πανεπιστημίων της Μ. Βρετανίας.

3.4. Οι «αόρατοι συγγραφείς» (ghost-writers)

Από την έρευνα των Shahgasemi & Askavan (2015), προκύπτει ότι ο βασικός λόγος για τον οποίο ορισμένα άτομα αποφασίζουν να γίνουν «αόρατοι συγγραφείς» είναι η οικονομική ανάγκη, από τη στιγμή που οι γονείς τους δεν μπορούν να τους στηρίξουν οικονομικά. Ορισμένοι ασχολούνται με την εκπόνηση φοιτητικών εργασιών μόνο περιστασιακά, όταν έχουν ανάγκη για πρόσθετο εισόδημα. Η υψηλή ανεργία παρουσιάζεται ως λόγος ενασχόλησης με την εκπόνηση εργασιών και στην έρευνα των Sivasubramaniam, Kostelidou & Ramachandran (2016). Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένοι έχουν την τάση να εκλογικεύουν, λέγοντας ότι, παρότι αφιέρωσαν τη ζωή τους στις σπουδές, δεν κατάφεραν να ζουν με άνεση, ενώ άλλοι θεωρούν ότι είναι ανόητο να μην το κάνει κανείς, όταν βρίσκεται σε ανάγκη (Shahgasemi & Askavan, 2015). Στην έρευνα των Sivasubramaniam, Kostelidou & Ramachandran (2016), μπορούμε να εντοπίσουμε ακόμη δύο λόγους: μερικοί το κάνουν όταν καταλάβουν ότι είναι πολύ ικανοί σε αυτό, ενώ σημαντικό ρόλο παίζει και το γεγονός ότι η ζήτηση για έτοιμες εργασίες είναι μεγάλη.

Ο Lancaster (n.d.) στην τυπολογία του διακρίνει πέντε είδη εκπονητών: 1) τους κατά τύχη εκπονητές (“στρατολογήθηκαν” μέσω παραπλανητικών αγγελιών εργασίας), 2) τους οπορτουνιστές, που εκμεταλλεύονται την ευκαιρία για να βγάλουν λεφτά, 3) εκείνους που ήθελαν, αλλά δεν κατάφεραν να γίνουν ακαδημαϊκοί, 4) τους διεθνείς αποφοίτους και 5) εκείνους που ευαρεστούνται με το ότι πρόκειται για μια πνευματική εργασία με το μόνους της ευελιξίας και την αντιμετωπίζουν σαν ιδανική καριέρα. Σε μια βιβλιογραφική επισκόπηση, ο ίδιος ερευνητής (2018), εντοπίζει επιπλέον τους εξής τύπους εκπονητών εργασιών: εκείνους που ασχολούνται λόγω απελπισίας (οικονομική ένδεια), εκείνους που βοηθούν συμφοιτητές, εκείνους που έχουν αποφοιτήσει, αλλά έχουν γίνει “ειδικοί” σε συγκεκριμένα αντικείμενα και εκείνους που βοηθούν φίλους ή συγγενείς.

Η επιστημονική έρευνα σε σχέση με το φαινόμενο είναι πλέον εκτεταμένη, ωστόσο δεν είναι αρκετές οι έρευνες που μελετούν το φαινόμενο από τη σκοπιά των «συγγραφέων-φαντασμάτων», ενώ τα δείγματα των ερευνών δεν είναι μεγάλα. Αυτό, από τη μία φαίνεται παράξενο, όταν οι έρευνες δείχνουν ότι πρόκειται πλέον για μια καλά εδραιωμένη βιομηχανία, από την άλλη δεν είναι περίεργο, αν σκεφτούμε ότι πρόκειται για μια δουλειά-ταμπού που δύσκολα πολλοί θα ομολογούσαν. Δεν είναι τυχαίο ότι συμμετέχοντες στην έρευνα των Shahgasemi & Askavan (2015)

αναφέρουν ότι δεν επιθυμούν να μοιραστούν αυτή τους την ενασχόληση με το οικείο τους περιβάλλον.

Από τις σχετικές έρευνες (Shahgasemi & Askavan, 2015· Sivasubramaniam, Kostelidou & Ramachandran, 2016· Lancaster, n.d.) σε εκπονητές φοιτητικών εργασιών αντλούμε, ωστόσο, τις παρακάτω πληροφορίες: Πρόκειται για μια κοπιαστική δουλειά που απαιτεί πολύωρη εργασία μπροστά από την οθόνη του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Είναι μια εποχική εργασία που κορυφώνεται κυρίως τους μήνες Ιανουάριο και Ιούνιο, δηλαδή κατά τη λήξη των ακαδημαϊκών εξαμήνων, αλλά η ζήτηση είναι γενικά απρόβλεπτη. Οι περισσότεροι αποκτούν πελάτες από στόμα σε στόμα, όταν η δουλειά τους είναι αξιόλογη, ή διαφημίζοντας τη δουλειά τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Στην πλειοψηφία τους είναι (υπέρ-) προσοντούχοι, κάτοχοι μεταπτυχιακού ή και διδακτορικού διπλώματος. Ο τρόπος χρέωσης και οι αμοιβές διαφέρουν από συγγραφέα σε συγγραφέα με μεγάλες αποκλίσεις. Όσο πιο πολύ ασχολούνται με αυτή τη δουλειά και τη συνηθίζουν, τόσο περισσότερο αδιαφορούν για την πρωτοτυπία, χρησιμοποιώντας ξανά και ξανά δικό τους προηγούμενο υλικό, για να μπορούν να προλάβουν τις προθεσμίες (όσο πιο σύντομα τελειώνει κανείς, τόσο περισσότερες εργασίες μπορεί να αναλάβει). Παρατηρείται ποιοτική διαφορά στην παραδοθείσα εργασία, ανάλογα με το Πανεπιστήμιο για το οποίο προορίζεται. Μερικοί χρησιμοποιούν το Turnitin (με τους κωδικούς του φοιτητή) για να ελέγξουν οι ίδιοι τις εργασίες τους, ενώ τα ποσοστά λογοκλοπής και πάλι διαφέρουν ανάλογα με το Πανεπιστήμιο προορισμού. Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι έχουν εκπονήσει ακόμα και διδακτορικές διατριβές, ωστόσο αυτός ο ισχυρισμός δεν έχει τεκμηριωθεί.

Από δύο μαρτυρίες επαγγελματιών εκπονητών που αλιεύσαμε από το διαδίκτυο, προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία σε σχέση με τη δουλειά τους, όπως τη βιώνουν οι ίδιοι. Το ένα άρθρο είναι δημοσιευμένο στο «The Chronicle of Higher Education» και είναι γραμμένο από τον Ed Dante¹⁰⁰ (2010), ενώ το άλλο ανήκει σε ανώνυμο συγγραφέα (Anonymous, 2013) και έχει δημοσιευθεί στο «Times Higher Education». Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο είναι μάλλον η γκάμα των αντικειμένων με τα οποία έχουν ασχοληθεί αυτοί οι εκπονητές, καθώς δηλώνουν πως

---

¹⁰⁰ Ψευδώνυμο του Dave Tomar, ο οποίος υπήρξε για πολλά χρόνια συγγραφέας-φάντασμα. Ο Tomar, έχοντας στο ενεργητικό του εκατοντάδες εργασίες και αφού αποσύρθηκε από τη βιομηχανία του *contract cheating*, το 2012 εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο «The Shadow Scholar: How I Made a Living Helping College Kids Cheat», όπου αφηγείται την ιστορία και τις εμπειρίες του ως εκπονητής ακαδημαϊκών εργασιών.

έχουν συγγράψει εργασίες για δεκάδες τομείς των θεωρητικών ή εφαρμοσμένων επιστημών, από προπτυχιακές εργασίες μέχρι και διδακτορικά. Εξίσου, όμως, εντυπωσιακός είναι ο τρόπος με τον οποίο, όπως αποκαλύπτουν, γράφουν τις εργασίες που τους ανατίθενται:

[...] δεν διαθέτω κάρτα βιβλιοθήκης ούτε πρόσβαση σε ηλεκτρονικά βιβλία και περιοδικά των πανεπιστημίων. Τα βιβλία του Google και η Wikipedia είναι τα εργαλεία της δουλειάς μου. Δίνω την ψευδαίσθηση της εμβάθυνσης και την εντύπωση της ανάλυσης. (Anonymous, 2013)

Ο Dante (2010) επίσης δεν χρησιμοποιεί τη βιβλιοθήκη, ενώ δηλώνει ότι συνθέτει τις εργασίες του χρησιμοποιώντας: τα δωρεάν δείγματα του Amazon, τις περιλήψεις των εκδοτών, τις κριτικές των πελατών, τις περιλήψεις των άρθρων στο Google Scholar και τη Wikipedia:

Απλά δώστε μου μια φράση ενός κειμένου που μπορεί να τσιταριστεί και θα παραγάγω δύο σελίδες βαρύγδουπης ανάλυσης. (Dante, 2010)

Επιπλέον, ο Dante (2010) αναφέρει ότι μεγάλη ζήτηση για εργασίες προέρχεται από τους/τις νοσηλευτές/ριες, αλλά οι καλύτεροι πελάτες του είναι μακράν οι εκπαιδευτικοί. Η προσωπική του τυπολογία για εκείνους που αναζητούν τέτοιου είδους υπηρεσίες είναι: όσοι δεν έχουν τα αγγλικά για μητρική γλώσσα, οι φοιτητές με χαμηλό επίπεδο και οι «πλούσιοι τεμπέληδες». Επισημαίνει, ακόμη, ότι η πρακτική αυτή αφορά ακόμη και τα πλέον επιφανή πανεπιστημιακά ιδρύματα. Η προσωπική του εκτίμηση είναι ότι ο βασικός λόγος που οι φοιτητές “κλέβουν” είναι το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο στηρίζεται στην αξιολόγηση και όχι στην παιδεία. Ο ίδιος ασχολήθηκε με αυτό το επάγγελμα από οικονομική ανάγκη και άφθονο ελεύθερο χρόνο και θεωρεί ότι επιτέλους με αυτόν τον τρόπο αναγνωρίστηκε η αξία του. Περιγράφει τη δουλειά του ως εξαντλητική, εξαιτίας των πιεστικών προθεσμιών, αλλά τα χρήματα ήταν πάντα ένας καλός λόγος για να τη συνεχίζει.

Ο ανώνυμος συγγραφέας (Anonymous, 2013), όσον αφορά την ηθική διάσταση του θέματος, αναφέρει τα εξής:

Δεν δικαιολογώ αυτό που κάνω σε ηθική βάση [...] δε σημαίνει ότι δεν έχω συνείδηση πως η δουλειά μου είναι σύμπτωμα μιας αρρώστιας [...]

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο το οποίο προκύπτει από την έρευνα των Sivasubramaniam, Kostelidou & Ramachandran (2016) είναι η άποψη των συμμετεχόντων εκπονητών ότι νιώθουν πιο πολύ επιμελητές παρά συγγραφείς. Θεωρούν ότι η δουλειά τους δεν είναι ανήθικη, καθώς η συνεχής επαφή και ο διάλογος με τον πελάτη-φοιτητή βοηθά τον δεύτερο να κατανοήσει το περιεχόμενο της εργασίας και να κατακτήσει τον μαθησιακό στόχο.

3.5. Οι εμπλεκόμενοι φοιτητές – Αίτια της πρακτικής του *contract cheating*

Σε σχετικά πρόσφατη έρευνα μεγάλης κλίμακας που διενεργήθηκε σε 8 Πανεπιστημιακά Ιδρύματα της Αυστραλίας (n=14.086) (Bretag et al., 2019), τα ποσοστά των εμπλεκόμενων φοιτητών σε αυτού του είδους την ακαδημαϊκή εξαπάτηση ήταν σχετικά μικρά, επιβεβαιώνοντας τα μικρά ποσοστά προηγούμενων ερευνών. Η έρευνα του Newton (2018) που προηγήθηκε χρονικά, συνθέτοντας τα στοιχεία 65 προηγούμενων ερευνών, ξεκινώντας από το 1978, είχε καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα, καθιστώντας σαφές, ωστόσο, ότι ο αριθμός των εμπλεκόμενων ολοένα και αυξάνεται: ο μέσος όρος διαχρονικά ήταν 7 εκατομμύρια φοιτητές (3,52%), ενώ από το 2014 και μετά έφτασε τα 31 εκατομμύρια (15,7%). Τα ποσοστά ίσως και να είναι μεγαλύτερα αν συνυπολογίσουμε ότι πρόκειται για μία πρακτική που δύσκολα ομολογείται.

Ο Park (2003) επισημαίνει ότι από τη μελέτη των διάφορων σχετικών ερευνών προκύπτουν οι εξής διαφοροποιήσεις, όσον αφορά τα αποτελέσματα: 1) διαφοροποίηση μεταξύ τομέων σπουδών, 2) διαφοροποίηση μεταξύ χωρών, 3) διαφοροποίηση μεταξύ προπτυχιακών και πτυχιούχων, 4) διαφοροποίηση σε χρονικό επίπεδο.

Από τη βιβλιογραφική επισκόπηση των Devlin & Gray (2007) και από την έρευνα των Amigud & Lancaster (2019) στο Twitter, συνθέτουμε εδώ τους λόγους για τους οποίους οι φοιτητές υποπίπτουν στο παράπτωμα της λογοκλοπής:

- Παροχή βοήθειας σε φίλο
- Φόβος αποτυχίας στο μάθημα
- Ποινές σε περίπτωση αποτυχίας (κόστος σπουδών)
- Πίεση για ατομική επιτυχία
- Ανταγωνισμός
- Ανεπάρκεια προσόντων κατά την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο
- Φτωχές ακαδημαϊκές και μαθησιακές δεξιότητες / απουσία ταλέντου
- Άγνοια για το τι συνιστά λογοκλοπή / Άγνοια για το πώς παραπέμπουμε ορθά
- Αδιαφορία σε σχέση με την εκμάθηση της ορθής χρήσης της βιβλιογραφίας
- Μεγαλύτερος βαθμός / Άλλα πρακτικά οφέλη
- Τεμπελιά / Αναβλητικότητα / Έλλειψη υπομονής και επιμονής
- Εκλογίκευση
- Υιοθέτηση της λογικής «όλοι το κάνουν» (μιμητισμός) / «δεν είναι κάτι σοβαρό»
- Πονηριά
- Περηφάνια που το καταφέρνουν
- Πειρασμός η ευκολία που παρέχουν τα ψηφιακά μέσα
- Χαμηλή πιθανότητα να πιαστούν και να τιμωρηθούν
- Φόρτος εργασίας (πολλές ακαδημαϊκές υποχρεώσεις – λίγος χρόνος)
- Έλλειψη χρόνου ή αδυναμία διαχείρισης χρόνου
- Σύγκρουση προτεραιοτήτων (π.χ. οικογένεια, εργασία)
- Ελαφρυντικοί προσωπικοί λόγοι (π.χ. ασθένεια)
- Αρνητική στάση απέναντι στον καθηγητή ή το μάθημα
- Διαφωνία με τον τρόπο αξιολόγησής τους
- Έλλειψη βοήθειας εκ μέρους του διδάσκοντα

Από τον παραπάνω κατάλογο, χρειάζεται να εξηγηθεί η εκλογίκευση. Στη βιβλιογραφία, ορισμένοι ερευνητές (Rettinger & Kramer, 2009· Beasley 2014) για να προσεγγίσουν τα φαινόμενα ακαδημαϊκής εξαπάτησης, χρησιμοποιούν τη θεωρία των εγκληματολόγων Sykes & Matza (1957), οι οποίοι εντόπισαν 5 «τεχνικές εξουδετέρωσης» (techniques of neutralization) (1. Άρνηση της ευθύνης, 2. Άρνησης της βλάβης, 3. Άρνηση των θυμάτων, 4. Επίκληση ανώτερων δεσμεύσεων, 5. Καταδίκη εκείνου που καταδικάζει), με βάση τις οποίες οι παραβάτες προσπαθούν να εκλογικεύσουν και να δικαιολογήσουν την

αποκλίνουσα συμπεριφορά τους. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα άτομα που εμπλέκονται σε παραβατικές δραστηριότητες περιστασιακά, αναστέλλουν προσωρινά τις ηθικές δεσμεύσεις στις οποίες κατά τα άλλα μένουν πιστοί, τείνοντας να απορρίπτουν ή να μεταθέτουν την ευθύνη για τη δράση τους. Με άλλα λόγια, για συγκεκριμένα διαστήματα οι παραβάτες, ενώ γενικότερα συμφωνούν με το ότι μια τέτοια συμπεριφορά είναι κακή και καταδικαστέα, ανακουφίζουν τη συνείδησή τους με το να τη θεωρούν δικαιολογημένη υπό συγκεκριμένες συνθήκες που τους αφορούν. Στην περίπτωση των φοιτητών, συχνά η ευθύνη μετατίθεται στους καθηγητές που «δεν τους καταλαβαίνουν» ή δεν ανταποκρίνονται όταν τους ζητούν τη βοήθειά τους (Beasley 2014), ενώ το γεγονός ότι υπάρχει διάχυτη η αντίληψη πως η λογοκλοπή είναι μια συνήθης πρακτική και ότι δεν πρόκειται για κάτι σπουδαίο, διευκολύνει τις παραπάνω τεχνικές εξουδετέρωσης (Rettinger & Kramer, 2009).

Στην παραπάνω μακριά λίστα, αφού επισημάνουμε ότι ορισμένες κατηγορίες μπορεί τελικά να αλληλεπικαλύπτονται, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ακόμα δύο λόγους λογοκλοπής που από την έρευνα των Bretag et al. (2019) φαίνεται να είναι βαρύνουσας σημασίας: η απογοήτευση από το εκπαιδευτικό και μαθησιακό περιβάλλον, αλλά και οι δυσκολίες στη χρήση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, όταν πρόκειται για διεθνείς φοιτητές που έχουν άλλη μητρική γλώσσα. Στην ανωτέρω έρευνα οι ερευνητές εντόπισαν αυξημένα ποσοστά ακαδημαϊκής εξαπάτησης από φοιτητές ξένης προέλευσης, τα οποία θεωρούν πως είναι απλουστευτικό να αποδοθούν στη διαφορά της κουλτούρας¹⁰¹, στο ότι, δηλαδή, οι ξένοι φοιτητές προβαίνουν σε αυτού του είδους τις πρακτικές γιατί στη δική τους μη δυτική κουλτούρα αυτές δεν είναι επιλήψιμες. Οι Bretag et al. (2019) επισημαίνουν πως ένας τέτοιος συσχετισμός θα ίσχυε πραγματικά, αν οι φοιτητές αυτοί δεν παραδέχονταν, όπως προκύπτει από την έρευνα, πως αντιλαμβάνονται την πράξη τους ως κακή. Αναφορικά με τη σχετικότητα της έννοιας του πλαγιαρισμού, ωστόσο, ενδιαφέρουσα είναι η έρευνα του γλωσσολόγου Alastair Pennycook (1996), ο οποίος μελέτησε το εν λόγω φαινόμενο σε Κινέζους φοιτητές. Ο Pennycook, αφού διευκρινίζει ότι η έρευνά του δεν έχει οριενταλιστική πρόθεση και ότι αντιλαμβάνεται ότι ίσως κατηγορηθεί για σχετικισμό που απαλλάσσει τους λογοκλόπους από τις ευθύνες τους, εξηγεί πως ο

---

¹⁰¹ Η άποψή μας είναι ότι τέτοιου είδους ερμηνείες είναι προβληματικές, γιατί πολιτιστικοποιούν το πρόβλημα της ακαδημαϊκής ανεντιμότητας στοχοποιώντας τους ξένους φοιτητές.

όρος λογοκλοπή είναι κάπως «αδέξιος», γιατί δεν λαμβάνει υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες που αφορούν την εκπαιδευτική και μαθησιακή διαδικασία στα διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Στην έρευνά τους οι Ashworth et al. (1997) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ακαδημαϊκή εξαπάτηση δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της ευκολίας να “κλέψει” κανείς στις μέρες μας, αλλά προϊόν, κυρίως, της αποξένωσης από το Πανεπιστήμιο και τις σπουδές. Οι φοιτητές νιώθουν παραμελημένοι από το εκπαιδευτικό σύστημα και το μη εντατικό παιδαγωγικό στυλ στην Ανώτατη Εκπαίδευση μεταφράζεται σαν έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους των διδασκόντων, οι οποίοι φαίνονται πολύ απασχολημένοι με τις δικές τους έρευνες για να ασχοληθούν με τους φοιτητές. Στο ίδιο αυτό πλαίσιο εντάσσεται και το γεγονός ότι κάποιες φορές τα θέματα των εργασιών φαίνονται στους φοιτητές βαρετά ή “πολυφορεμένα”, με αποτέλεσμα να χάνουν τη διάθεση, την αφοσίωση και το κίνητρό τους. Ο Bennett (2005) προτείνει να υπάρξει η σχετική μέριμνα εκ μέρους των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων και των καθηγητών, ώστε οι φοιτητές να μην νιώθουν αποξενωμένοι. Από τη δική του έρευνα, ωστόσο, προκύπτει ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο: Όσοι επικρίνουν τη λογοκλοπή για ηθικούς λόγους, είναι πολύ πιο πιθανό να μην εμπλακούν σε αυτή την πρακτική, επομένως κρίνεται ως σημαντικό οι καθηγητές να φέρνουν εξ αρχής τους φοιτητές σε επαφή με τα θέματα της ακαδημαϊκής ακεραιότητας. Η έρευνα του Bennett καθιστά σαφές ότι ακόμα και όσοι δεν είναι πολύ ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους, μπορούν ακόμα να είναι επιμελείς και ηθικοί. Σε παρόμοια αποτελέσματα είχε καταλήξει και η έρευνα των Franklyn-Stokes & Newstead (1995), σύμφωνα με τους οποίους ο βασικότερος λόγος για να μην “κλέψει” κανείς στο Πανεπιστήμιο είναι η πεποίθηση ότι πρόκειται για κάτι ανέντιμο και όχι ο φόβος ότι θα αποκαλυφθεί ή θα τιμωρηθεί.

Οι Anderman & Koenka (2017) στη δική τους προσέγγιση προτείνουν αλλαγές στον τρόπο αξιολόγησης εκ μέρους των εκπαιδευτικών και εστιάζουν στην ενίσχυση των εσωτερικών κινήτρων των μαθητών. Το ανταγωνιστικό και στρεσογόνο περιβάλλον που δημιουργούν οι εξετάσεις και η βαθμοθηρία ενθαρρύνει την εφαρμογή πρακτικών εξαπάτησης. Επομένως, οι μαθητές θα πρέπει να ενθαρρύνονται να μην εστιάζουν στις εξετάσεις ή τους βαθμούς, στην εικόνα που θα παρουσιάσουν στον καθηγητή, στους συμμαθητές ή στο οικείο περιβάλλον τους (performance approach & extrinsic motivation), αλλά μέσα από

πληθώρα δραστηριοτήτων και αξιολογήσεων να στοχεύουν στην κατάκτηση του ύψιστου στόχου, που είναι η πραγματική κατάκτηση της ακαδημαϊκής γνώσης (mastery approach). Κάτι τέτοιο, βέβαια, όχι μόνο απαιτεί ριζική αναδιάρθρωση των εκπαιδευτικών συστημάτων, αλλά έρχεται και σε αντιπαράθεση με τον κυρίαρχο διαπιστευτισμό (credentialism)¹⁰² που κυριαρχεί στην εποχή μας, επομένως απαιτεί μια σειρά αναθεωρήσεων σε πολλαπλά επίπεδα. Ο διαπιστευτισμός θεωρείται από τους Bretag et al. (2019) ως βασική αιτία της άνηθης του φαινομένου του *contract cheating*, καθώς προωθεί μια συναλλακτική αντίληψη της μάθησης. Η παιδεία αντιμετωπίζεται σαν προϊόν που μπορεί να πωληθεί, να αγοραστεί και να ανταλλαγεί παρά σαν μεταμορφωτική δύναμη και αγαθό που κατακτιέται μέσα από κινητοποίηση εσωτερικών κινήτρων, κόπο και προσπάθεια. Κατ' επέκταση τα ακαδημαϊκά κείμενα αντιμετωπίζονται σαν ανταλλακτικό προϊόν και όχι σαν γνήσιο δημιούργημα γόνιμης αφομοίωσης της μαθησιακής διαδικασίας.

Οι Bretag et al. (2019) αναφέρονται στη μαζικοποίηση και τη διεθνοποίηση της εκπαίδευσης, χωρίς την απαραίτητη χρηματοδότηση, που μετατρέπει τα Πανεπιστήμια σε εμπορικές επιχειρήσεις. Το φαινόμενο αυτό ίσως και να δικαιολογεί τη δήλωση επαγγελματία εκπονητή εργασιών στην έρευνα των Shahghasemi & Akhavan (2015) ότι οι καθηγητές δέχονται πια οτιδήποτε τους στέλνουν οι φοιτητές χωρίς να το πολυξετάζουν. Όταν η αναλογία καθηγητών-φοιτητών δεν είναι ισορροπημένη και δεδομένου ότι οι εργασίες πλέον και δη οι πτυχιακές αφορούν όλα τα επίπεδα σπουδών, ακόμα και το προπτυχιακό, είναι αναμενόμενο μάλλον να μην υπάρχει η απαραίτητη καθοδήγηση εκ μέρους των διδασκόντων λόγω του αυξημένου φόρτου εργασίας, με αποτέλεσμα μερικοί φοιτητές που δυσκολεύονται να γράψουν δίχως καθοδήγηση να καταφεύγουν τελικά στους «αόρατους συγγραφείς» (Singh & Remenyi, 2016). Στον κατάλογο αυτού του είδους των αιτιών που προκαλούν τα φαινόμενα ακαδημαϊκής εξαπάτησης θα μπορούσε να προστεθεί και η ολοένα και περισσότερο αυξανόμενη προσφορά σε εξ αποστάσεως προγράμματα σπουδών (Page, 2004).

---

¹⁰² Ο διαπιστευτισμός (credentialism) ως θεωρητική σύλληψη εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1970 με εισηγητή κυρίως τον κοινωνιολόγο Randal Collins (1979) και προέβλεπε ότι η έμφαση στην απόκτηση πτυχίων για την πρόσβαση στην αγορά εργασίας θα οδηγούσε στον πληθωρισμό των πτυχίων και κατ' επέκταση στο χαμηλό αντίκρισμα και την απαξίωση των σπουδών. Οι εργαζόμενοι θα προσλαμβάνονταν πλέον χάρη στα πτυχία τους και ασχέτως των πραγματικών προσόντων τους, ενώ οι δουλειές ενδέχεται να μην προϋπέθεταν σε πραγματικό επίπεδο την κατοχή τους.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι αλλαγές που χρειάζεται να γίνουν, ώστε να μειθούν τα ποσοστά ακαδημαϊκής εξαπάτησης, είναι κατά κύριο λόγο δομικές. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία συναντάμε και προτάσεις που αφορούν τον εντοπισμό της λογοκλοπής και τη συνακόλουθη τιμωρία των λογοκλόπων. Υπάρχουν διάφορα λογισμικά που με μεγάλη επιτυχία και ακρίβεια μπορούν πλέον να εντοπίζουν τον κοινό πλαγιαρισμό. Το Turnitin είναι μάλλον το δημοφιλέστερο από αυτά. Αν και ο εντοπισμός του *ghostwriting* είναι μια πολύ πιο δύσκολη υπόθεση, υπάρχουν, ωστόσο, και συνεχώς εξελίσσονται λογισμικά στυλομετρίας (*stylometry*), δηλαδή λογισμικά που συγκρίνουν το γλωσσικό ύφος, τις γλωσσικές επιλογές του συντάκτη δύο ή περισσότερων κειμένων με σκοπό να εντοπίσουν διαφορές που παραπέμπουν σε διαφορετικό συγγραφέα. Βασιζόμενα, λοιπόν, στα στυλιστικά ίχνη και όχι στο περιεχόμενο του κειμένου, μέσα από διάφορες τεχνικές (π.χ. τη συχνότητα εμφάνισης ορισμένων λέξεων), τα λογισμικά αυτά μπορούν να προσδιορίσουν αν δύο ή περισσότερα κείμενα ανήκουν στον ίδιο συγγραφέα (Ison, 2020). Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το δεδομένο, καταλαβαίνουμε καλύτερα γιατί ο ανώνυμος εκπονητής που ποραναφέραμε (Anonymous, 2013) ομολογεί ότι η απουσία ή μικρή επαφή των πελατών του με τον επιβλέποντα καθηγητή είναι ζωτικής σημασίας για τη δουλειά του, αλλά και γιατί οι Singh & Remenyi (2016) θεωρούν ότι η συνεχής επαφή με τον διδάσκοντα και η παρακολούθηση της συγγραφικής πορείας του φοιτητή εκ μέρους του θα επιφέρει θετικά αποτελέσματα όσον αφορά την άμβλυνση του φαινομένου του *ghostwriting* τόσο σε επίπεδο θεραπείας όσο και σε επίπεδο πρόληψης.

Το φαινόμενο της λογοκλοπής γενικά και του *contract cheating* ειδικότερα θέτει υπό αμφισβήτηση την ακαδημαϊκή ακεραιότητα και υπονομεύει την αξιοπιστία και το κύρος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία ανεχόμενη τέτοιου είδους συμπεριφορές έστω και ακούσια τις ενθαρρύνει, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία ενός αλλοτριωμένου παιδαγωγικού ήθους (Page, 2004). Η ανοχή τέτοιων πρακτικών στην εκπαίδευση καλλιεργεί έξεις οι οποίες μεταφέρονται στη συνέχεια στο εργασιακό περιβάλλον, αν δεχτούμε, σύμφωνα με τους Nonis & Swift (2001), ότι οι φοιτητές που εμπλέκονται σε τέτοιου είδους παραπτώματα στο Πανεπιστήμιο, τείνουν να συμπεριφέρονται αναλόγως και στον χώρο εργασίας αργότερα. Ταυτόχρονα, οι πρακτικές αυτές συνιστούν μια μεγάλη αδικία για εκείνους τους φοιτητές που εργάζονται σκληρά και έντιμα για την

ολοκλήρωση των σπουδών τους (Page, 2004), εντείνοντας την κοινωνική αδικία. Αν συνοπολογίσουμε σε όλα αυτά ότι το *contract cheating* αποτελεί ενίοτε πρακτική και των ίδιων των ακαδημαϊκών, όπως καταθέτουν εκπονητές τέτοιων εργασιών στις έρευνες των Shahghasemi & Akhavan, (2015) και Sivasubramaniam, Kostelidou & Ramachandran (2016), τότε το πλήγμα για την τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι ακόμη μεγαλύτερο.

3.6. Η σχετική έρευνα στην Ελλάδα

Οι έρευνες που πραγματεύονται το φαινόμενο της λογοκλοπής στη χώρα μας δεν είναι αρκετές, αν και τα τελευταία χρόνια το ακαδημαϊκό ερευνητικό ενδιαφέρον γύρω από το θέμα έχει αυξηθεί. Στα κείμενα που εντοπίσαμε ερευνώντας κατά κύριο λόγο οι πιο πολυσυζητημένες και διαδεδομένες μορφές λογοκλοπής, ενώ η περίπτωση του *contract cheating/ghostwriting* δεν αποτελεί αντικείμενο έρευνας, ενίοτε δε ούτε αναφοράς, παρόλο που οι αναφορές σκανδάλων στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο είναι πλέον συχνές (π.χ. Εμμανουήλ, 2018).

Ενδεικτικά παραθέτουμε εδώ ορισμένους τίτλους, για να καταδείξουμε ότι το ενδιαφέρον είναι πια πιο αυξημένο αλλά και πολύπλευρο:

Έρευνες σε διαφορετικά επίπεδα σπουδών (από την πλευρά των φοιτητών):

- D. Kokkinos & A. Koulouris (2019), Plagiarism: initial research findings in undergraduate students (δημοσιευμένο επιστημονικό άρθρο)
- Θ. Καρασαλίδης & Α. Εμβαλωτής (2018), Πλαγιαρισμός στις μεταπτυχιακές εργασίες των φοιτητών/τριών: Διερευνώντας το φαινόμενο (δημοσιευμένο επιστημονικό άρθρο)
- E. Toki & D. Tafiadis (2014), Identification of plagiarism by Greek higher education students: Do I cheat? (Πρακτικά Συνεδρίου)

Έρευνες που αποκαλύπτουν (και) τη σκοπιά των διδασκόντων:

- A. Kokkinaki (2013), Plagiarism Policies in the Hellenic Republic (Greece) (European Commission / Directorate General for Education and Culture, Report)

- Ε. Αβραμίδου (2014), Διαδικτυακές εφαρμογές των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας στην εκπαίδευση: η περίπτωση της λογοκλοπής (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Διδακτορική διατριβή)
- R Tsoni & A. Lionarakis (2014), Plagiarism in Higher Education: The Academics' Perceptions (Πρακτικά Συνεδρίου)
- Ε. Κοσέογλου (2022), Η χρήση του Turnitin από τους διδάσκοντες των ελληνικών πανεπιστημίων (Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Διπλωματική εργασία)

Στην ελληνική ερευνητική βιβλιογραφία εντοπίστηκε, ωστόσο, και μία έρευνα στην οποία ερευνάται και η περίπτωση της αγοραπωλησίας εργασιών. Η έρευνα των Κιουνρεκίς, Κοκκινάκι & Ανδρικοπούλου (2021a), που παρουσιάστηκε στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο για την Ακαδημαϊκή Ακεραιότητα και τη Λογοκλοπή τον Ιούνιο του 2021, διενεργήθηκε κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο του ίδιου έτους και αφορούσε στις σχετικές με την ακαδημαϊκή ανεντιμότητα αντιλήψεις των φοιτητών κατά την περίοδο της πανδημίας (στη διάρκεια της οποίας, υπενθυμίζουμε, ότι τα μαθήματα και οι εξετάσεις διενεργούνταν διαδικτυακά και η αξιολόγηση των φοιτητών βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στις εργασίες). Το δείγμα αποτελούταν από 578 φοιτητές, κυρίως της τεχνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, από τέσσερα μεγάλα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα της χώρας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής έδειξαν τα εξής: Το 81,3% των συμμετεχόντων δήλωσε ότι γνωρίζει τις υπηρεσίες αγοραπωλησίας εργασιών, κυρίως από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και από στόμα σε στόμα. Η μεγάλη πλειοψηφία δεν έχει απευθυνθεί σε κάποιον για μια τέτοια βοήθεια, ωστόσο όσοι την έχουν ζητήσει (11,1%), συνήθως απευθύνονται σε επαγγελματίες/ειδικούς, επί πληρωμή, και όχι στην οικογένεια, σε φίλους ή γνωστούς τους. Οι περισσότεροι δηλώνουν ότι, πριν υποβάλουν την αγορασμένη εργασία, την επιμελούνται και σχεδόν κανείς ποτέ δεν κατηγορήθηκε ή τιμωρήθηκε για υποβολή εργασίας που δεν συνέγραψε ο ίδιος. Το 68,3% των συμμετεχόντων παραδέχτηκε ότι γνωρίζει τουλάχιστον ένα άτομο στο περιβάλλον του που έχει καταθέσει ως δική του μια τέτοια εργασία και το 73,9% θεωρεί ότι η συνθήκη της πανδημίας αύξησε το μέγεθος της ακαδημαϊκής ανεντιμότητας. Από εκείνους που έχουν χρησιμοποιήσει αυτή την πρακτική, το 59% δηλώνει ότι το φαινόμενο εντάθηκε στην πανδημία. Οι λόγοι που ώθησαν τους φοιτητές σε μια τέτοια επιλογή από τον επικρατέστερο προς τον

λιγότερο δημοφιλή, κατά δήλωσή τους, είναι οι εξής: έλλειψη χρόνου, πολλές εργασίες με προθεσμίες που λήγουν ταυτόχρονα, φόβος αποτυχίας, έλλειψη εμπιστοσύνης στις ικανότητές τους.

Σε άλλο άρθρο των Κιουνρεκίς, Ανδρικόπουλος & Κοκκινάκι (2021b), δημοσιεύονται αποτελέσματα της έρευνας που διενεργήθηκε με τη συμμετοχή 44 ακαδημαϊκών από τα ίδια τέσσερα μεγάλα Πανεπιστήμια της χώρας. Σύμφωνα με αυτά, προκύπτει ότι το 45,2% των διδασκόντων δεν γνωρίζει τον όρο *ghostwriting* και 42,9% αυτών αγνοεί τον όρο *contract cheating*. Ωστόσο, το 76,2% των συμμετεχόντων γνωρίζει την πρακτική της υποβολής εργασιών που έχουν γραφεί από άλλους και όχι από τους ίδιους τους φοιτητές.

4. Ένταξη του ζητήματος στις παθογένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος

Από την επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας που προηγήθηκε, προκύπτει ότι η πρακτική της λογοκλοπής γενικότερα και του contract cheating ειδικότερα οφείλεται μεταξύ άλλων στην αδυναμία των φοιτητών να συγγράψουν ίδιαις δυνάμεις μία επιστημονική εργασία. Προκύπτει, επίσης, ότι οι πρακτικές αυτές συνδέονται όχι μόνο με την έλλειψη ακαδημαϊκών δεξιοτήτων, αλλά και με την απουσία εσωτερικών κινήτρων μάθησης, ενώ μερίδιο ευθύνης φέρουν τα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα και οι ακαδημαϊκοί δάσκαλοι που δεν προσφέρουν στους φοιτητές την απαραίτητη καθοδήγηση. Όλα αυτά ισχύουν σε παγκόσμιο επίπεδο, ωστόσο χρήσιμο θα ήταν να εστιάσουμε στο εκπαιδευτικό σύστημα και στις ιδιαιτερότητες της χώρας μας, ώστε να μπορέσουμε να εντάξουμε το πρόβλημα αυτό σε ένα σύνολο προβλημάτων που συναρμολογούν τις παθογένειες της Παιδείας στην Ελλάδα, επιχειρώντας έτσι να κατανοήσουμε τις ρίζες και τη συνθετότητά του.

4.1. Η ακαδημαϊκή ανεπάρκεια των εισαχθέντων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση

Όπως είδαμε στην επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας, πολλοί φοιτητές αισθάνονται πως δεν είναι ικανοί να συγγράψουν αποτελεσματικά μια επιστημονική εργασία. Φοβούμενοι για το αποτέλεσμα, ορισμένοι, που έχουν την οικονομική δυνατότητα, καταφεύγουν στην εύκολη λύση της ανάθεσης των εργασιών τους σε τρίτους έναντι αμοιβής. Γιατί, όμως, οι φοιτητές στη χώρα μας δυσκολεύονται να εκπονήσουν μια ακαδημαϊκή εργασία;

Το πρόβλημα ξεκινάει από τα σχολικά χρόνια (κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση), κατά τη διάρκεια των οποίων οι μαθητές κατά κύριο λόγο καλούνται να μάθουν να αποστηθίζουν την ύλη των μαθημάτων, με σκοπό να την αναπαραγάγουν πιστά στην καθημερινή προφορική ή γραπτή εξέταση εκ μέρους του καθηγητή ή στις προαγωγικές εξετάσεις¹⁰³. Με τα πόδια στο Γυμνάσιο και το βλέμμα στραμμένο στο Λύκειο και τις Πανελλαδικές εξετάσεις, οι μαθητές από νωρίς εξασκούνται στην

---

¹⁰³ Η σύνδεση των πρακτικών λογοκλοπής με τη στείρα αποστήθιση έχει ήδη γίνει στη σχετική με τον πλαγιαρισμό διεθνή βιβλιογραφία (Sherman, 1992· Octaberlina, 2007· Banerjee, 2015· Misra et al., 2017, Santos et al, 2017).

αποστήθιση, ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των εξετάσεων που θα τους ανοίξουν την πόρτα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η αποστήθιση είναι δεξιότητα που πριμοδοτείται στις Πανελλαδικές εξετάσεις και επομένως ενθαρρύνεται από τους εκπαιδευτικούς της μέσης εκπαίδευσης, δημόσιους και ιδιωτικούς. Δεν είναι ξεκάθαρο αν τα φροντιστήρια έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην καθιέρωση της αποστήθισης ή οι απαιτήσεις των Πανελλαδικών (ο τρόπος διόρθωσης και βαθμολόγησης των γραπτών) εξώθησαν σε αυτή την “ασφαλή” πρακτική. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η αποστήθιση εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό εδώ και πολλές δεκαετίες το εισιτήριο των μαθητών στο Πανεπιστήμιο.

Στην έρευνα του Κασσωτάκη (2015) ακαδημαϊκοί καθηγητές ερωτήθηκαν ποια είναι κατά τη γνώμη τους τα αρνητικά στοιχεία του συστήματος επιλογής υποψηφίων φοιτητών. Το μειονέκτημα που αναφέρθηκε με τη μεγαλύτερη συχνότητα ήταν η επιβράβευση της αποστήθισης και της τυποποιημένης γνώσης. Οι ακαδημαϊκοί έκαναν λόγο για χρήση «συνταγών» (μηχανιστικοί τρόποι απάντησης) που δεν ευνοούν την ανάπτυξη κριτικής σκέψης, ενώ αναφέρθηκαν ξεκάθαρα στο ότι η αδυναμία καλλιέργειας της «συνθετικής σκέψης που απαιτεί η Επιστήμη» οδηγεί τους φοιτητές να μην μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτός ο τρόπος μάθησης συνδέθηκε από τους ακαδημαϊκούς και με την παραπαιδεία¹⁰⁴.

Κατά τη γνώμη των ακαδημαϊκών, το σύστημα επιλογής χαρακτηρίζεται από χαμηλή διακριτική εγκυρότητα, καθώς δεν εξετάζει δεξιότητες χρήσιμες για τις σπουδές, αντιθέτως προωθεί την «παπαγαλία» εισάγοντας έτσι στο Πανεπιστήμιο κάθε άλλο παρά τους ικανότερους. Αυτό φαίνεται και από την ποιότητα των θεμάτων των Πανελλαδικών εξετάσεων, όπου γίνεται προσπάθεια για θέμα «βατά», τα οποία οι ακαδημαϊκοί θεωρούν ως θέματα που δεν εξετάζουν την κριτική και δημιουργική σκέψη του μαθητή, με αποτέλεσμα τη μετέπειτα μη «λειτουργική παρουσία» του στο

---

¹⁰⁴ Έρευνα των Τσιπλάκου & Τσαγγαρή (2021), η οποία είναι μικρής κλίμακας (μελέτη περίπτωσης: 161 εκθέσεις 12 μαθητών συγκεκριμένης φροντιστηριακής μονάδας της επαρχίας που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια μιας ολόκληρης σχολικής χρονιάς εντατικής φροντιστηριακής εκπαίδευσης των μαθητών), και επομένως τη χρησιμοποιούμε ως ενδεικτική, καταλήγει στο βασικό συμπέρασμα ότι «δεν υπήρξε πραγματική βελτίωση στις γλωσσικές δεξιότητες των συμμετεχουσών/-όντων από την αρχή ως το τέλος της Γ' Λυκείου (π.χ. στην ορθογραφία, στο λεξιλογικό πλούτο ή στη μορφολογική χρήση): ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το ότι τα παιδιά δεν βελτιώθηκαν στις περιοχές και δεξιότητες εκείνες οι οποίες αξιολογούνται θετικά [στις εξετάσεις], παρά την εντατική διδασκαλία». Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση αξιολογήτριας/ή του συλλεγμένου υλικού της έρευνας: «Τα παιδιά θεωρούν ότι μαθαίνοντας παπαγαλία κάποιες φράσεις ή περιόδους μπορούν επαρκώς να αναπτύξουν ένα θέμα που θα τους ζητηθεί [...] Κατά ένα μεγάλο ποσοστό χρησιμοποίησαν κατά λέξη και ατάκτως ερριμμένες ιδέες που διαγραμματικά τους δίνονται ως ευαγγέλιο».

Πανεπιστήμιο. Θεωρούν ότι η μικρή ύλη και τα μη απαιτητικά θέματα δεν ευνοούν την ανάδειξη των πραγματικά πιο ικανών και στοχεύουν περισσότερο, με λαϊκιστικό τρόπο, στο να μην υπάρχουν αντιδράσεις. Τη διακριτική εγκυρότητα του υπάρχοντος εξεταστικού συστήματος διακυβεύει και το γεγονός ότι οι υποψήφιοι κρίνονται αποκλειστικά από μια τρίωρη αποσπασματική εξέταση που αγνοεί την υπόλοιπη σχολική τους πορεία

Η μηχανιστική μάθηση εντείνεται, όπως επισημαίνουν οι ερωτηθέντες ακαδημαϊκοί, και από το γεγονός ότι από πολύ νωρίς οι μαθητές διαχωρίζουν τα μαθήματα σε χρήσιμα και άχρηστα, δηλαδή σε εκείνα που εξετάζονται και εκείνα που δεν εξετάζονται στις Πανελλαδικές. Οι μαθητές ασχολούνται, φυσικά, μόνο με τα πρώτα, ακυρώνοντας στην πράξη τη γενική παιδεία ως στόχο της εκπαίδευσής τους, παρουσιάζοντας έτσι έλλειμμα γενικών γνώσεων, χρήσιμων για την ακαδημαϊκή τους σταδιοδρομία. Εξάλλου, μαθήματα σημαντικά για την επιτυχή παρακολούθηση του Τμήματος στο οποίο θα εισέλθουν (π.χ. Γεωγραφία), συχνά δεν είναι αντικείμενο εξέτασής τους στις Πανελλαδικές. Έχει παρατηρηθεί, μάλιστα, ότι οι μαθητές αδιαφορούν για το σχολικό μάθημα και ασχολούνται κυρίως με τις φροντιστηριακές υποχρεώσεις, απαξιώνοντας το σχολείο. Οι μαθητές, εν ολίγοις, «δεν διαβάζουν, για να μάθουν», αλλά για να ανταποκριθούν σε ό,τι απαιτούν οι εξετάσεις, ώστε να περάσουν σε κάποια σχολή, ακόμα και αν αυτή η σχολή δεν είναι των άμεσων ενδιαφερόντων τους και σύμφωνη με τις κλίσεις τους. Αυτού το είδους η εξέλιξη δεν είναι άσχετη και με το γεγονός ότι το εξεταστικό σύστημα εστιάζει σε αποκλειστικά γνωσιοκεντρικά κριτήρια, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις κλίσεις και την προσωπικότητα του υποψηφίου.

Ως προς αυτό, οι ακαδημαϊκοί που συμμετείχαν στην έρευνα καυτηρίασαν την ανεπαρκή λειτουργία του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού, όπως επίσης και το γεγονός ότι το Λύκειο δεν βοηθά τους μαθητές να αποκτήσουν σαφή εικόνα για τα ενδιαφέροντα, τις κλίσεις και τις αδυναμίες τους. Ακόμη, καυτηρίασαν τη δυνατότητα που δίνεται στους υποψηφίους να δηλώνουν μεγάλο αριθμό Τμημάτων (πρακτική που ενθαρρύνουν και τα φροντιστήρια), θεωρώντας ότι αυτό δημιουργεί φοιτητές που δεν διαθέτουν εσωτερικά κίνητρα μάθησης, με αποτέλεσμα είτε την εγκατάλειψη των σπουδών¹⁰⁵ είτε τη χαμηλή επίδοση είτε την επίδειξη ανάρμοστων

---

¹⁰⁵ Όπως αναφέρει η Ποιμενίδου (2015: 209-210) στη διατριβή της, τα ποσοστά των λιμναζόντων φοιτητών και εκείνων που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους στη χώρα μας (με στοιχεία του ΟΟΣΑ από 2009) είναι μεγάλα.

συμπεριφορών. Εθίγη, επίσης, ότι ορισμένοι μαθητές δηλώνουν Τμήματα με μοναδικό κριτήριο την πόλη (τύπος διαμονής ή εγγύτητα), λόγω οικονομικών δυσχερειών.

Κριτική ασκήθηκε από τους ακαδημαϊκούς και στο γεγονός ότι ο αριθμός εισακτέων έχει αυξηθεί θεαματικά, χωρίς αυτό να συνοδεύεται από βελτίωση των υποδομών και αύξηση του διδακτικού προσωπικού, πράγμα που πιθανόν να εξηγεί και τη διαδεδομένη άποψη, όπως είδαμε στην επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας, ότι οι καθηγητές δεν αφιερώνουν αρκετό χρόνο στην καθοδήγηση των φοιτητών σε σχέση με τις εργασίες τους.

Στην εν λόγω έρευνα οι ακαδημαϊκοί γενικά θεωρούν ότι οι μαθητές εισέρχονται στην τριτοβάθμια ελλιπώς προετοιμασμένοι, έχοντας μεγάλα ελλείμματα σε γνώσεις και δεξιότητες, ενώ με ένταση επισημαίνουν τη γλωσσική ανεπάρκεια των φοιτητών τους, αμφισβητώντας και πάλι τόσο την ποιότητα της παρεχόμενης σχολικής εκπαίδευσης όσο και τη διακριτική εγκυρότητα των Πανελλαδικών εξετάσεων.

Η έρευνα του Κασσωτάκη (2015) αφορούσε, όμως, και τις απόψεις των εκπαιδευτικών αλλά και των φοιτητών. Η σύμπνοια των απόψεων και των τριών ομάδων όσον αφορά την αποστήθιση είναι εντυπωσιακή. Οι φοιτητές αξιολογούν και αυτοί αρνητικά το ισχύον σύστημα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με πρώτη σε συχνότητα αναφοράς αιτία ότι προάγει την «παπαγαλία». Όσον αφορά την άποψη των μαθητών, η διδακτορική διατριβή της Ζαγκλαρά (2014) αποκάλυψε ότι και αυτοί αξιολογούν αρνητικά το σύστημα εστιάζοντας κυρίως στον κεντρικό ρόλο της παραπαιδείας, η οποία προωθεί την αποστήθιση και ένα είδος μάθησης αποκλειστικά επικεντρωμένο στις απαιτήσεις των εξετάσεων.

Η άποψη του Κασσωτάκη (2013), λοιπόν, ότι στην Ελλάδα ισχύει το «παραδοσιακό» σύστημα εκπαίδευσης και αξιολόγησης όπου δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην απομνημονευτική ικανότητα των μαθητών και όπου ο μαθητής περιορίζεται στον ρόλο του απλού παθητικού δέκτη της διδασκαλίας, επιβεβαιώθηκε από τη έρευνά του το 2015, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω.

Το ζήτημα της χαμηλής προγνωστικής εγκυρότητας των Πανελλαδικών εξετάσεων και της ανετοιμότητας των μαθητών για τις απαιτήσεις της τριτοβάθμιας

εκπαίδευσης θίγει στη διατριβή της και η Ποιμενίδου (2015)¹⁰⁶, η οποία προσθέτει την παράμετρο του βαθμολογικού πληθωρισμού που χαρακτηρίζει το ελληνικό σχολείο, εθίζοντας τους μαθητές στη «λογική της ήσσονος προσπάθειας» (Ποιμενίδου, 2015: 215). Τον ισχυρισμό της επιβεβαιώνει με την παράθεση στατιστικών στοιχείων, τα οποία καταδεικνύουν ότι οι αριστούχοι του σχολείου σημειώνουν πολύ χαμηλότερες βαθμολογικές επιδόσεις στις Πανελλαδικές εξετάσεις. Στη διατριβή της η Ποιμενίδου εστιάζει και στον κεντρικό ρόλο της φροντιστηριακής εκπαίδευσης, η οποία γίνεται το ιερό τοτέμ μαθητών και γονιών¹⁰⁷, αν και αντιμετωπίζει εργαλειακά τη γνώση, χωρίς να στοχεύει στην ουσιαστική μόρφωση και καλλιέργεια του μαθητή, με αποτέλεσμα να συμβάλλει έτσι στο χαμηλό επίπεδο των εισερχομένων στην τριτοβάθμια. Η Ποιμενίδου, μάλιστα, συνδέει άμεσα όλα τα παραπάνω δεδομένα με την «όξυνση των φαινομένων της ακαδημαϊκής ανεντιμότητας» (Ποιμενίδου, 2015: 227), τα οποία θεωρεί όχι επαρκώς μελετημένα από την έρευνα στη χώρα μας. Όλα τα παραπάνω συνδέονται, στην εν λόγω διατριβή, με το φαινόμενο της μαζικοποίησης της εκπαίδευσης, συνέπεια του οποίου υπήρξε η πτώση του επιπέδου σπουδών.

4.2. Παράμετροι για περαιτέρω διερεύνηση

Τα αίτια της καταφυγής των φοιτητών, ωστόσο, στην πρακτική του *contract cheating* στη χώρα μας δεν πρέπει να αναζητηθούν μόνο στην ανεπάρκειά τους να ανταποκριθούν στο ακαδημαϊκό επίπεδο σπουδών λόγω του χαμηλού επιπέδου γνώσεων και δεξιοτήτων. Πρέπει, οπωσδήποτε, να ερευνηθούν και να συνυπολογιστούν παράγοντες όπως η έλλειψη χρόνου λόγω εργασίας, αλλά και η διαρκής πίεση για απόκτηση προσόντων/πτυχίων με στόχο την εξασφάλιση μιας θέσης εργασίας στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα.

---

¹⁰⁶ Η έρευνα της Ποιμενίδου βασίστηκε στη μελέτη γραπτών από εξεταστικές δοκιμασίες των φοιτητών στο μάθημα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κατά τις ακαδημαϊκές χρονιές 1990-2010 (20 έτη) και η βασική της διαπίστωση ήταν ότι διαχρονικά παρατηρείται πτώση του επιπέδου του γραπτού ακαδημαϊκού λόγου των φοιτητών του δείγματος.

¹⁰⁷ Από την έρευνα της Πολυμίλη (2017: 214), στο πλαίσιο της διδακτορικής της διατριβής, προκύπτει ότι περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς θεωρούν ότι μόνο το σχολείο δεν μπορεί να εξασφαλίσει την επιτυχία στις Πανελλαδικές εξετάσεις.

Δεδομένης της δεινής οικονομικής κατάστασης της χώρας μας από την οικονομική κρίση του 2008 και εξής, που επηρεάζεται αυτή τη στιγμή και από τις διεθνείς συγκυρίες, όπως η πανδημία και οι οικονομικές συνέπειες του πολέμου στην Ουκρανία, σημαντικό θα ήταν να ερευνηθεί όχι μόνο πόσοι φοιτητές (προπτυχιακού ή μεταπτυχιακού επιπέδου) αναγκάζονται να εργαστούν για να καλύψουν τα έξοδα των σπουδών τους ή να βοηθήσουν την οικογένειά τους, αλλά και οι επιπτώσεις¹⁰⁸ που έχει αυτή η αναγκαστική επιλογή στις ακαδημαϊκές τους υποχρεώσεις, συμπεριφορές και επιδόσεις¹⁰⁹. Η αύξηση του αριθμού των εργαζόμενων προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών (δηλωμένη και αδήλωτη εργασία) ενδέχεται να εξηγήσει μερικώς την αύξηση του φαινομένου του πλαγιαρισμού και του *contract cheating* στη χώρα μας, δεδομένου μάλιστα ότι η απασχόληση εξασφαλίζει, ίσως, στους εργαζόμενους φοιτητές τη δυνατότητα να αγοράζουν εργασίες.

Σε αυτό πρέπει να προστεθεί και να διερευνηθεί ο ρόλος της αυξημένης ανεργίας και του έντονου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας που εξωθεί τους (υποψήφιους) εργαζομένους στην “πτυchioθηρία”. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των αδιόριστων εκπαιδευτικών που πασχίζουν να προσληφθούν ως αναπληρωτές¹¹⁰ ή ωρομίσθιοι στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση συγκεντρώνοντας μόρια με βάση κυρίως τα προσόντα τους (αλλά και κοινωνικά κριτήρια και προϋπηρεσία στην εκπαίδευση), όπως αυτά αποδεικνύονται από τα πτυχία που καταθέτουν (πτυχία ξένων γλωσσών, αποδεικτικά γνώσης χειρισμού Η/Υ, δεύτερα πτυχία, μεταπτυχιακά ή διδακτορικά διπλώματα, σεμινάρια)¹¹¹. Εικάζουμε ότι αυτό το “κυνήγι προσόντων” δημιουργεί “πελάτες” στη “φάμπρικα” των έτοιμων εργασιών. Παράλληλα, βέβαια, δημιουργεί και εν δυνάμει συγγραφείς-φαντάσματα,

---

¹⁰⁸ Οι Neyt et al. (2017) στην επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας που αφορά στο θέμα των επιπτώσεων της εργασίας των φοιτητών στην ακαδημαϊκή τους πορεία (συμπεριφορές και επιδόσεις), παρουσιάζουν ότι 31 από τις 48 έρευνες (1997-2017) που συμπεριέλαβαν στην επισκόπησή τους καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η εργασία επηρεάζει αρνητικά τις ακαδημαϊκές επιδόσεις και συγκλίνουν με τη «θεωρία του μηδενικού αθροίσματος» (Zero-Sum Theory), σύμφωνα με την οποία τα οφέλη της εργασίας αποφέρουν ισόποση απώλεια οφελών στις σπουδές.

¹⁰⁹ Στη διπλωματική εργασία της Καραλιοπούλου (2003: 47), η οποία, ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι έλαβε χώρα προ της οικονομικής κρίσης, οι εργαζόμενοι φοιτητές που συμμετείχαν στην έρευνα αξιολογούν την επιδείνωση των ακαδημαϊκών επιδόσεων και την αδυναμία ανταπόκρισης στις ακαδημαϊκές υποχρεώσεις λόγω της εργασίας ως «μέτριας βαρύτητας προβλήματα». Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός ότι αποτελούν επίπτωση του συνδυασμού εργασίας-σπουδών ούτε αποδεικνύει ότι αυτού του είδους τα προβλήματα αντιμετωπίζονται πάντα με θεμιτούς και έντιμους τρόπους.

¹¹⁰ Για το πώς νοηματοδοτούν και διαχειρίζονται οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί την εργασιακή τους επισφάλεια, βλ. Μανάφη, Α. & Μπάρος (2021).

¹¹¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει στη διπλωματική εργασία της Κωφίδου (2021: 28) για την εργασιακή επισφάλεια των αναπληρωτών το εύρημα ότι το “κυνήγι προσόντων” βιώνεται από τους αναπληρωτές με διττό τρόπο, από άλλους θετικά (κατά τη δική μας εκτίμηση με μια τάση εκλογίκευσης), ως ευκαιρία απόκτησης γνώσεων, και από άλλους αρνητικά, ως θλιβερή πραγματικότητα.

καθώς η συγγραφή εργασιών, όπως προκύπτει από τη δική μας έρευνα, αφορά σε μεγάλο βαθμό υπερπροσοντούχους αποφοίτους κυρίως των καθηγητικών σχολών. Η καταφυγή στο *contract cheating*, άλλωστε, όπως είδαμε σε προηγούμενο Κεφάλαιο, δεν είναι άσχετη με τη γενικότερη εμπορευματοποίηση της εκπαίδευσης και τον διαπιστευτισμό.

Η ανεργία, η υποαπασχόληση και κυρίως, κατά την κρίση μας, η ετεροαπασχόληση δημιουργεί έλλειψη κινήτρων μάθησης, πράγμα που θεωρούμε πως συνδέεται, σε μεγάλο βαθμό με την επιλογή των φοιτητών να αναθέτουν τις εργασίες τους σε άλλους, θεωρώντας πως έτσι κι αλλιώς οι γνώσεις αυτές δεν θα τους φανούν χρήσιμες στον χώρο που τελικά θα καταλήξουν να εργάζονται. Μένει να ερευνηθεί και αυτό.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι υπάρχει ανάγκη μιας σε βάθος έρευνας των αιτιών που οδηγούν τόσο στη ζήτηση όσο και στην προσφορά έτοιμων, κατά παραγγελία εργασιών, στην Ελλάδα, ώστε να αποκαλυφθούν όλες οι πτυχές του προβλήματος και να δρομολογηθούν παιδαγωγικές και άλλες παρεμβάσεις.

E. Μεθοδολογία της έρευνας

1. Ερευνητικά ερωτήματα

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για το φαινόμενο της επισφάλειας οδήγησε αρχικά την ερευνήτρια στην αναζήτηση της διεθνούς βιβλιογραφίας που καλύπτει το θέμα. Από την αναδίφηση στη βιβλιογραφία προέκυψαν προβληματισμοί γύρω από τις συνέπειες της επισφάλειας για τα άτομα και τις κοινωνίες. Έτσι, διαμορφώθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία εστιάζουν στον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμένα επισφαλή υποκείμενα, οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών, βιώνουν την εμπειρία της επισφαλούς και αλλοτριωτικής εργασίας.

Ειδικότερα, η παρούσα έρευνα εξετάζει:

1. Πώς οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών νοηματοδοτούν την επισφάλεια.
2. Πώς οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών διαχειρίζονται την αποξένωση.
3. Ποια στάση έχουν οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες του πληθυσμού¹¹².

2. Αιτιολόγηση του δείγματος – Πορεία της έρευνας

Εξαιτίας της επαγγελματικής ιδιότητας της ερευνήτριας, γνωρίζοντας πως αρκετοί εκπαιδευτικοί του ιδιωτικού τομέα συνηθίζουν να εκπονούν ακαδημαϊκές εργασίες για λογαριασμό φοιτητών, ώστε να συμπληρώνουν το αβέβαιο εισόδημά τους, αμέσως απέκτησε ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα άτομα αυτά επιλέγουν να αντιμετωπίσουν την επισφαλή τους συνθήκη εμπλεκόμενα σε μία δραστηριότητα όχι μόνο εξίσου επισφαλή αλλά και εξ ορισμού αποξενωτική, και τι συνέπειες είχε αυτό για τους ίδιους.

Από την προσωπική εμπειρία της ερευνήτριας, αλλά και από τη σχετική, έστω και περιορισμένη, βιβλιογραφία που αφορά το *contract cheating*, ήταν ήδη από την αρχή σαφές ότι η δραστηριότητα του εκπονητή φοιτητικών εργασιών ενσαρκώνει με

---

¹¹² Συγκεκριμένα απέναντι σε πρόσφυγες/μετανάστες και άνεργους νέους.

τον καλύτερο τρόπο τη φύση της επισφαλούς εργασίας¹¹³, όπως αυτή περιγράφηκε στο Θεωρητικό μέρος της παρούσας διατριβής. Επομένως, αυτή η ομάδα επαγγελματιών ενδεικνυόταν να αποτελέσει αντικείμενο της έρευνας.

Οι επαγγελματίες εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών, είτε είναι άτομα που ακόμα φοιτούν στο Πανεπιστήμιο, σε προπτυχιακό ή μεταπτυχιακό επίπεδο, είτε είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου, μικρότερης ή μεγαλύτερης ηλικίας, συχνά με πλούσια βιογραφικά. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και υποψήφιοι διδάκτορες ή ακόμα και κάτοχοι διδακτορικού τίτλου. Προέρχονται από όλα τα επιστημονικά πεδία, ωστόσο κατά κύριο λόγο πρόκειται για αποφοίτους των λεγόμενων καθηγητικών σχολών.

Ορισμένοι λειτουργούν σαν ελεύθεροι επαγγελματίες, ενώ ορισμένοι συνεργάζονται σαν freelancers με οργανωμένες εταιρείες εκπόνησης φοιτητικών εργασιών που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο. Στην πρώτη περίπτωση, οι φοιτητές-πελάτες προκύπτουν είτε μέσω αγγελιών είτε όταν η καλή δουλειά διαδίδεται από στόμα σε στόμα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση οι εταιρείες μεσολαβούν ανάμεσα στον φοιτητή-πελάτη και τον εκπονητή και αναθέτουν το έργο προτείνοντας μια αμοιβή. Κάποιοι από τους εκπονητές ασχολούνται συστηματικά με τη συγγραφή εργασιών, ενώ οι περισσότεροι φαίνεται να αναλαμβάνουν εργασίες περιστασιακά.

Οι εκπονητές ασχολούνται κατά βάση με εργασίες που σχετίζονται με το γνωστικό τους αντικείμενο, ωστόσο καθόλου σπάνια ασχολούνται και με εργασίες από εντελώς διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς, αναλαμβάνοντας θέματα ολότελα ξένα προς το επιστημονικό τους υπόβαθρο. Αναλαμβάνουν εργασίες εξαμήνου, πτυχιακές ή διπλωματικές εργασίες, ακόμη και μέρος διδακτορικών διατριβών. Η αμοιβή τους ποικίλλει, για αυτόν τον λόγο άλλοι εκφράζουν μεγάλη ικανοποίηση από τις απολαβές τους, ενώ άλλοι θεωρούν ότι πρόκειται για κακοπληρωμένη εργασία. Οι τιμές είναι συνήθως χαμηλές, όταν οι εργασίες ανατίθενται μέσω εταιρείας στο πρόσωπο εκείνο που έχει μειοδοτήσει. Φυσικά, πρόκειται για εργασία αδήλωτη,

---

¹¹³ Οι εκπονητές φοιτητικών εργασιών επιλέγουν με αυτή την επαγγελματική επιλογή να αντιμετωπίσουν την ήδη εμπεδωμένη επισφάλεια που πλανάται στην αγορά εργασίας. Αυτή λύση έκτακτης ή έσχατης ανάγκης, ωστόσο, τους εμπλέκει σε έναν φαύλο κύκλο αέναης επισφαλειοποίησης, καθώς πρόκειται για δραστηριότητα υψηλού βαθμού αβεβαιότητας που δεν επιτρέπει τον σχεδιασμό της ζωής, όπου ο εργασιακός χρόνος διαχέεται καθημερινά μέσα στον προσωπικό χρόνο. Πρόκειται για επάγγελμα με αμφίβολη διάρκεια και αμφίβολο εισόδημα, που δεν μπορεί σταθερά να εξασφαλίσει την οικονομική ανεξαρτησία και ευδοκίμηση με ό,τι αυτό συνεπάγεται σε πρακτικό και ψυχολογικό επίπεδο. Για απασχόληση που δεν προσφέρει αναγνωρισμένη προϋπηρεσία ούτε διαθέτει περιθώρια επαγγελματικής εξέλιξης. Για εργασία χωρίς επαγγελματική κατοχύρωση και εγγυήσεις που, επιπλέον, εξ' ορισμού της στερεί από τον εργαζόμενο τα πνευματικά του δικαιώματα επί του έργου του και τον αλλοτριώνει.

ανασφάλιστη, χωρίς την υπογραφή κάποιας σύμβασης και επαγγελματικά δικαιώματα.

Καθώς πρόκειται για έναν σκιάδη επαγγελματικό χώρο που κινείται μεταξύ άτυπης και παράτυπης εργασίας, χωρίς ευρεία βιβλιογραφική και ερευνητική κάλυψη¹¹⁴ και γενικόλογες αναφορές στα Μ.Μ.Ε., αρχικά αποφασίστηκε να διενεργηθεί μια προκαταρκτική έρευνα με στόχο την προκαταρκτική πληροφόρηση σχετικά με τον υπό έρευνα πληθυσμό. Η πιλοτική αυτή μελέτη βασίστηκε σε τέσσερις (4) ημιδομημένες διαδικτυακές (λόγω της συνθήκης της πανδημίας) συνεντεύξεις διάρκειας περίπου μίας ώρας η κάθε μία, στις οποίες δόθηκαν πληροφορίες για τις πρακτικές/τεχνικές πλευρές που αφορούν την εν λόγω δραστηριότητα, εκτέθηκαν σκέψεις, συναισθήματα, ηθικοί προβληματισμοί σε σχέση με αυτή και σχολιάστηκαν θέματα της κοινωνικοπολιτικής επικαιρότητας. Οι συνεντεύξεις αυτές στάθηκαν πολύτιμος αρωγός για την κατάρτιση του ερωτηματολογίου, το οποίο, αφού ολοκληρώθηκε, μοιράστηκε σε πέντε (5) εκπονητές του οικείου επαγγελματικού περιβάλλοντος με στόχο τον προκαταρκτικό έλεγχο/προέλεγχο (Cohen, 2008: 439· Babbie, 2018: 470), ώστε να εντοπιστούν, δηλαδή, τυχόν ασάφειες ή αστοχίες.

Αφού οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου έλαβαν την τελική τους διατύπωση, το ερωτηματολόγιο μορφοποιήθηκε ηλεκτρονικά, με στόχο να διαμοιραστεί σε εκπονητές φοιτητικών εργασιών που εντοπίστηκαν με τη βοήθεια του διαδικτύου. Αξιοποιήθηκαν ηλεκτρονικές σελίδες αγγελιών για εκπαιδευτικούς, σελίδες αγγελιών εφημερίδων, σελίδες εταιρειών εκπόνησης φοιτητικών εργασιών και σελίδες φροντιστηρίων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όπου δινόταν η διεύθυνση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του εκπονητή, ο σύνδεσμος του ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου αποστέλλόταν απευθείας, συνοδεύαμε σύντομης επιστολής¹¹⁵. Όπου μοναδικό στοιχείο επικοινωνίας ήταν ο αριθμός τηλεφώνου του εκπονητή, προηγούταν τηλεφωνική επικοινωνία και ακολουθούσε η ηλεκτρονική αποστολή του ερωτηματολογίου. Στις εταιρείες εκπόνησης φοιτητικών εργασιών και τα φροντιστήρια τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο σύνδεσμος εστάλη μαζί με επιστολή με

---

¹¹⁴ Οι έρευνες σε διεθνές επίπεδο, όπως είδαμε, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στους φοιτητές που εμπλέκονται στην πρακτική του *contract cheating* και όχι στους συγγραφείς-φαντάσματα. Στην Ελλάδα δε, δεν εντοπίσαμε καμία απολύτως επιστημονική έρευνα που να αφορά τους δεύτερους.

¹¹⁵ Η επιστολή, ως οφείλουν αυτού του είδους οι συνοδευτικές επιστολές (Adler & Clark, 2018: 317), διευκρίνιζε με συντομία την ιδιότητα του αποστολέα, το περιεχόμενο και τον σκοπό της έρευνας, ενώ τόνιζε πως η συμμετοχή είναι εθελοντική και ανώνυμη.

την οποία ζητούταν η προώθηση του ερωτηματολογίου στους πιθανόν ενδιαφερόμενους συνεργάτες.

Με στόχο τη συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων απαντήσεων, δεδομένου ότι το υπό έρευνα θέμα αποτελεί ταμπού και ήταν εξ αρχής γνωστό ότι αρκετοί δεν θα ανταποκρίνονταν στην πρόσκληση, παρότι επρόκειτο για ανώνυμη συμμετοχή, αξιοποιήθηκαν και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Επελέγησαν συγκεκριμένες ομάδες του facebook, ομάδες με αυξημένη δραστηριότητα, μεγάλο αριθμό μελών ή μεγάλο αριθμό εκπαιδευτικών, και εκεί το ερωτηματολόγιο αναρτήθηκε άπαξ ή δις, ανάλογα με τους όρους λειτουργίας της ομάδας, μαζί με σύντομο προτρεπτικό κείμενο εν είδει επαναληπτικής επιστολής (Babbie, 2018: 477).

Σε διάστημα τεσσάρων (4) εβδομάδων, συγκεντρώθηκαν εκατόν έντεκα (111) ερωτηματολόγια από τα οποία χρησιμοποιήθηκαν τα ενενήντα επτά (97) για τεχνικούς λόγους αρτιότητας. Το επόμενο διάστημα έλαβε χώρα η επεξεργασία των ποιοτικών δεδομένων, ήτοι η Ανάλυση Περιεχομένου και η δυαδική κωδικοποίηση των κειμένων-απαντήσεων, με στόχο την ανάδειξη των μεταβλητών εκείνων που ομαδοποιημένες θα έδιναν απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα με την εφαρμογή της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (LCA).

3. Το ερωτηματολόγιο

Στο αυτο-συμπληρούμενο ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο (ερωτηματολόγιο αυτοδιαχείρισης/αυτοαναφοράς) που διαμοιράστηκε στους εκπονητές φοιτητικών εργασιών χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου, με έμφαση στις δεύτερες. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα ημιδομημένο ερωτηματολόγιο στο οποίο κατά βάση ζητούταν από τους ερωτωμένους να απαντήσουν, να αντιδράσουν και να σχολιάσουν μια σειρά δηλώσεων ή ερωτήσεων με όποιον τρόπο έκριναν οι ίδιοι ως ενδεδειγμένο (Cohen, 2008: 418). Οι ερωτήσεις κλειστού τύπου (ερωτήσεις στις οποίες οι απαντήσεις προκαθορίζονται και ο ερωτώμενος πρέπει να επιλέξει μεταξύ των προτεινόμενων απαντήσεων) ήταν ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής (με δυνατότητα μίας ή πολλών απαντήσεων) και αφορούσαν είτε ορισμένα πιο τεχνικά θέματα που σχετίζονταν με την επαγγελματική δραστηριότητα είτε τα δημογραφικά στοιχεία των αποκρινόμενων. Οι ερωτήσεις ανοιχτού τύπου (ερωτήσεις στις οποίες οι

απαντήσεις δεν προκαθορίζονται με κανέναν τρόπο και ο ερωτώμενος είναι εντελώς ελεύθερος να απαντήσει με όση έκταση και με όποιο περιεχόμενο ο ίδιος επιθυμεί) αφορούσαν κυρίως τις υποκειμενικές κρίσεις, τις σκέψεις και τα συναισθήματα των συμμετεχόντων πάνω σε συγκεκριμένα ζητούμενα που αφορούσαν την εμπειρία της εκπόνησης ακαδημαϊκών εργασιών ή την κοινωνικοπολιτική επικαιρότητα.

Η παραπάνω επιλογή βασίστηκε στους στόχους, τα χαρακτηριστικά και τη λογική της ποιοτικής έρευνας. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην «εις βάθος διερεύνηση και κατανόηση των υποκειμενικών αντιλήψεων, πεποιθήσεων και εμπειριών των ατόμων σε συνάρτηση με το υπό έρευνα φαινόμενο» (Αβραμίδου, 2016: 20). Αυτή η βαθύτερη γνώση οδηγεί σε μία «ολιστική ερμηνεία για τους συμμετέχοντες αλλά και για το πλαίσιο στο οποίο λειτουργούν» (Αβραμίδου, 2016: 20). Η ποιοτική έρευνα εκκινεί από την παραδοχή της «ύπαρξης πολλαπλών πραγματικοτήτων» (Αβραμίδου 2016: 21), εξαιτίας των πολλαπλών ατομικών νοηματοδοτήσεων. Οι πολλαπλές αυτές πραγματικότητες είναι το αντικείμενο έρευνας του ποιοτικού ερευνητή. Στην ποιοτική έρευνα ο ερευνητής εστιάζει στο ατομικό υποκείμενο της έρευνας, στον τρόπο που αυτό προσλαμβάνει, διυλίζει και νοηματοδοτεί την πραγματικότητα. Στέκεται στις εμπειρίες και τα βιώματά του, στο πώς συγκροτεί τις πεποιθήσεις του και διαμορφώνει τη στάση του, καθώς αλληλεπιδρά διυποκειμενικά στο κοινωνικό πεδίο. Επικεντρώνεται «στο ατομικό υποκείμενο, στη συνειδησιακή του συγκρότηση, στην κοινωνική του δράση και στις διυποκειμενικές αλληλεπιδράσεις» (Αβραμίδου, 2016: 22), «στους τρόπους με τους οποίους βιώνεται, ερμηνεύεται και αναπαράγεται η κοινωνική πραγματικότητα από τους κοινωνικούς δρώντες» (Πυργιωτάκης, 2016: 191).

Το ερωτηματολόγιο ήταν δομημένο στη βάση τεσσάρων θεματικών: Η πρώτη θεματική περιλάμβανε ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου που αφορούσαν στη δραστηριότητα των συμμετεχόντων ως εκπονητών φοιτητικών εργασιών. Η δεύτερη θεματική περιλάμβανε ερωτήσεις ανοιχτού τύπου πάνω σε θέματα της επικαιρότητας. Η τρίτη θεματική περιλάμβανε τρεις (3) από τις δέκα έξι (16) κλίμακες του Ερωτηματολογίου Προσωπικότητας 16PF-R (Schneewind & Graf, 1998), που επιτυχώς χρησιμοποιήθηκε στην κριτική εκπαιδευτική έρευνα από τους Sailer, Baros & Theurer (2017) και τους Baros, Theurer & Gugg (2018)¹¹⁶. Η τέταρτη θεματική

---

¹¹⁶ Οι τρεις κλίμακες που χρησιμοποιήθηκαν ήταν: κυριαρχία (Dominanz), εγρήγορη (Wachsamkeit) και αντάρκεια (Selbstgenügsamkeit), ωστόσο τα αποτελέσματα δεν λήφθηκαν υπόψη στην παρούσα ανάλυση και θα αξιοποιηθούν σε δεύτερο χρόνο για τη συνέχιση της έρευνας.

περιλάμβανε ερωτήσεις κλειστού τύπου αναφορικά με τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων.

Όσον αφορά την πρώτη θεματική ενότητα (ερωτήσεις που αφορούσαν στη δραστηριότητα του εκπονητή):

- Η 1^η ερώτηση αφορούσε τη διάρκεια της ενασχόλησης του εκπονητή με τις φοιτητικές εργασίες. Είχε μεγάλη ερευνητική σημασία να αποτυπωθεί αν ο εκπονητής άσκησε/ασκεί τη δραστηριότητα περιστασιακά ή συστηματικά, ανάλογα με την απάντηση που έδινε.
- Η 2^η ερώτηση αφορούσε τον συνολικό αριθμό των εργασιών που το υποκείμενο έχει εκπονήσει, με στόχο να διαλευκανθεί πότε πρόκειται για άτομα με μικρότερη ή μεγαλύτερη επαφή με τη δραστηριότητα.
- Η 3^η ερώτηση αφορούσε το είδος των εργασιών που έχει αναλάβει ο εκπονητής: προπτυχιακές, πτυχιακές, μεταπτυχιακές, διπλωματικές εργασίες ή διδακτορικές διατριβές, με στόχο να αποκαλυφθεί με ποιο ακαδημαϊκό επίπεδο έχει ασχοληθεί ο καθένας.
- Η 4^η ερώτηση αφορούσε το αν ο ερωτώμενος κατά τη διάρκεια της ενασχόλησής του με την εκπόνηση φοιτητικών εργασιών ασκούσε παράλληλα άλλη επαγγελματική δραστηριότητα (και ποια ήταν αυτή), με στόχο να αναδειχθεί αν η συγγραφή εργασιών ήταν/είναι το μοναδικό μέσο βιοπορισμού.
- Η 5^η ερώτηση αφορούσε το αν η εκπόνηση εργασιών πραγματοποιούνταν ώστε να καλύπτονται βασικές ανάγκες ή δευτερεύουσες ανάγκες βιοπορισμού, με στόχο να αναδειχθεί αν τα υποκείμενα θεωρούσαν ότι η δραστηριότητα αυτή ασκούταν αναπόδραστα, ως μονόδρομος.
- Η 6^η ερώτηση αφορούσε στη γνωστοποίηση της δραστηριότητας του εκπονητή εκ μέρους του υποκειμένου στο οικείο και ευρύτερο περιβάλλον. Η ερώτηση είχε τεθεί διχοτομικά (κατάφαση/άρνηση) και στη συνέχεια

ζητούταν από τον ερωτώμενο να αιτιολογήσει την επιλογή του¹¹⁷. Στόχος ήταν να αναδειχθούν τα αίτια για τα οποία οι αποκρινόμενοι γνωστοποιούσαν ή όχι τη δραστηριότητά τους.

- Η 7^η ερώτηση αφορούσε στον χαρακτηρισμό της δραστηριότητας ως επαγγέλματος ή όχι. Η ερώτηση είχε τεθεί διχοτομικά (κατάφαση/άρνηση) και στη συνέχεια ζητούταν από τον ερωτώμενο να αιτιολογήσει την επιλογή του. Στόχος ήταν να αναφανεί αν μία δραστηριότητα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εκλαμβανόταν ως επαγγελματική, για ποιους λόγους ορισμένοι αποκρινόμενοι ενδεχομένως δεν θεωρούσαν τη συγγραφή των εργασιών κανονικό επάγγελμα και, σε αυτή την περίπτωση, πώς ονοματοδοτούσαν τη δραστηριότητά τους.
- Η 8^η ερώτηση αφορούσε τους λόγους για τους οποίους ο ερωτώμενος αποφάσισε να ασχοληθεί με την εν λόγω δραστηριότητα. Στόχος ήταν να αποκαλυφθούν τα κίνητρα των αποκρινόμενων.
- Η 9^η ερώτηση αφορούσε τα συναισθήματα του ερωτωμένου όταν η εργασία που παραδίδει αξιολογείται θετικά (υψηλός βαθμός/επαινετικά σχόλια). Στόχος ήταν να διαφανούν ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις μεταξύ των υποκειμένων και να αποκαλυφθεί το ευρύ φάσμα που δημιουργείται ανάμεσα στους πόλους της περηφάνιας και του αισθήματος αδικίας.
- Η 10^η ερώτηση ρωτούσε τους συμμετέχοντες αν τους αρέσει η συγκεκριμένη ενασχόληση. Το ερώτημα είχε τεθεί διχοτομικά (κατάφαση/άρνηση) και στη συνέχεια ζητούταν από τον ερωτώμενο να αιτιολογήσει την επιλογή του. Στόχος ήταν να αποκαλυφθούν τα αίτια της ευαρέσκειας ή της δυσαρέσκειας από την εκπόνηση φοιτητικών εργασιών.

---

¹¹⁷ Οι διχοτομικές ερωτήσεις υπήρξαν εξαιρετικά χρήσιμες, καθώς αποκαλύπτουν με ακρίβεια τη στάση του ερωτωμένου. Ωστόσο, όπου χρησιμοποιήθηκαν, συμπληρώθηκαν με ταυτόχρονο αίτημα αιτιολόγησης της απάντησης, με στόχο να αποκαλυφθούν πιθανές ασυνέπειες, λανθάνουσες τάσεις και οι λόγοι της κατάφασης/άρνησης εκ μέρους του υποκειμένου.

- Η 11^η ερώτηση ρωτούσε τους συμμετέχοντες πώς αισθάνονται που το πνευματικό τους έργο πιστώνεται σε άλλο πρόσωπο (στον φοιτητή). Στόχος ήταν να αποκαλυφθεί η γκάμα των συναισθημάτων των υποκειμένων και αναδυθούν στην επιφάνεια συναισθήματα που πιθανόν τα υποκείμενα να είχαν ακόμη και απωθημένα.
- Η 12^η ερώτηση ζητούσε την άποψη των συμμετεχόντων για το γεγονός ότι ο φοιτητής που εμπλέκεται σε τέτοιου είδους δοσοληψία περνά το μάθημα χωρίς τον απαιτούμενο προσωπικό κόπο. Στόχος ήταν να αποκαλυφθεί η στάση των υποκειμένων απέναντι στο γεγονός και να διαπιστωθεί η σχέση συνέπειας ή ασυνέπειας με την απάντησή τους στο προηγούμενο ερώτημα.
- Η 13^η ερώτηση ρωτούσε τους συμμετέχοντες αν σκέφτηκαν ποτέ την πιθανότητα εγκατάλειψης της δραστηριότητας του εκπονητή. Το ερώτημα είχε τεθεί διχοτομικά (κατάφαση/άρνηση) και στη συνέχεια ζητούταν από τον ερωτώμενο να αιτιολογήσει την επιλογή του. Στόχος ήταν να αναφανούν οι τάσεις εγκατάλειψης της δραστηριότητας και κυρίως οι λόγοι της παραίτησης.
- Η 14^η ερώτηση ρωτούσε τους συμμετέχοντες αν η εγκατάλειψη της δραστηριότητας θα καθιστούσε αδύνατο τον βιοπορισμό τους, με στόχο να φανεί αν η εκπόνηση εργασιών είναι καίριας σημασίας για τον βιοπορισμό, ώστε να διαλευκανθεί αν οι οικονομικοί λόγοι της ενασχόλησης με την εν λόγω δραστηριότητα ενδέχεται να υπερκαλύπτουν άλλους πιθανούς λόγους.
- Η 15^η ερώτηση ζητούσε από τους αποκρινομένους να απαντήσουν σχετικά με το πώς έχει επηρεάσει η δραστηριότητα αυτή την καθημερινότητά τους. Στόχος ήταν να αντληθούν πληροφορίες σχετικά με την επίδραση μιας εργασίας με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στη ζωή των συμμετεχόντων.
- Η 16^η ερώτηση ζητούσε από τους αποκρινομένους να περιγράψουν το ιδανικό για αυτούς επάγγελμα, με στόχο να διαφανούν τα χαρακτηριστικά που αξιολογούνται από τα υποκείμενα ως θετικά χαρακτηριστικά της εργασίας.

- Η 17^η ερώτηση ζητούσε από τους αποκρινομένους να περιγράψουν πώς φαντάζονται τον εαυτό τους σε ορίζοντα πέντε ετών. Στόχος ήταν να διαφανούν οι τάσεις αισιοδοξίας ή απαισιοδοξίας αλλά και τα χαρακτηριστικά που αξιολογούνται από τα υποκείμενα ως σημαντικά για τη ζωή.

Όσον αφορά τη δεύτερη θεματική ενότητα (ερωτήσεις σχολιασμού της επικαιρότητας):

- Στην 1^η ερώτηση δινόταν απόσπασμα συνέντευξης πολιτικού προσώπου, στην οποία γινόταν λόγος για ομαδική προσπάθεια αλλοίωσης της χώρας από μετανάστες και πρόσφυγες. Ζητήθηκε από τα υποκείμενα να σχολιάσουν τη δοθείσα πολιτική δήλωση, με στόχο να αναδειχθούν οι προσωπικές τους απόψεις αναφορικά με το μεταναστευτικό ζήτημα, ώστε να διαφανεί ποια είναι η στάση των υποκειμένων απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες του πληθυσμού.
- Στη 2^η ερώτηση δινόταν απόσπασμα συνέντευξης, στην οποία Έλληνας καλλιτέχνης δήλωνε ότι δουλειές υπάρχουν, αλλά οι νέοι αρέσκονται να ζουν με τις συντάξεις των γονιών και των παππούδων τους. Ζητήθηκε από τα υποκείμενα να σχολιάσουν τη δοθείσα δήλωση, με στόχο να αναδειχθούν οι προσωπικές τους απόψεις αναφορικά με την ανεργία των νέων, ώστε να διαφανεί ποια είναι η στάση των υποκειμένων απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες του πληθυσμού.
- Στην 3^η ερώτηση ζητήθηκε από τα υποκείμενα να τοποθετηθούν απέναντι στο ζήτημα της εξίσωσης των πτυχίων ΑΕΙ-Κολεγίων, με στόχο να καταγραφούν οι αντιδράσεις τους απέναντι σε μία εξέλιξη που λειτουργεί επισφαλειασποιητικά για τους αποφοίτους του δημόσιου Πανεπιστημίου και γενικά για όσους δεν διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους, ώστε να φοιτήσουν σε ιδιωτικό ίδρυμα.
- Στην 4^η ερώτηση ζητήθηκε από τα υποκείμενα να σχολιάσουν την άποψη ότι η παραπαιδεία δεν πρόκειται να εξαλειφθεί ποτέ στη χώρα μας, με στόχο να

φανερωθούν στάσεις απέναντι στην τυπική εκπαίδευση αλλά και απέναντι στην παραπαιδεία, έναν εργασιακό τομέα με αυξημένη επισφάλεια.

Στην τρίτη θεματική ενότητα συμπεριλήφθηκαν οι τρεις (3) κλίμακες του Τεστ Προσωπικότητας, συνολικά τριάντα δύο (32) ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής και στην τέταρτη ενότητα (δημογραφικά στοιχεία) οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν για: 1) το φύλο, 2) την ηλικία, 3) τις σπουδές σε εξέλιξη, 4) το κεκτημένο επίπεδο σπουδών, 5) την τωρινή επαγγελματική δραστηριότητα, 6) την οικογενειακή κατάσταση, 7) το αν είναι οικονομικά ανεξάρτητοι και 8) (αν όχι) από ποιον στηρίζονται οικονομικά.

4. Ανάλυση δεδομένων

Το αυτό-συμπληρούμενο ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο που διαμοιράστηκε στους εκπονητές φοιτητικών εργασιών καταρτίστηκε κυρίως στη βάση ερωτήσεων ανοιχτού τύπου. Έτσι, το ποιοτικό υλικό που συγκεντρώθηκε μπορούσε να υποβληθεί σε Ανάλυση Περιεχομένου.

Η Ανάλυση Περιεχομένου είναι μία τεχνική που μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιοδήποτε γραπτό ή προφορικό κείμενο, ακόμα και σε οπτικά ή ηχητικά ντοκουμέντα (Μπονίδης, 2016: 395). Συνήθης είναι η εφαρμογή της στη λογοτεχνία, στα σχολικά εγχειρίδια και στον μιντιακό λόγο. Στόχος υπήρξε η κωδικοποίηση του υλικού, δηλαδή η «μετατροπή των πρωτογενών δεδομένων σε τυποποιημένη μορφή» (Babbie, 2018: 587) με βάση το πρόδηλο αλλά και το λανθάνον περιεχόμενο (Babbie, 2018: 587-588), ώστε στη συνέχεια να πραγματοποιηθεί η εφαρμογή της Μεθόδου της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (LCA). Οι έκδηλες μονάδες είναι εκείνες που είναι φυσικά παρούσες, ενώ το υπολανθάνον περιεχόμενο αναδεικνύεται από την ερμηνεία που πραγματοποιεί στα δεδομένα ο κωδικοποιητής (Robson, 2010: 420).

Για την κωδικοποίηση η ερευνήτρια δεν εστίασε απλά στη συχνότητα εμφάνισης μεμονωμένων λέξεων ως μονάδων καταγραφής αλλά στο σύνολο των δηλώσεων, με στόχο να δημιουργήσει όλες τις δυνατές κατηγορικές μεταβλητές και να πετύχει μεγαλύτερο βάθος ανάλυσης. Η μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου που ακολουθήθηκε (Kempf, Baros & Regener, 2000· Kempf, 2002) επικεντρώθηκε στη

λογική (πληροφοριακός χαρακτήρας κειμένου) και την ψυχολογική (λανθάνοντες κανόνες που δομούν την υποκειμενική πραγματικότητα) κατανόηση των κειμένων.

Για λόγους αξιοπιστίας της έρευνας, ενδεικτικά κείμενα απαντήσεων υποβλήθηκαν σε Ανάλυση Περιεχομένου από δύο κωδικοποιητές. Στη συνέχεια, με τη χρήση του λογισμικού ReCal3 (Freelon, 2010) υπολογίστηκε ο συντελεστής α του Krippendorff, ο οποίος κυμάνθηκε σε όλες τις μεταβλητές μεταξύ 0,65 και 0,93. Μπορούμε, λοιπόν, να μιλήσουμε για αποδεκτή ή πολύ καλή αξιοπιστία μεταξύ των κωδικοποιητών (intercoder reliability) στην κωδικοποίηση των χαρακτηριστικών του κειμένου.

Οι διαστάσεις στις οποίες υπήχθησαν οι μεταβλητές προέκυψαν τόσο παραγωγικά (εκ των προτέρων, βάσει της θεωρίας και των ερευνητικών υποθέσεων) όσο και επαγωγικά (από τη μελέτη του ερευνώμενου υλικού), εφαρμόστηκε, δηλαδή, ένα μικτό σύστημα κατηγοριοποίησης (Μπονίδης, 2016: 399).

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση των δεδομένων ήταν η Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis, LCA). Τη μέθοδο αυτή εισηγήθηκε ο Paul Lazarsfeld (1950) και έκτοτε έχει γνωρίσει μεγάλη εξέλιξη και έχει εφαρμοστεί σε πλείστα πεδία έρευνας διαφορετικών τομέων γνώσης. Την εφαρμογή της μεθόδου στην Ανάλυση Περιεχομένου πρότειναν οι Bos και Tarnai (1989), ενώ τη μέθοδο εφάρμοσαν στη μεταναστευτική έρευνα οι Baros¹¹⁸ και Kempf (2014) διευρύνοντας τις δυνατότητές της. Στην προτεινόμενη μεθοδολογία των Baros και Kempf στηρίχθηκε η ερευνητική στρατηγική της παρούσας μελέτης (Βλ. Κεφ. ΣΤ).

Η Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων είναι μία στατιστική μέθοδος που στηρίζεται σε πολυμεταβλητή ανάλυση δεδομένων και τη χρησιμοποιούμε, όταν σκοπεύουμε να εντοπίσουμε υποκείμενες υποομάδες ατόμων (κλάσεις) που μοιράζονται σημαντικά χαρακτηριστικά ή συμπεριφορές. Η Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων στηρίζεται στην ομοιότητα των αποκρίσεων των συμμετεχόντων και στα απαντητικά σχήματα που ενδεχομένως αυτές διαμορφώνουν. Επεξεργάζεται

---

¹¹⁸ Η ερευνητική ομάδα της Έδρας Εκπαιδευτικής Έρευνας του Πανεπιστημίου του Σάλτσμπουργκ χρησιμοποιεί την Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων πάνω σε διάφορα ερευνητικά θέματα που αφορούν και την Ελλάδα. Ενδεικτικά: Baros, W. (2019). Globalisierungskritik bei jungen Erwachsenen als Medienrezipienten in Griechenland. In: *Conflict & Communication online*, Vol. 18, No. 2. Baros, W., Sailer, M., Moutsisis, Th. (2019). The financial crisis in Greece pushing families towards emigration to Germany and Austria. In: A. Chatzidaki, C. Kirsch, A. Panagiotopoulou & L. Rosen (Eds.), *'New' Migration of Families from Greece to Europe and Canada: A 'New' Challenge for Education?* (pp. 73-92). Wiesbaden: Springer.

κατηγορικές μεταβλητές και ταξινομεί υποκείμενα σε διακριτές ομάδες των οποίων τα μέλη παρουσιάζουν ομοιότητες σε σχέση με τις μελετώμενες μεταβλητές που καθορίζουν τα διαφορετικά προφίλ. Οι συμμετέχοντες που ανήκουν στην ίδια ομάδα έχουν την ίδια πιθανότητα να απαντήσουν με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή να έχουν τις ίδιες τιμές στις υπό εξέταση μεταβλητές (Straatmeier et al., 2008).

Καθώς μετατρέπει τα δεδομένα σε τέτοια μορφή, ώστε να μπορούν να αναλυθούν ποιοτικά αλλά και ποσοτικά, η Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων συνδυάζει τις αρετές τόσο της ποιοτικής όσο και της ποσοτικής ανάλυσης (Μουτσίσης & Μπάρος, 2018) αποφεύγοντας την επιφανειακή μελέτη της ποσοτικής έρευνας από τη μία και λύνοντας το πρόβλημα της εγκυρότητας των ποιοτικών μεθόδων από την άλλη, επιτρέποντας μάλιστα τη γενίκευση. Για αυτόν τον λόγο είναι ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για τους ερευνητές των κοινωνικών επιστημών.

5. Περιορισμοί της έρευνας – Θέματα Ηθικής & Δεοντολογίας

Κατά τη διάρκεια της προκαταρκτικής έρευνας, πραγματοποιήθηκαν τέσσερις (4) διαδικτυακές συνεντεύξεις με άτομα τα οποία η ερευνήτρια λόγω της ιδιότητάς της ως εκπαιδευτικός του ιδιωτικού τομέα γνώριζε ότι έχουν εμπλακεί στη διαδικασία του *ghostwriting*. Από την έρευνα αυτή έγινε σαφές ότι πρόκειται για μία δραστηριότητα-ταμπού. Οι πληροφορητές σε ορισμένες περιπτώσεις (1) δεν γνώριζαν αν επρόκειτο για παράνομη ή απλά παράτυπη εργασία, ενώ σε άλλες περιπτώσεις (2) τούς ήταν ξεκάθαρο ότι, αν και δεν επρόκειτο για μία δραστηριότητα ποινικού χαρακτήρα, πρόκειται για μία επαγγελματική ενασχόληση αμφίβολης ηθικής ποιότητας. Σε μία (1) περίπτωση, η εν λόγω ενασχόληση εκλαμβάνόταν από τον πληροφορητή ως επαγγελματικός υποβιβασμός. Και οι τέσσερις (4) πληροφορητές γνωστοποιούσαν πολύ επιλεκτικά αυτή την ενασχόλησή τους στο οικογενειακό ή/και επαγγελματικό περιβάλλον τους και απέφευγαν να μιλούν για αυτή ανοιχτά. Από νωρίς, λοιπόν, είχε γίνει σαφές στην ερευνήτρια ότι θα δυσκολευόταν σημαντικά να εντοπίσει εκπονητές φοιτητικών εργασιών και πολύ περισσότερο να τους πείσει για τη συμμετοχή τους στην έρευνα, για αυτό και η «δειγματοληψία χιονοστιβάδα» απορρίφθηκε ως αναποτελεσματική. Εξάλλου, αυτή η μέθοδος, κατά πάσα

πιθανότητα, θα περιόριζε το προφίλ των συμμετεχόντων σε συγκεκριμένες ειδικότητες.

Μετά από ενδελεχή αναζήτηση στο διαδίκτυο, κρίθηκε ότι η ενδεδειγμένη μέθοδος δειγματοληψίας ήταν η «βολική δειγματοληψία», με βάση τις δημόσιες διαδικτυακές αγγελίες, καθώς θεωρήθηκε ότι τα άτομα που κοινοποιούν την ιδιότητα του εκπονητή εργασιών για λόγους διαφήμισης, ενδεχομένως θα ήταν και πιο ανοιχτά και πρόθυμα να συμμετάσχουν στην έρευνα. Αυτό, βέβαια, σήμαινε ότι στο δείγμα θα υπήρχε, κατά πάσα πιθανότητα, υπερεκπροσώπηση εκείνων των ατόμων οι οποίοι νιώθουν πιο άνετα με την ιδιότητά τους και, συνεπακόλουθα, ίσως δεν θεωρούν τη δραστηριότητά τους ηθικά επιλήψιμη. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαίωσαν ότι, πράγματι, η μεγάλη πλειοψηφία των συμμετεχόντων (76%) γνωστοποιούσε στο περιβάλλον του τη δραστηριότητά του ως εκπονητή.

Παρά ταύτα, η συγκέντρωση των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση, καθώς τα περίπου πεντακόσια (500) e-mail-προσκλήσεις που εστάλησαν, απέδωσαν μόνο εκατόν έντεκα (111) απαντήσεις, από τις οποίες οι ενενήντα επτά (97) μπορούσαν να αξιοποιηθούν. Οι λόγοι μη ανταπόκρισης μπορεί να είναι πολλοί (από μη ενεργό e-mail μέχρι έλλειψη χρόνου/διάθεσης ή αμφιβολία για την πιθανή έκθεση, παρά τη ρητή, έγγραφη διαβεβαίωση της ερευνήτριας για την εξασφάλιση της ανωνυμίας και τον αμιγώς επιστημονικό σκοπό της έρευνας), ωστόσο οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ορισμένοι, έστω και ελάχιστοι, θεώρησαν ότι οι ερωτήσεις που αφορούσαν τον σχολιασμό της επικαιρότητας δεν τους αφορούσαν ως εκπονητές και για αυτόν τον λόγο αρνήθηκαν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο.

Αποτέλεσμα των προαναφερθεισών δυσκολιών ήταν η συγκέντρωση ενός μικρού, μάλλον, δείγματος, αν εμπιστευτούμε τη διεθνή βιβλιογραφία που αναφέρει ότι ο αριθμός των εκπονητών εργασιών είναι πολύ μεγάλος (καθώς η ζήτηση είναι μεγάλη) αλλά και τη δική μας έρευνα στο διαδίκτυο, η οποία αφενός εντόπισε αρκετές εταιρείες εκπόνησης εργασιών στη χώρα μας και αφετέρου επιβεβαίωσε τη μεγάλη ζήτηση εργασιών εκ των έσω, συμμετέχοντας σε συγκεκριμένη πλατφόρμα όπου πραγματοποιούνταν αναθέσεις κατόπιν μειοδοσίας.

Για τη διενέργεια της παρούσας έρευνας, η ερευνήτρια απευθύνθηκε σε εκπονητές φοιτητικών εργασιών που εντόπισε στο διαδίκτυο. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι πρόκειται για δραστηριότητα την οποία τα ίδια τα άτομα αποκάλυπταν δημοσίως, πράγμα που σημαίνει πως δεν καταπατήθηκε με κανέναν τρόπο το δικαίωμα στην

ιδιωτικότητα ούτε παραβιάστηκαν τα προσωπικά δεδομένα οποιουδήποτε προσώπου. Το δικαίωμα στη γνώση που έχει ο ερευνητής πρέπει να μπορεί να συμβαδίσει με τον ταυτόχρονο σεβασμό των δικαιωμάτων των ερευνωμένων: δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, στην αξιοπρέπεια και στον αυτοπροσδιορισμό (Robson, 2010: 77).

Το ηλεκτρονικό αυτο-συμπληρούμενο ερωτηματολόγιο που διαμοιράστηκε στους εκπονητές περιλάμβανε εισαγωγικό κείμενο στο οποίο η ερευνήτρια γνωστοποιούσε στους δυνάμει συμμετέχοντες την ταυτότητα και την ιδιότητά της, το Πανεπιστήμιο με το οποίο συνεργάζεται, το ευρύτερο θέμα της έρευνας και τον σκοπό της. Η αρχή της ενήμερης συγκατάθεσης στην έρευνα επιβάλλει τα υποκείμενα που πρόκειται να συμμετάσχουν σε αυτή να έχουν προηγουμένως ενημερωθεί για την ταυτότητα του ερευνητή, τον φορέα με τον οποίο αυτός συνεργάζεται, τον σκοπό της έρευνας, το πεδίο διενέργειάς της και τέλος το πιθανό ρίσκο που αναλαμβάνουν με τη συμμετοχή τους (Adler & Clark, 2018: 72). Μπορεί η έλλειψη διαφάνειας να «περιορίζει την εμπέλεια και την αποτελεσματικότητα της έρευνας», ωστόσο «ο σκοπός της έρευνας δεν αγιάζει τα μέσα διεξαγωγής της» (Παληός, 2016: 134). Κατά απόλυτο τρόπο είναι καταδικαστέα και μη αποδεκτή η πρακτική της παραπλάνησης ή της εξαπάτησης (Παληός, 2016: 135).

Επιπλέον, κατέστη σαφές στους δυνάμει συμμετέχοντες ότι η συμμετοχή τους θα ήταν ανώνυμη και με κανέναν τρόπο δεν θα μπορούσαν να ταυτοποιηθούν, δεδομένου ότι η εν λόγω δραστηριότητα ως παράτυπη ενδεχομένως να επέφερε αρνητικές συνέπειες για αυτούς. Βασική υποχρέωση του ερευνητή είναι η προστασία των συμμετεχόντων από αρνητικές συνέπειες, σωματικής, ψυχολογικής, συναισθηματικής, νομικής, κοινωνικής, οικονομικής φύσεως. Δηλαδή να προστατεύει τους πληροφορητές είτε κατά τη διάρκεια της συλλογής των δεδομένων είτε μετά την ολοκλήρωση και τη δημοσίευση της έρευνας εξασφαλίζοντάς τους ότι δεν θα υποστούν βλάβη από αυτή (Adler & Clark, 2018: 68). Η συνοδευτική επιστολή εξέφραζε την παράκληση της ερευνήτριας για συμμετοχή στην έρευνα, χωρίς να υποχρεώνει με κανέναν τρόπο τα άτομα να συμπληρώσουν το απεσταλμένο ερωτηματολόγιο. Ως εκ τούτου η συμμετοχή των ατόμων μπορεί αδιαμφισβήτητα να χαρακτηριστεί ως οικειοθελής και ανώνυμη, όπως υπαγορεύει η ερευνητική δεοντολογία: Η αρχή της οικειοθελούς συμμετοχής επιβάλλει οι συμμετέχοντες σε μία έρευνα να συμμετέχουν με τη θέλησή τους και να είναι ελεύθεροι να παραιτηθούν από αυτή αν και όποτε το επιθυμούν (Adler & Clark, 2018: 72). Η ανωνυμία εξασφαλίζεται όταν η ταυτότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα δεν είναι γνωστή

σε κανέναν, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του ερευνητή. Για αυτόν τον λόγο πρέπει να απουσιάζουν ονόματα, αριθμοί προσωπικής ταυτοποίησης ή πληροφορίες που πιθανόν φωτογραφίζουν τον συμμετέχοντα. Στην περίπτωση που η ανωνυμία δεν είναι εφικτή, η ερευνητική δεοντολογία επιβάλλει την τήρηση της αρχής της εμπιστευτικότητας: η ταυτότητα των συμμετεχόντων δεν αποκαλύπτεται σε τρίτους (Adler & Clark, 2018: 77-78).

Η ερευνήτρια, επίσης, φρόντισε ώστε στις διατυπώσεις των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου να μην υπάρχουν αξιολογικές κρίσεις αναφορικά με τη δραστηριότητα του εκπονητή. Ο ερευνητής δεν έχει προνομιακή φωνή στο τι συνιστά δεοντολογική συμπεριφορά για αυτούς που ερευνά, οπότε πρέπει να απέχει από οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής προσωπικών αξιών (Robson, 2010: 84).

Ο ερευνητής προσεγγίζει τα φαινόμενα που μελετά μέσα από την υποκειμενική ματιά των ερευνημένων και επιχειρεί να τα κατανοήσει και να τα ερμηνεύσει σε βάθος, γεγονός που καθίσταται αδύνατη την αποστασιοποίησή του. Καθίσταται δύσκολη, δηλαδή, η διάκριση μεταξύ ερευνητή και αντικειμένου έρευνας, εφόσον ο ερευνητής καλείται να αναπλάσει βιώματα και συνθήκες διεισδύοντας μέσα στη συνείδηση του ερευνημένου και βλέποντας με τα δικά του μάτια (Πυργιωτάκης & Συμεού, 2016: 234). Καθώς ο ερευνητής παρεμβαίνει ερευνητικά για να εξηγήσει (ενδεχομένως όχι εξαντλητικά ή οριστικά) τα κενά που υπάρχουν στην κατανόηση του φαινομένου καλείται αν όχι να ταυτιστεί, τουλάχιστον να βρεθεί σε σχέση κοινωνίας (Πυργιωτάκης & Συμεού, 2016: 234) με τα άτομα που μπαίνουν στο μικροσκόπιό του. Παρόλα αυτά, αναφορικά με τα αποτελέσματα της έρευνας, η ερευνήτρια περιέγραψε με αλήθεια και ακρίβεια τα ερευνητικά δεδομένα, χωρίς να επιδιώξει οποιαδήποτε σκόπιμη απόκρυψη ή παραποίηση που θα αλλοίωνε τα συμπεράσματα. Η αρχή της ειλικρινούς ερευνητικής αναφοράς συνίσταται στη δεοντολογική υποχρέωση του ερευνητή να συλλέγει, να παράγει και να παρουσιάζει τα ερευνητικά δεδομένα με απόλυτη ακρίβεια (Adler & Clark, 2018: 81).

Είναι αμφισβητήσιμο αν ο βασικός στόχος μιας έρευνας είναι η προώθηση του συνολικού οφέλους και η βελτίωση των συνθηκών ζωής των ανθρώπων ή πρόκειται τις περισσότερες φορές απλά για μια παράπλευρη συνέπεια, ενώ βασικός στόχος του ερευνητή είναι ή η αναμέτρηση με την ίδια τη γνώση ή η ικανοποίηση των φιλοδοξιών του (Παληός, 2016: 132). Η ερευνήτρια εν προκειμένω διεξήγαγε την έρευνα όχι μόνο από γνήσιο ερευνητικό ενδιαφέρον αλλά και ευελπιστώντας πως η κοινοποίησή της έρευνας αφενός θα συμβάλει στην ανάδειξη του φαινομένου της

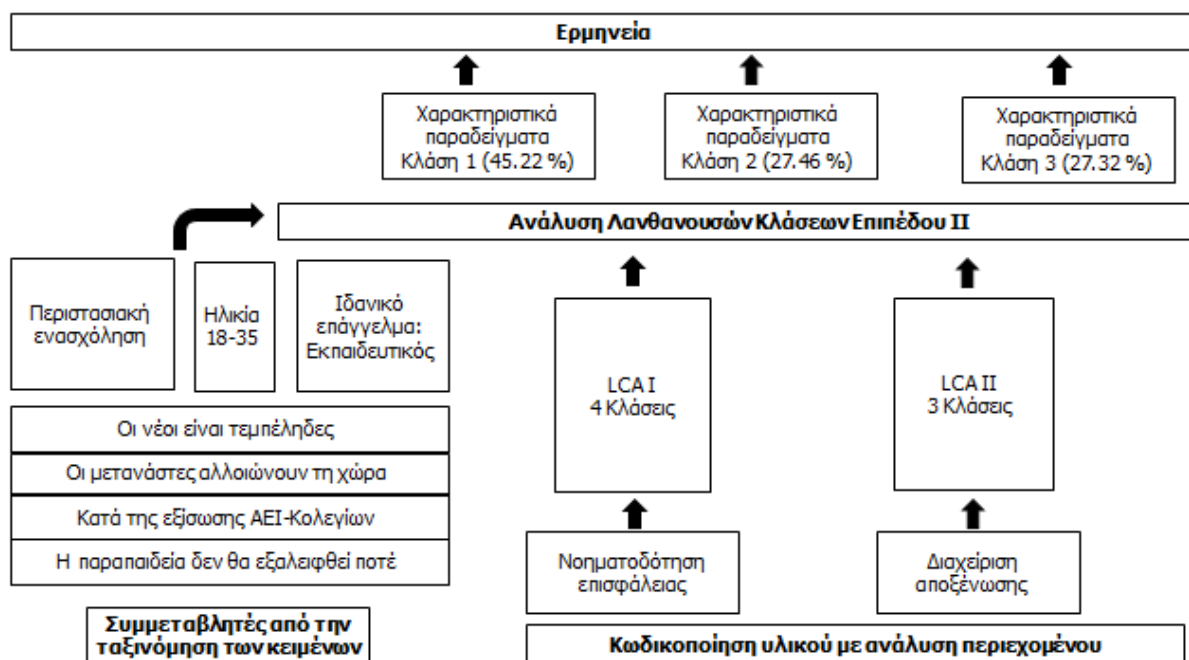
επισφάλειας στη χώρα μας και αφετέρου θα προβληματίσει και θα αφυπνίσει όσους βιώνουν την εργασιακή επισφάλεια, στόχος απόλυτα συμβατός με την Ηθική και τη Δεοντολογία της κοινωνικής έρευνας.

ΣΤ. Αποτελέσματα εφαρμογής Latent Class Analysis (LCA)

1. Περιγραφή μεταβλητών και διαστάσεων

Για την αποδοτικότερη μελέτη των ποιοτικών δεδομένων του συνόλου $N = 97$ των εκπονητών φοιτητικών εργασιών, χρησιμοποιήθηκαν είκοσι πέντε (25) δυαδικές μεταβλητές (Πίνακες 4 και 6) στις οποίες κωδικοποιήθηκαν τα δεδομένα των απαντήσεων με βάση το σχήμα: 1 = εμφανίζεται, 0 = δεν εμφανίζεται. Με σκοπό την καλύτερη διαχείρισή τους κατανεμήθηκαν σε δύο (2) θεματικές διαστάσεις. Η πρώτη θεματική διάσταση αφορά στη νοηματοδότηση της επισφάλειας ($k = 14$) και η δεύτερη στη διαχείριση της αποξένωσης ($k = 11$). Κάθε διάσταση ξεχωριστά αναλύθηκε μέσω της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (1ο επίπεδο ανάλυσης) από την οποία προέκυψαν τέσσερις (4) κλάσεις για την πρώτη διάσταση και τρεις (3) για τη δεύτερη.

Για τη διερεύνηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των δύο θεματικών διαστάσεων πραγματοποιήθηκε Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων δευτέρου επιπέδου. Οι κλάσεις των δύο πρώτων θεματικών διαστάσεων («Νοηματοδότηση της επισφάλειας» & «Διαχείριση αποξένωσης») και επτά (7) πρόσθετες κατηγορικές μεταβλητές (περιστασιακή ενασχόληση, ηλικία 18-35, επιθυμητό επάγγελμα: εκπαιδευτικός, «οι νέοι είναι τεμπέληδες», «οι μετανάστες αλλοιώνουν τη χώρα», «κατά της εξίσωσης ΑΕΙ-Κολεγίων», «η παραπαιδεία δεν θα εξαλειφθεί ποτέ») αποτέλεσαν τα δεδομένα της LCA 2ου επιπέδου. Η πορεία της ανάλυσης των δεδομένων ολόκληρης της έρευνας απεικονίζεται στο παρακάτω Διάγραμμα (Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1: Σχηματική παρουσίαση της στρατηγικής για την ανάλυση των δεδομένων

2. Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 1ου επιπέδου

Διάσταση 1η: Νοηματοδότηση επισφάλειας (LCA I)

Η θεματική διάσταση «Νοηματοδότηση επισφάλειας» αποτελείται από τις εξής δεκατέσσερις (14) μεταβλητές (Πίνακας 4):

Μεταβλητή	Ορισμός
1	<i>Γνωστοποίηση/Μη απόκρυψη δραστηριότητας</i> : Γνωστοποίηση/Μη απόκρυψη της δραστηριότητάς τους (εκπόνηση εργασιών) στο περιβάλλον τους
2	<i>Επάγγελμα</i> : Θεώρηση της δραστηριότητας αυτής ως επάγγελμα
3	<i>Όχι κανονικό επάγγελμα</i> : Θεώρηση της δραστηριότητας αυτής όχι ως επάγγελμα λόγω της περιστασιακότητας και της αβεβαιότητας
4	<i>Οικονομικοί λόγοι</i> : Ενασχόληση με τη δραστηριότητα αυτή για οικονομικούς λόγους
5	<i>Αγάπη για τη δουλειά αυτή</i> : Ενασχόληση με τη δραστηριότητα αυτή από αγάπη για την έρευνα, το διάβασμα, τη συγγραφή
6	<i>Αγάπη για/Ενασχόληση με το αντικείμενο σπουδών</i> : Ενασχόληση με τη δραστηριότητα αυτή από αγάπη για το αντικείμενο σπουδών/Ευκαιρία ενασχόλησης με το αντικείμενο σπουδών
7	<i>Ανάγκη για διαρκή γνώση/μάθηση</i> : Κάλυψη της προσωπικής ανάγκης για διαρκή γνώση και μάθηση
8	<i>Ανάγκη για προσφορά βοήθειας και παροχή γνώσης</i> : Κάλυψη της προσωπικής ανάγκης για βοήθεια στον συνάνθρωπο και παροχή γνώσεων στον φοιτητή
9	<i>Εγκατάλειψη δραστηριότητας λόγω χαμηλών απολαβών</i> : Επιθυμία/Τάση για εγκατάλειψη της δραστηριότητας από δυσαρέσκεια για τις χαμηλές οικονομικές απολαβές

10	<i>Εγκατάλειψη της δραστηριότητας λόγω κούρασης: Επιθυμία/Τάση για εγκατάλειψη της δραστηριότητας λόγω συσσωρευμένης κούρασης εξαιτίας των υψηλών απαιτήσεων αυτής</i>
11	<i>Παραμονή στη δραστηριότητα για οικονομικούς λόγους: Συνέχιση της δραστηριότητας λόγω οικονομικής ανάγκης</i>
12	<i>Μειωμένος ελεύθερος χρόνος/χρόνος για άλλες δραστηριότητες: Συρρίκνωση ελεύθερου χρόνου και αδυναμία ενασχόλησης με άλλες δραστηριότητες που κρίνονται ως σημαντικές</i>
13	<i>Καμία αλλαγή στην καθημερινότητα: Απουσία αλλαγών στην καθημερινή ρουτίνα εξαιτίας της συγκεκριμένης δραστηριότητας</i>
14	<i>Αλλαγή της καθημερινότητας προς το καλύτερο: Απόλαυση μιας πιο ευχάριστης καθημερινότητας</i>

Πίνακας 4: LCA I: Νοηματοδότηση επισφάλειας: Ορισμός των μεταβλητών

Με βάση την ανάλυση των παραπάνω μεταβλητών και λαμβάνοντας υπόψη τους στατιστικούς δείκτες AIC, BIC και CIC¹¹⁹ (βλ. Πίνακα 5), προκρίνεται σύμφωνα με τους δείκτες CIC και AIC η λύση των τεσσάρων (4) κλάσεων. Πρόκειται για μια πολύ ικανοποιητική προσαρμογή του μοντέλου με αναλογική μείωση σφάλματος (Proportional Reduction in Error) PRE = 77,98 %, επεξηγηματική ισχύ (explanatory power) EP = 47,83 % και με μέση αξιοπιστία κατανομής MEM = 92,56 %.

Modell	ln(L)	n(P)	df	L-Ratio	P	AIC	BIC	CIC
LC1	-563,590	14	16369	353,42	n.c.	1155,18	1191,23	1148,47
LC2	-543,600	29	16354	313,44	n.c.	1145,20	1219,87	1131,30
LC3	-524,900	44	16339	276,04	n.c.	1137,80	1251,09	1116,70
LC4	-508,970	59	16324	244,18	n.c.	1135,94	1287,85	1107,65
LC5	-498,450	74	16309	223,14	n.c.	1144,90	1335,43	1109,42
Saturiert	-386,880	16383	---	---		33539,76	75721,25	25684,82

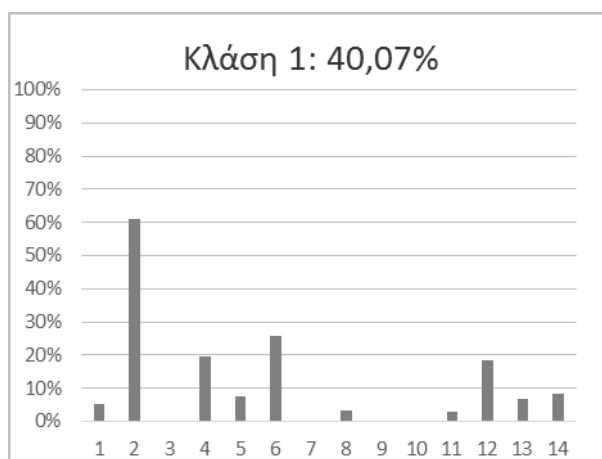
Πίνακας 5: Νοηματοδότηση επισφάλειας: Goodness-of-fit (n=97, k=14, m=2)

Κλάση 1 (40,07%): «Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο»

Η κλάση αυτή είναι η πολυπληθέστερη κλάση του δείγματος και συγκεντρώνει ποσοστό 40,07% αυτού. Οι συμμετέχοντες πολύ συχνά (61%) δηλώνουν πως δεν βρίσκουν λόγους να μην θεωρούν τη δραστηριότητα του εκπονητή φοιτητικών εργασιών επί πληρωμή ως επάγγελμα, ενώ σχετικά συχνά (25,6%) δηλώνουν ότι ο

¹¹⁹ AIC: Akaike Information Criterion, BIC: Bayesian Information Criterion, CIC: Correlation Information Criterion

λόγος που ασχολήθηκαν με τη δραστηριότητα αυτή είναι η αγάπη για το αντικείμενο σπουδών τους και η ευκαιρία που τους παρουσιάζεται να ασχοληθούν με αυτό μέσω της συγκεκριμένης δραστηριότητας.

Γράφημα 1: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 1: «Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο»

Κάποιες φορές (19,4%) εξηγούν πως ασχολήθηκαν με το επάγγελμα αυτό για οικονομικούς λόγους και κάποιες φορές (18,3%) εκφράζουν το παράπονο πως εξαιτίας αυτής τη δραστηριότητας ο ελεύθερός τους χρόνος έχει συρρικνωθεί, στερώντας τους τη δυνατότητα να αφιερώνουν χρόνο σε άλλα πράγματα σημαντικά για εκείνους.

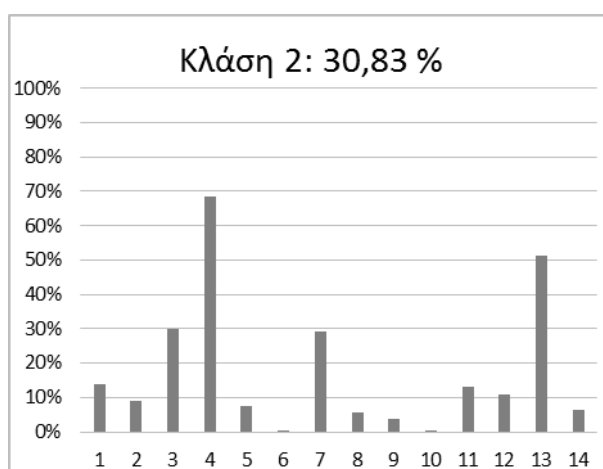
Σπάνια αναφέρουν: πως η δραστηριότητα αυτή δεν επέφερε καμία αλλαγή στη ζωή τους (6,6%) ή ότι την άλλαξε προς το καλύτερο («έκανε την καθημερινότητα πιο ευχάριστη») (8,5%), πως επέλεξαν τη δουλειά αυτή από αγάπη για την έρευνα, το διάβασμα και τη συγγραφή (7,5%), πως δεν βρίσκουν λόγο να μην γνωστοποιούν την εν λόγω δραστηριότητα στο οικείο ή ευρύτερο περιβάλλον (5,1%), πως αυτό που τους παρακινεί είναι το κίνητρο της παροχής βοήθειας και γνώσης προς τους φοιτητές (3,4%) και πως παραμένουν στην εργασία αυτή για οικονομικούς λόγους (2,8%).

Σχεδόν ποτέ δεν αναφέρονται στη δραστηριότητα αυτή ως μη κανονικό επάγγελμα, στην αγάπη για αυτή τη δουλειά λόγω της διαρκούς απόκτησης γνώσεων, στην τάση για εγκατάλειψη της δραστηριότητας εξαιτίας των χαμηλών οικονομικών απολαβών ή εξαιτίας της συσσωρευμένης κούρασης.

Κλάση 2 (30,83%): «Ασχολία που την ασκούν για οικονομικούς λόγους»

Η κλάση αυτή συγκεντρώνει ποσοστό 30,83% επί του δείγματος. Οι συμμετέχοντες πολύ συχνά (68,3%) απαντούν πως ασχολήθηκαν με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα για οικονομικούς λόγους. Αρκετά συχνά (51,4%), επίσης, εκφράζουν την πεποίθηση ότι η δραστηριότητα αυτή δεν έχει επηρεάσει καθόλου την καθημερινότητά τους. Σχετικά συχνά (29,9%) δηλώνουν πως δεν αντιλαμβάνονται την απασχόληση αυτή ως κανονικό επάγγελμα λόγω της περιστασιακότητας και της αβεβαιότητάς της, ενώ σχετικά συχνά (29,3%) αναφέρουν πως η απασχόληση αυτή τους αρέσει, γιατί κερδίζουν πολλές γνώσεις και μαθαίνουν διαρκώς. Η σχετικά συχνή εμφάνιση της αντίληψης πως δεν πρόκειται για κανονικό επάγγελμα διαφοροποιεί αισθητά την κλάση αυτή από τις υπόλοιπες.

Γράφημα 2: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 2: «Ασχολία που την ασκούν για οικονομικούς λόγους»

Στην εν λόγω κλάση οι συμμετέχοντες περιστασιακά/κάποιες φορές αναφέρουν πως δεν βρίσκουν λόγο να μην γνωστοποιούν τη δραστηριότητά τους στο οικείο ή ευρύτερο περιβάλλον (14%), πως παραμένουν στη συγκεκριμένη δραστηριότητα για οικονομικούς λόγους (13,1%) και πως ο ελεύθερός τους χρόνος έχει μειωθεί (11%).

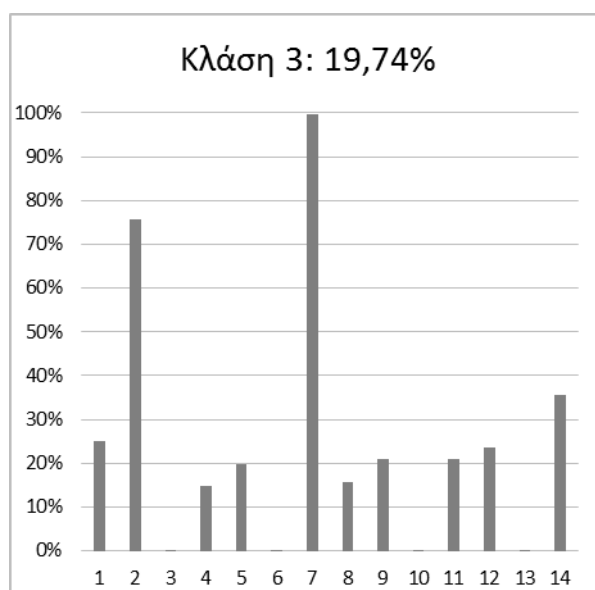
Ελάχιστα θεματοποιούνται και σπάνια εμφανίζονται οι απόψεις ότι πρόκειται για επάγγελμα (8,9%), ότι ασχολήθηκαν με αυτή τη δραστηριότητα λόγω της αγάπης για την έρευνα, το διάβασμα, τη συγγραφή (7,6%), ότι η απασχόληση αυτή επηρέασε

ευχάριστα την καθημερινότητά τους (6,2%), ότι τους αρέσει επειδή είναι ένα είδος παροχής βοήθειας και γνώσης (5,7%) και ότι σκέφτονται να εγκαταλείψουν τη δραστηριότητα λόγω χαμηλών απολαβών (3,9%).

Σχεδόν ποτέ δεν θεματοποιούνται η αγάπη για το αντικείμενο ως λόγος επιλογής της συγκεκριμένης δραστηριότητας ή η κούραση ως λόγος για την εγκατάλειψή της.

Κλάση 3 (19,74%): «Επάγγελμα που τους προσφέρει γνώσεις και ευχάριστη καθημερινότητα»

Η τρίτη στη σειρά κλάση αντιπροσωπεύει το 19,74% του δείγματος. Στην κλάση αυτή σχεδόν ανεξαιρέτως (99,8%) τα άτομα δηλώνουν πως τους αρέσει η δουλειά του εκπονητή φοιτητικών εργασιών, γιατί τους δίνει διαρκώς καινούργιες γνώσεις. Ως επί το πλείστον (75,8%), θεωρούν το έργο του εκπονητή φοιτητικών εργασιών ως επάγγελμα, ενώ σχετικά συχνά (35,7%) διατείνονται ότι η επιλογή αυτής της απασχόλησης έφερε ευχάριστες αλλαγές στην καθημερινότητά τους («έκανε την καθημερινότητα πιο ευχάριστη»). Σχετικά συχνά (25,1%), επίσης, δεν βρίσκουν κανέναν λόγο να αποκρύψουν τη δραστηριότητά τους αυτή από το οικείο ή ευρύτερο περιβάλλον.

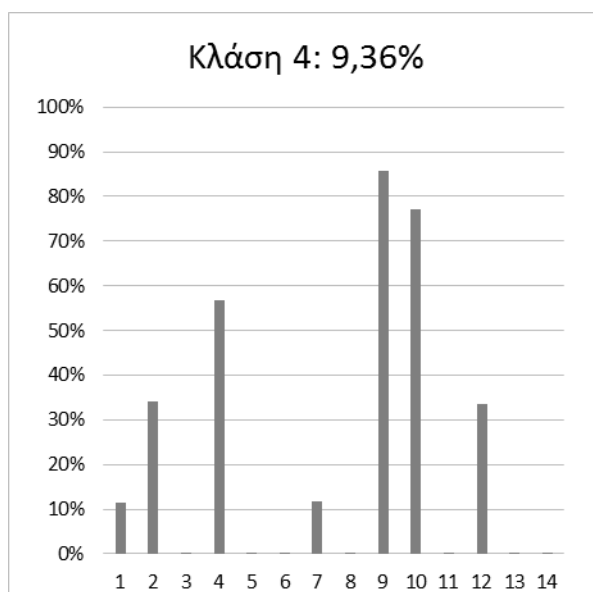
Γράφημα 3: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 3: «Επάγγελμα που τους προσφέρει γνώσεις και ευχάριστη καθημερινότητα»

Περιστασιακά/κάποιες φορές τα άτομα της κλάσης αυτής αναφέρονται στη συρρίκνωση του ελεύθερου χρόνου (23,6%), στην τάση για εγκατάλειψη της δραστηριότητας λόγω των χαμηλών απολαβών (20,8%), στην παραμονή στην εργασία λόγω οικονομικής ανάγκης (20,9%), στην επιλογή του επαγγέλματος αυτού λόγω της αγάπης για την έρευνα, το διάβασμα και τη συγγραφή (19,9%), στην αγάπη για τη δραστηριότητα αυτή ως προσφορά βοήθειας και γνώσης (15,7%) και στην επιλογή του επαγγέλματος αυτού με οικονομικά κριτήρια (14,9%).

Στην κλάση αυτή οι συμμετέχοντες δεν θεματοποιούν σχεδόν καθόλου ότι πρόκειται για απασχόληση που δεν συνιστά κανονικό επάγγελμα, ότι η επιλογή της έγινε με κριτήριο την αγάπη για το αντικείμενο, ότι η κούραση αποτελεί παράγοντα για τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας και ότι η δραστηριότητα αυτή δεν είχε καμία επίπτωση στην καθημερινότητά τους.

Κλάση 4 (9,36%): «Δυσαρέσκεια και τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας»

Η κλάση αυτή αντιπροσωπεύει το μικρότερο ποσοστό του δείγματος (9,36%). Πρόκειται για εκείνους οι οποίοι ως επί το πλείστον σκέφτονται να εγκαταλείψουν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα λόγω των χαμηλών απολαβών (85,8%) και λόγω κούρασης (77%).

Γράφημα 4: Νοηματοδότηση επισφάλειας – Κλάση 4: «Δυσαρέσκεια και τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας»

Οι συμμετέχοντες σε αυτή την κλάση συχνά (56,9%) δηλώνουν πως ασχολήθηκαν με τη δουλειά αυτή για οικονομικούς λόγους. Σχετικά συχνά (34,2%) θεωρούν τη δραστηριότητα αυτή ως επάγγελμα και σχετικά συχνά (33,6%), επίσης, αναφέρουν πως η εργασία αυτή επηρέασε την καθημερινότητά τους μειώνοντας τον ελεύθερο χρόνο τους. Κάποιες φορές θεματοποιούν ότι τους αρέσει που με αυτόν τον τρόπο αποκτούν διαρκώς γνώσεις (11,7%) και ότι δεν βρίσκουν λόγο να αποκρύπτουν τη δραστηριότητα αυτή από το περιβάλλον τους (11,4%).

Σχεδόν ποτέ τα άτομα της κλάσης αυτής δεν αναφέρουν ότι δεν θεωρούν τη δραστηριότητα αυτή κανονικό επάγγελμα, την αγάπη για την έρευνα, το διάβασμα, τη συγγραφή ως κίνητρο για την επιλογή της απασχόλησης αυτής, την ευκαιρία που τους δίνεται να ασχοληθούν με το αντικείμενό τους, ότι η δραστηριότητα αυτή δεν επηρέασε καθόλου τη ζωή τους ή την έκανε πιο ευχάριστη και πως παραμένουν σε αυτή την επιλογή τους λόγω οικονομικής ανάγκης.

Διάσταση 2η: Διαχείριση αποξένωσης (LCA II)

Η θεματική διάσταση «Διαχείριση αποξένωσης» αποτελείται από τις εξής έντεκα (11) μεταβλητές (Πίνακας 6):

Μεταβλητή	Ορισμός
15	<i>Αίσθημα περηφάνιας</i> : Αίσθημα περηφάνιας όταν η εργασία βαθμολογείται με υψηλό βαθμό ή επαινείται
16	<i>Αίσθημα ικανοποίησης</i> : Αίσθημα ικανοποίησης επειδή το αποτέλεσμα της εργασίας ήταν καλό
17	<i>Αίσθημα αδικίας για την πίστωση της εργασίας σε άλλον</i> : Αίσθημα αδικίας που η εργασία τους πιστώνεται σε άλλο πρόσωπο (στον φοιτητή)
18	<i>Οικονομικό όφελος</i> : Εστίαση στο οικονομικό όφελος
19	<i>Αδιάφορο αν η εργασία πιστώνεται σε άλλον</i> : Αδιαφορία για την πίστωση της εργασίας τους σε άλλο πρόσωπο
20	<i>Παροχή βοήθειας</i> : Αίσθημα παροχής βοήθειας
21	<i>Φύση εργασίας</i> : Εστίαση στη φύση της δουλειάς – Συμπεφωνημένη εξέλιξη
22	<i>Άσχημα συναισθήματα</i> : Άσχημα συναισθήματα που η εργασία τους πιστώνεται σε άλλο πρόσωπο
23	<i>Αίσθημα αδικίας για την επιτυχία του φοιτητή στο μάθημα</i> : Αίσθημα αδικίας όταν ο φοιτητής περνάει το μάθημα χωρίς προσωπικό κόπο
24	<i>Αδιάφορο αν ο φοιτητής περνάει έτσι το μάθημα</i> : Αδιαφορία για το αν ο φοιτητής περνάει το μάθημα χωρίς προσωπικό κόπο
25	<i>Δικαιολόγηση φοιτητή</i> : Δικαιολόγηση φοιτητή για το ότι κατέφυγε σε μια τέτοια επιλογή

Πίνακας 6: LCA II: Διαχείριση αποξένωσης: Ορισμός των μεταβλητών

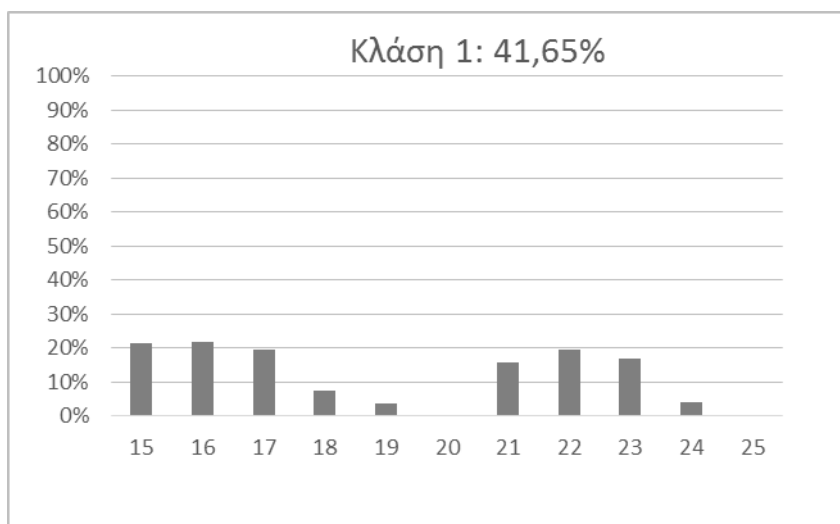
Λαμβάνοντας υπόψη τους στατιστικούς δείκτες AIC, BIC και CIC (βλ. Πίνακα 7), προκρίνεται σύμφωνα με τους δείκτες CIC και AIC η λύση των τριών (3) κλάσεων. Πρόκειται για μια πολύ καλή προσαρμογή του μοντέλου με αναλογική μείωση σφάλματος (Proportional Reduction in Error) PRE = 86,39%, επεξηγηματική ισχύ (explanatory power) EP = 57,07% και με μέση αξιοπιστία κατανομής MEM = 87,02%.

Modell	ln(L)	n(P)	df	L-Ratio	P	AIC	BIC	CIC
LC1	-422,510	11	2036	186,04	n.c.	867,02	895,34	861,75
LC2	-399,480	23	2024	139,98	n.c.	844,96	904,18	833,93
LC3	-385,320	35	2012	111,66	n.c.	840,64	930,75	823,86
LC4	-377,190	47	2000	95,40	n.c.	848,38	969,39	825,85
LC5	-370,470	59	1988	81,96	n.c.	858,94	1010,85	830,65
Saturiert	-329,490	2047	---	---		4752,98	10023,41	3771,53

Πίνακας 7: Διαχείριση αποξένωσης: Goodness-of-fit (n=97, k=11, m=2)

Κλάση 1 (41,65%): «Αίσθημα ικανοποίησης αλλά και αίσθημα αδικίας»

Στην κλάση αυτή ανήκει το 41,65% των συμμετεχόντων και είναι η πολυπληθέστερη του δείγματος. Πρόκειται για εκείνους που όχι σπάνια νιώθουν ικανοποίηση (22%) ή ακόμα και περηφάνια (21,3%) από το θετικό αποτέλεσμα και τον έπαινο αναφορικά με την εργασία που εκπόνησαν. Κάποιες φορές, όμως, δηλώνουν πως νιώθουν αδικημένοι (19,7%) και δοκιμάζουν άσχημα συναισθήματα (19,6%), καθώς η εργασία και ο κόπος τους πιστώνεται σε κάποιο άλλο άτομο. Κάποιες φορές (15,8%), βέβαια, τα άτομα της κλάσης αυτής εξηγούν πως είναι τέτοια η φύση της εργασίας, ώστε να αποδέχονται αυτού του είδους την αδικία.

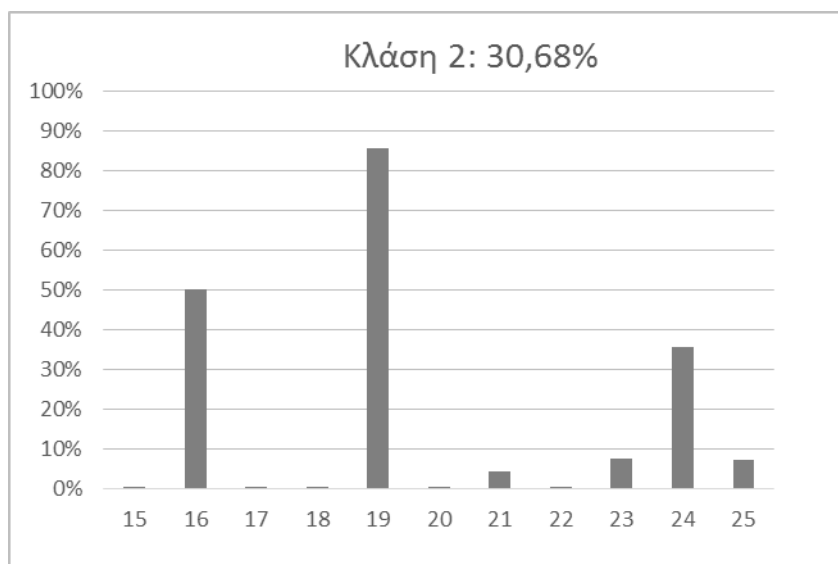
Γράφημα 5: Διαχείριση αποξένωσης – Κλάση 1: «Αίσθημα ικανοποίησης αλλά και αίσθημα αδικίας»

Σπάνια στην κλάση αυτή οι συμμετέχοντες αναφέρονται στο οικονομικό όφελος το οποίο αποκομίζουν (7,6%) και σπάνια εκφράζουν αδιαφορία για τους φοιτητές που περνούν χωρίς προσωπικό κόπο τα μαθήματά τους (4,3%) ή για το ότι κάποιος άλλος καρπώνεται την πνευματική τους δουλειά (3,8%).

Σχεδόν ποτέ δεν δικαιολογούν τον φοιτητή που καταφεύγει σε αυτή την επιλογή και δεν βλέπουν την απασχόλησή τους ως παροχή βοήθειας.

Κλάση 2 (30,68%): «Αίσθημα ικανοποίησης χωρίς αίσθημα αδικίας»

Η κλάση αυτή συγκεντρώνει το 30,6% του δείγματος. Ως επί το πλείστον (85,4%), στην κλάση αυτή, οι συμμετέχοντες αδιαφορούν για το αν η εργασία τους και η πνευματική τους δημιουργία πιστώνεται σε άλλο πρόσωπο, ενώ ταυτόχρονα σχετικά συχνά αδιαφορούν και για το αν ο φοιτητής περνά δίχως προσωπικό κόπο τα μαθήματά του (35,4%). Αρκετά συχνά (50,1%) τα άτομα της κλάσης αυτής νιώθουν ικανοποίηση, όταν η εργασία τους βαθμολογείται με υψηλό βαθμό και συνοδεύεται από επαινετικά σχόλια.

Γράφημα 6: Διαχείριση αποξένωσης – Κλάση 2: «Αίσθημα ικανοποίησης χωρίς αίσθημα αδικίας»

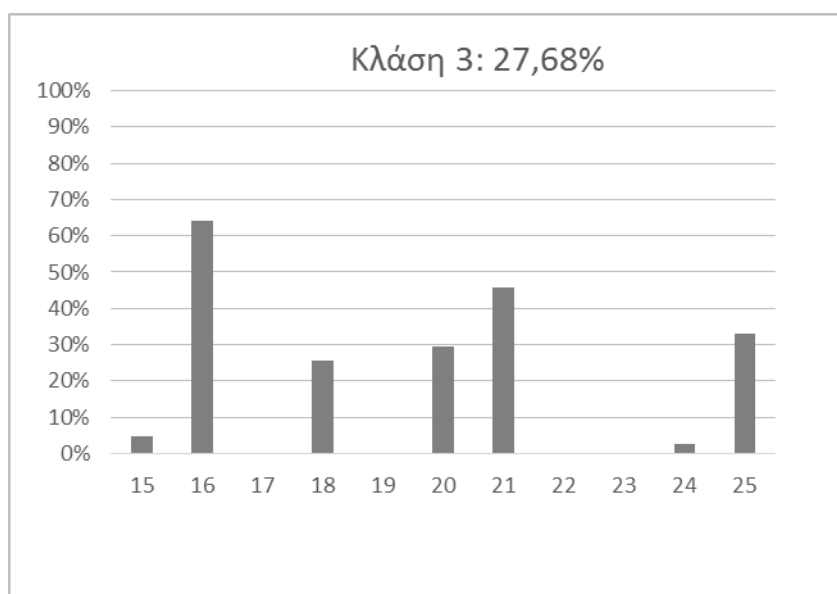
Σπάνια στην κλάση αυτή οι συμμετέχοντες αναφέρονται στο αίσθημα αδικίας για την επιτυχία του φοιτητή στο μάθημα χωρίς προσωπικό κόπο εκ μέρους του (7,3%), αλλά και σπάνια τείνουν να δικαιολογούν τον φοιτητή για την επιλογή του (7%). Ακόμα πιο σπάνια θεματοποιούν, όμως, τη φύση της εργασίας, η οποία αναγκάζει τους εκπονητές να δέχονται εκ προοιμίου την οικειοποίηση του πνευματικού τους μόχθου από τρίτους (4,3%).

Σχεδόν ποτέ δεν εκφράζεται το αίσθημα περηφάνιας για την καλή βαθμολόγηση και τον έπαινο, το αίσθημα αδικίας που η εργασία πιστώνεται σε άλλο πρόσωπο και το αίσθημα παροχής βοήθειας προς τον φοιτητή. Σχεδόν ποτέ δεν αναφέρονται, επίσης, τα άσχημα συναισθήματα ως επακόλουθα της υπογραφής του πνευματικού τους έργου από άλλο πρόσωπο. Τέλος, σχεδόν ποτέ δεν θίγεται το θέμα του οικονομικού οφέλους των εκπονητών.

Κλάση 3 (27,68%): «Αίσθημα ικανοποίησης και συμβιβασμός με την αδικία»

Η κλάση αυτή συγκεντρώνει το 27,68% των ερωτηθέντων, οι οποίοι πολύ συχνά (64%) αναφέρουν ότι νιώθουν ικανοποίηση, όταν η εργασία τους βαθμολογείται καλά και συνοδεύεται από επαινετικά σχόλια και αρκετά συχνά (45,9%) εξηγούν πως η οικειοποίηση του πνευματικού τους έργου από άλλο πρόσωπο ανήκει στη «φύση της

δουλειάς», είναι δηλαδή μια εκ των προτέρων συμπεφωνημένη πράξη που γίνεται εκ των πραγμάτων αποδεκτή από μέρους τους.

Γράφημα 7: Διαχείριση αποξένωσης – Κλάση 3: «Αίσθημα ικανοποίησης και συμβιβασμός με την αδικία»

Σχετικά συχνά τα άτομα αυτά δικαιολογούν την επιλογή του φοιτητή να αναθέσει την εργασία σε κάποιον τρίτο έναντι αμοιβής (33,1%), νιώθουν ότι παρέχουν κάποιο είδος βοήθειας (29,6%) και υπολογίζουν το οικονομικό όφελος για τους ίδιους (25,8%).

Σπάνια (4,9%) δηλώνουν περήφανοι για το πετυχημένο αποτέλεσμα, ενώ σπάνια (2,7%), επίσης, δηλώνουν αδιάφοροι για το αν ο φοιτητής περνάει το μάθημα χωρίς δικό του κόπο.

Στις απαντήσεις τους, οι συμμετέχοντες αυτοί σχεδόν ποτέ δεν αναφέρονται στο ότι νιώθουν αδικημένοι που ο κόπος τους πιστώνεται στον φοιτητή, στο ότι τους αφήνει αδιάφορους που την εργασία τους καρπώνεται κάποιος άλλος, στα άσχημα συναισθήματα που τους γεννά η πρακτική αυτή και στο αίσθημα αδικίας που ο φοιτητής περνά το μάθημα δίχως να κοπιάσει ο ίδιος.

3. Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου (LCA 2nd Order)

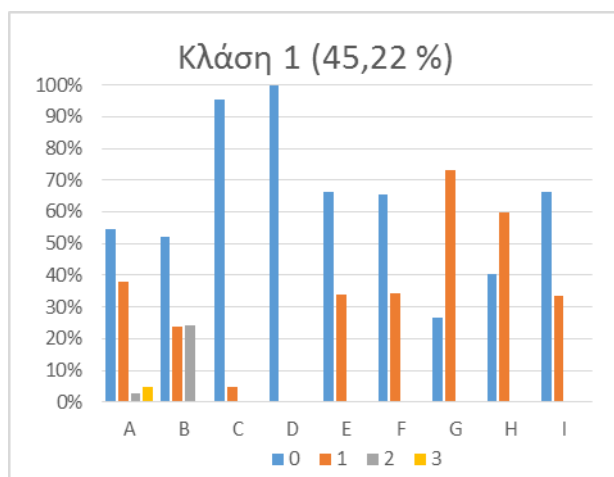
Για να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν μεταξύ τους οι θεματικές διαστάσεις «Νοηματοδότηση επισφάλειας» (πρώτη διάσταση) και «Διαχείριση αποξένωσης» (δεύτερη διάσταση) υπολογίστηκε μια LCA 2ου επιπέδου με βάση τις μεταβλητές που παρουσιάζονται στον Πίνακα 8. Σύμφωνα με τον δείκτη CIC, καταλήγουμε σε μια λύση τριών (3) κλάσεων (Πίνακας 9) με αναλογική μείωση του σφάλματος $PRE = 36,18\%$ και μια μέση βεβαιότητα κατανομής $MEM = 84,13\%$.

Μεταβλητή	Κωδικοποίηση
A: Νοηματοδότηση επισφάλειας	0 = Κλ. 1 (40,07%): Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο 1 = Κλ. 2 (30, 83%): Ασχολία που την ασκούν για οικονομικούς λόγους 2 = Κλ. 3 (19,74%): Επάγγελμα που τους προσφέρει γνώσεις και ευχάριστη καθημερινότητα 3 = Κλ. 4 (9, 36%): Δυσαρέσκεια και τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας
B: Διαχείριση αποξένωσης	0 = Κλ. 1 (41,65%): Αίσθημα ικανοποίησης αλλά και αίσθημα αδικίας 1 = Κλ. 2 (30, 68%): Αίσθημα ικανοποίησης χωρίς αίσθημα αδικίας 2 = Κλ. 3 (27,68%): Αίσθημα ικανοποίησης και συμβιβασμός με την αδικία
C: Οι μετανάστες αλλοιώνουν τη χώρα	0 = Δεν συμφωνούν 1 = Συμφωνούν
D: Οι νέοι είναι τεμπέληδες	0 = Δεν συμφωνούν 1 = Συμφωνούν
E: Κατά της εξίσωσης ΑΕΙ-Κολεγίων	0 = Δεν εναντιώνονται 1 = Εναντιώνονται
F: Η παραπαιδεία δεν θα εξαλειφθεί ποτέ	0 = Δεν το πιστεύουν 1 = Το πιστεύουν
G: Περιστασιακή ενασχόληση	0 = Συστηματική ενασχόληση 1 = Περιστασιακή ενασχόληση
H: Ηλικία 18-35	0 = 36 και πάνω 1 = 18-35
I: Επιθυμητή ιδιότητα εκπαιδευτικός	0 = Άλλη ιδιότητα 1 = Εκπαιδευτικός

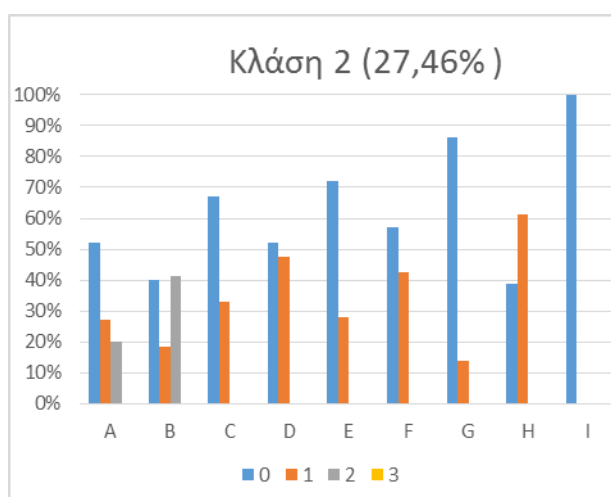
Πίνακας 8: Latent Class Analysis 2nd order: Ορισμός μεταβλητών

Modell	ln(L)	n(P)	df	L-Ratio	P	AIC	BIC	CIC
LC1	-631,69	12	179	400,16	n.c.	1287,38	1318,28	1281,63
LC2	-621,64	25	166	380,06	n.c.	1293,28	1357,65	1281,29
LC3	-610,34	38	153	357,46	n.c.	1296,68	1394,52	1278,46
LC4	-604,45	51	140	345,68	n.c.	1310,90	1442,21	1286,45
LC5	-595,72	64	127	328,22	n.c.	1319,44	1484,22	1288,75
LC6	-587,7	77	114	312,18	n.c.	1329,40	1527,65	1292,48
LC7	-580,83	90	101	298,44	n.c.	1341,66	1573,38	1298,51
Saturiert	-431,61	191	---	---	---	1245,22	1736,99	1153,64

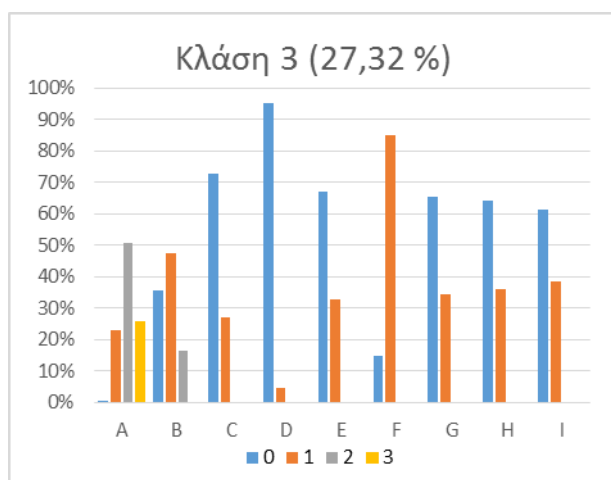
Πίνακας 9: Latent Class Analysis 2nd order: Goodness-of-fit (n=97, k=9, m=var)

Γράφημα 8: Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου: Κλάση 1

Γράφημα 9: Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου: Κλάση 2

Γράφημα 10: Ανάλυση Λανθανουσών Κλάσεων 2ου επιπέδου: Κλάση 3

Κλάση 1 (45,22%): «Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς»

Η κλάση αυτή είναι η πολυπληθέστερη και συγκεντρώνει το 45,22% του δείγματος. Τροφοδοτείται σημαντικά από την πρώτη κλάση της LCA 1ου επιπέδου αναφορικά με την 1η διάσταση (Νοηματοδότηση επισφάλειας): «Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο», και από την πρώτη κλάση της LCA 1ου επιπέδου αναφορικά με τη δεύτερη διάσταση (Διαχείριση αποξένωσης), δηλαδή από εκείνους που «νιώθουν ικανοποίηση αλλά και αδικία».

Στην κλάση αυτή οι συμμετέχοντες πολύ συχνά (73,3%) ασχολούνται με την εκπόνηση φοιτητικών εργασιών περιστασιακά και όχι συστηματικά, ενώ πολύ συχνά (59,7%) ανήκουν στη νεότερη ηλικιακή ομάδα 18-35 ετών.

Σχετικά συχνά οι συμμετέχοντες αυτοί θεωρούν πως η παραπαιδεία στη χώρα μας δεν θα εξαλειφθεί ποτέ (34,4%), δεν συμφωνούν με την εξίσωση των πτυχίων ΑΕΙ-Κολεγίων (33,8%) και δηλώνουν ως ιδανικό για αυτούς επάγγελμα το επάγγελμα του εκπαιδευτικού (33,6%).

Σπάνια (4,7%) θεωρούν ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες σκοπίμως και οργανωμένα «αλλοιώνουν τη χώρα», ενώ σχεδόν ποτέ δεν κατηγορούν τους άνεργους νέους για τεμπελιά.

Κλάση 2η (27,46%): «Οι καθ' ἑξίν επισφαλείς»

Στην κλάση αυτή συγκεντρώνεται το 27,46% των συμμετεχόντων. Πρόκειται για κλάση που τροφοδοτείται και αυτή σημαντικά από την πρώτη κλάση της LCA 1ου επιπέδου αναφορικά με την 1η διάσταση (Νοηματοδότηση επισφάλειας): «Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο», και από την τρίτη αλλά και πρώτη κλάση της LCA 1ου επιπέδου αναφορικά με τη δεύτερη διάσταση (Διαχείριση αποξένωσης), δηλαδή από εκείνους που «νιώθουν ικανοποίηση και συμβιβασμό με την αδικία» ή «νιώθουν ικανοποίηση αλλά και αδικία» αντίστοιχα.

Στην κλάση αυτή, ωστόσο, τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά ως προς την αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων και ως προς την άποψη για τους πρόσφυγες και μετανάστες: Τα άτομα της κλάσης αυτής αρκετά συχνά (47,7%) κατηγορούν τους

νέους για τεμπελιά και σχετικά συχνά (32,9%) θεωρούν ότι οι πρόσφυγες και μετανάστες συντονισμένα και οργανωμένα «αλλοιώνουν τη χώρα» μας.

Πολύ συχνά έχουμε να κάνουμε με νεότερα άτομα, της ηλικιακής ομάδας 18-35 που, όμως, σε αντίθεση με τα άτομα της πρώτης κλάσης ασκούν το επάγγελμα του εκπονητή φοιτητικών εργασιών συστηματικά και όχι περιστασιακά, ενώ σχεδόν ποτέ δεν δηλώνουν ότι το ιδανικό για αυτούς επάγγελμα είναι το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Οι συμμετέχοντες εδώ δηλώνουν σχετικά συχνά (28,1%) ότι τάσσονται κατά της εξίσωσης ΑΕΙ-Κολεγίων και αρκετά συχνά (42,7%) θεωρούν πως η παραπαιδεία δεν εξαλειφθεί ποτέ στην Ελλάδα.

Κλάση 3η (27,32%): «Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας»

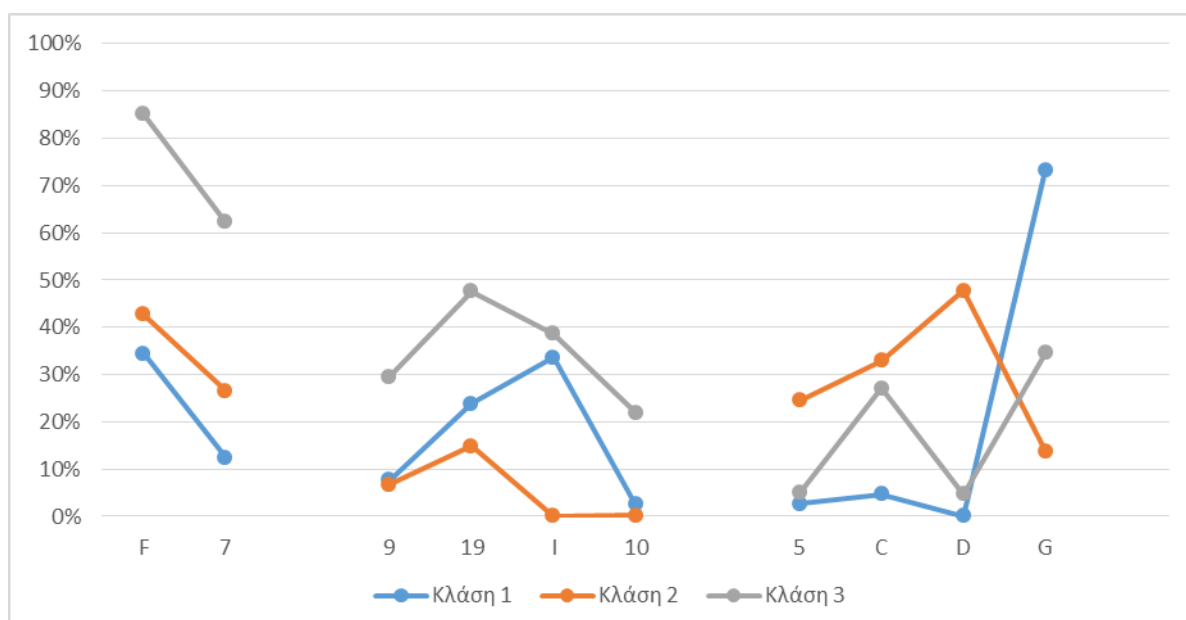
Στην κλάση αυτή συγκεντρώνεται το 27,32% των συμμετεχόντων και πρόκειται για το μικρότερο ποσοστό επί του δείγματος. Η κλάση αυτή τροφοδοτείται σημαντικά από την τρίτη κλάση της LCA 1ου επιπέδου αναφορικά με την 1^η διάσταση (Νοηματοδότηση επισφάλειας): «Επάγγελμα που τους προσφέρει γνώσεις και ευχάριστη καθημερινότητα», και από τη δεύτερη κλάση της LCA 1ου επιπέδου αναφορικά με τη δεύτερη διάσταση (Διαχείριση αποξένωσης), δηλαδή από εκείνους που «νιώθουν ικανοποίηση χωρίς να αισθάνονται αδικία».

Στην κλάση αυτή τα υποκείμενα δηλώνουν ως επί το πλείστον (85,1%) ότι η παραπαιδεία δεν θα εξαλειφθεί ποτέ στη χώρα μας, ενώ σχετικά συχνά (32,7%) αντιτίθενται στην εξίσωση ΑΕΙ-Κολεγίων. Συχνά (38,6%) θεωρούν ιδανικό επάγγελμα για αυτούς το επάγγελμα του εκπαιδευτικού, συχνά (35,9%) ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 18-35 ετών και συχνά (34,6%) ασχολούνται με την εκπόνηση εργασιών συστηματικά και όχι περιστασιακά.

Στην κλάση αυτή, τα υποκείμενα συχνά (27,1%) εκφράζονται κατά των προσφύγων και μεταναστών έχοντας την πεποίθηση ότι «αλλοιώνουν τη χώρα», ωστόσο σπάνια (4,7%) καταφέρονται εναντίον των νέων χαρακτηρίζοντάς τους ως τεμπέληδες.

4. Συγκριτική παρουσίαση κλάσεων με βάση τις στατιστικά σημαντικές μεταβλητές

Κατά την ανάλυση των τριών κλάσεων κάποιες μεταβλητές που μελετήθηκαν επιβεβαιώθηκαν ως στατιστικά σημαντικές αναφορικά με τη διαφοροποίηση των κλάσεων μεταξύ τους. Οι μεταβλητές αυτές παρουσιάζονται στο παρακάτω Γράφημα (Γράφημα 11).

Γράφημα 11: Στατιστικά σημαντικές μεταβλητές (βλ. Ορισμό μεταβλητών στους Πίνακες 4, 6 & 8)

Ακολουθούν τα τελικά αφηγήματα των τριών (3) κλάσεων συγκριτικά μεταξύ τους, ενώ σε υποσημειώσεις δίνονται οι αντίστοιχες χαρακτηριστικές περιπτώσεις, δηλαδή αυτούσια τα λόγια συμμετεχόντων που ανήκουν στην κάθε κλάση. Εντός των παρενθέσεων τίθεται ο αύξων αριθμός του συμμετέχοντα (Π=Περίπτωση) και ακολούθως το ποσοστό συμβατότητάς του με την κλάση (MP=Membership Probability).

Κλάση 1 (45,22%): «Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς»

Στην κλάση αυτή συγκεντρώνονται περισσότερο νέοι άνθρωποι (18-35) που κάνουν τη δραστηριότητα αυτή περιστασιακά. Καθώς δεν ασχολούνται συστηματικά με την εκπόνηση εργασιών, οι χαμηλές οικονομικές απολαβές και η κούραση δεν θεματοποιούνται και δεν αποτελούν λόγους για εγκατάλειψη της δραστηριότητας, η οποία συνεχίζεται λόγω οικονομικής ανάγκης¹²⁰. Δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερος για το γεγονός ότι το επάγγελμα αυτό τους προσφέρει διαρκώς καινούργιες γνώσεις και δεν το επέλεξαν επειδή τους αρέσει¹²¹, από αγάπη για το διάβασμα, την έρευνα, τη συγγραφή¹²² αλλά για οικονομικούς λόγους· επομένως δεν ταυτίζονται με το αντικείμενο της εργασίας τους. Παρόλα αυτά διατηρούν το αίσθημα της αδικίας και δεν αδιαφορούν για το γεγονός ότι το έργο και ο κόπος τους πιστώνονται σε άλλο άτομο¹²³, σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία εκπονητές (τρίτη κλάση) που αδιαφορούν. Ανάλογα δυσανασχετούν και με το γεγονός ότι ο φοιτητής περνάει το μάθημα χωρίς να καταβάλλει ο ίδιος τη δέουσα προσπάθεια.

Αναφορικά με την εξάλειψη της παραπαιδείας, παρουσιάζονται πιο αισιόδοξοι συγκριτικά με τις άλλες κλάσεις, επομένως μπορούμε να υποστηρίξουμε πως όσο πιο

---

¹²⁰ Δεν σκέφτονται να εγκαταλείψουν αυτή τη δουλειά, λόγω ανάγκης, δηλαδή λόγω των οικονομικών απολαβών που τους προσφέρει: «Γώρα δύσκολο, γιατί είμαι άνεργος» (48: 96%), «Καλό δευτερεύον εισόδημα» (Π 79: ΜΡ=86%), «Εύκολα χρήματα» (42: 86%), «Οικονομικές απολαβές χωρίς άγχος» (78: 81%), ενώ αρκετοί θα άφηναν αυτή τη δουλειά λόγω της αβεβαιότητάς της, μόνο για κάτι πιο μόνιμο: «Ψάχνω κάτι πιο μόνιμο» (25: 83%), «Εάν βρω μια καλύτερη εργασία που να προσφέρει σταθερότητα» (30: 89%), «Εφόσον είμαι σε θέση να έχω μια εργασία πλήρους απασχόλησης με μισθό που θα ικανοποιεί τις ανάγκες μου, τότε δεν νομίζω ότι θα συνεχίσω να κάνω εργασίες» (38: 94%).

¹²¹ Συχνά δηλώνεται ότι η εργασία αυτή γίνεται από ανάγκη. Ορισμένοι, μάλιστα, εκφράζουν ηθικούς ενδοιασμούς και ένα αίσθημα αδικίας: «Θεωρώ ότι ο πυρήνας αυτής της δουλειάς είναι η υποκρισία» (28: 47%), «Εντελώς ανέντιμη» (61: 96%), «Οι φοιτητές πρέπει να ασχολούνται μόνοι τους με τις εργασίες. Το έκανα για να καλύψω μερικά έξοδα. Δεν είναι σωστό να παραδίδονται εργασίες που τις υπογράφει κάποιος που δεν έχει ασχοληθεί» (85: 99%), «Ενιωθα εξαιρετικά άβολα, διότι πουλούσα τον μόχθο μου, για να εξασφαλίσουν βαθμό άνθρωποι που δεν κουράστηκαν καθόλου» (64: 98%), «Θα προτιμούσα να μην χρειάζεται να την κάνω, είναι κατά κάποιο τρόπο προσβολή προς τους φοιτητές που κοπιάζουν μόνοι τους να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους» (53: 62%).

¹²² Οι λόγοι που φαίνεται να επικρατούν είναι οικονομικοί («φιοπορισμός», «συμπλήρωση εισοδήματος») και συσχετίζονται με την ανεργία: «Για οικονομική ενίσχυση-ανεργία» (14: 93%), «Έλλειψη σοβαρών άλλων ευκαιριών για ικανοποιητική αναλογία χρόνου-απασχόλησης-αμοιβής και ενασχόλησης με το αντικείμενό μου» (13: 57%), «Η έλλειψη προσφοράς στα ιδιαίτερα φιλολογικών μαθημάτων και η τάση των φροντιστηρίων να απορρίπτουν όσους δεν έχουν προϋπηρεσία ή έχουν κάποια ιδιαιτερότητα όπως εγώ, ή εάν δεχτούν κάποιον χωρίς εμπειρία θα τον εκμεταλλευτούν στο έπακρο» (30: 89%).

¹²³ Εκφράζουν δυσανεξία και γενικότερα άσχημα συναισθήματα απέναντι σε αυτή τη συνθήκη της πίστωσης του πνευματικού τους μόχθου σε ένα άλλο πρόσωπο: «Φρικτά» (28: 47%), «Ανήθικα» (69: 99%), «Λυπάμαι γιατί δεν μπορώ να το παρουσιάσω ως δικό μου επίτευγμα» (44: 53%), «Δυστυχώς, είναι ένα βασικό μειονέκτημα, ειδικά όταν μαθαίνω ότι λαμβάνει επαινετικά σχόλια ή έχει ζητηθεί από καθηγητή να δημοσιευτεί τμήμα εργασίας που εκπόνησα εγώ με το όνομα του φοιτητή. Αλλά είναι κάτι το οποίο γνωρίζουμε όσοι αναλαμβάνουμε κάτι τέτοιο» (81: 86%).

νέοι είναι οι εκπονητές και όσο πιο περιστασιακά ασχολούνται με την εκπόνηση εργασιών, τόσο πιο πολύ διατηρούν την αισιοδοξία τους αναφορικά με την αλλαγή της κατάστασης στο εκπαιδευτικό σύστημα. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι, όταν τίγεται το ζήτημα της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης εκ μέρους του δημόσιου σχολείου, συχνά γίνεται λόγος για ανεπαρκείς εκπαιδευτικούς που δεν αγαπούν τη δουλειά τους και αδιαφορούν για την αποτελεσματικότητα του έργου τους, αναφορά στην οποία λανθάνει, ίσως, ένα είδος ανταγωνισμού με επαγγελματικές ομάδες που δεν θεωρούνται επισφαλείς, καθώς απολαμβάνουν τη μονιμότητα του Δημοσίου με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

«Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς» δεν συμφωνούν με το ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες «αλλοιώνουν τη χώρα»¹²⁴ και σχεδόν ποτέ δεν κατηγορούν τους νέους για τεμπελιά¹²⁵, επομένως μπορούμε να υποστηρίξουμε πως δεν βλέπουν ανταγωνιστικά τις άλλες επισφαλείς ομάδες πληθυσμού.

---

¹²⁴ Αναφορικά με τους πρόσφυγες και μετανάστες οι συμμετέχοντες εκφράζουν αποτροπιασμό για τη δοθείσα πολιτική δήλωση πως «Έχουμε πέσει θύμα ομαδικής προσπάθειας αλλοίωσης της χώρας». Μερικές φορές η δήλωση αξιολογείται ως χαμηλής ποιότητας: «γελοία» (13: 57%), «μπούρδα» (56: 99%). Κάποτε, από μία πιο ιδεολογική σκοπιά, κρίνεται ως ακραία. Εκεί συναντάμε χαρακτηρισμούς όπως «ακροδεξιά, φασίζουσα» (20: 96%), «ρατσιστική» (26: 94%), «εθνικιστικές βλακειές» (46: 64%). Άλλες φορές αντιμετωπίζεται πιο συναισθηματικά ως θλιβερή άποψη: «τραγική» (79: 86%), «είναι μια δήλωση που με θλίβει» (81: 86%). Μερικές φορές, άμεσα ή έμμεσα, γίνεται αναφορά στον προπαγανδιστικό χαρακτήρα της άποψης, στη συνωμοσιολογία και στον λαϊκισμό που υποκρύπτει: «Τον κορωνοϊό πού τον βάζετε; Ο βασικός στόχος του είναι η καταστροφή της Ελλάδος. Δγαδόςται!!! (Δεν πιστεύω κάτι τέτοιο, δεν είμαι των συνωμοσιών.)» (22: 91%), «Υπερβολικές δηλώσεις με στόχο να ξεσηκώσουν μερίδα του πληθυσμού που δε θα διερευνήσει σε βάθος την όλη κατάσταση» (43: 58%), «Διαφωνώ κάθετα με τις λέξεις "θύμα", "ομαδικής", "αλλοίωσης". Είναι συναισθηματικά φορτισμένες και καθοδηγούν.» (65: 99%), «Αλλοιώνεται κάτι το οποίο είναι ομοιογενές. Αυτό δεν είναι χαρακτηριστικό οποιοδήποτε λαού.» (48: 96%). Άλλες φορές πάλι, οι δηλώσεις εστιάζουν στα πραγματικά αίτια της μετανάστευσης: «[...] καθώς οι πρόσφυγες και οι μετανάστες δεν επέλεξαν να φύγουν από επιλογή, αλλά επειδή τους ανάγκασαν οι συνθήκες και το ένστικτο της επιβίωσης και για ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους, τις οικογένειές τους, τα παιδιά τους» (44: 53%). Τέλος, ορισμένες φορές τονίζεται η ανάγκη σωστής διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης. Πρόσφυγες και μετανάστες αντιμετωπίζονται ως άνθρωποι που βρίσκονται σε ανάγκη και όχι σαν εχθροί: «Με την κατάλληλη διαχείριση των πραγμάτων, θα μπορέσουμε να βοηθήσουμε αυτή την ομάδα ανθρώπων που το χρειάζεται, χωρίς να αλλοιωθεί καμία εθνική ταυτότητα. Αυτή η δήλωση επικεντρώνεται σε λάθος πρόβλημα.» (19: 99%), «Οι πρόσφυγες δεν αλλοιώνουν τη χώρα. Αντίθετα την εμπλουτίζουν πολιτισμικά. [...] Η λύση δεν είναι η ισοπέδωση όλων, αλλά η άμεση εξέταση των αιτήσεων παροχής ασύλου» (78: 81%).

¹²⁵ Αναφορικά με την ανεργία των νέων, η συντριπτική πλειοψηφία φαίνεται να διαφωνεί με την άποψη ότι οι νέοι είναι τεμπέληδες και βολεύονται με τις συντάξεις των γονιών τους. Ορισμένοι εκφράζονται με αποτροπιασμό χαρακτηρίζοντας την άποψη «χυδαία» (20: 96% & 1023: 78%), ενώ άλλοι μπαίνουν στη διαδικασία να παρουσιάσουν τη δική τους πραγματική εικόνα της αγοράς εργασίας, όπου επικρατεί η ετεροαπασχόληση, οι χαμηλές αμοιβές, η ανασφάλιστη εργασία και γενικότερα η εκμετάλλευση των εργαζομένων: «Θεωρώ ότι υπάρχουν δουλειές, όμως συχνά δεν είναι το αντικείμενο που έχει σπουδάσει κάποιο άτομο. Προσωπικά έχω δει πολλά άτομα να φεύγουν από τη χώρα για ένα καλύτερο αύριο και για μια αξιοπρεπή καθημερινότητα. Η άποψη αυτή θεωρώ ότι είναι προκατάληψη σε μεγάλο βαθμό, καθώς δεν γνωρίζω άτομα που έχουν προχωρήσει σε αυτή την τακτική» (5: 93%), «Δεν συμφωνώ, υπάρχει ανασφάλιστη εργασία, απλήρωτη εργασία, κακοπληρωμένη εργασία» (17: 61%), «Κατ' εμέ, δεν ισχύει. Οι νέοι εργαζόμενοι πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης» (24: 99%), «Τελείως λάθος! Σίγουρα υπάρχουν κι οι πραγματικά τεμπέληδες, αλλά

Στην κλάση αυτή συμπεριλαμβάνονται αρκετά άτομα που θεωρούν ως ιδανικό επάγγελμα για τους ίδιους το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Μελετώντας συγκριτικά τις τρεις κλάσεις, μπορούμε να πούμε πως όπου υπάρχουν άτομα που ταυτίζονται με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού (πρώτη και τρίτη κλάση), εκεί παρατηρείται περισσότερη ενσυναίσθηση απέναντι σε ευάλωτες ομάδες, και κυρίως απέναντι στους άνεργους νέους.

Συνοψίζοντας, πρόκειται για εκπονητές νέους σε ηλικία, που ασχολούνται με την εκπόνηση εργασιών περιστασιακά και δεν ταυτίζονται με τη δραστηριότητα αυτή. Η νεαρή ηλικία, η περιστασιακότητα και η αποστασιοποίηση από την επισφαλή αποξενωτική εργασία διαφοροποιούν τη στάση τους συγκριτικά με τις άλλες κλάσεις: διατηρούν το αίσθημα δικαίου, δεν είναι ανταγωνιστικοί προς άλλες επισφαλείς ομάδες και είναι πιο αισιόδοξοι.

Κλάση 2 (27,46%): «Οι καθ' ἑξιν επισφαλείς»

Στη δεύτερη κλάση έχουμε, επίσης, νέους σε ηλικία εκπονητές, που ωστόσο δεν ασχολούνται περιστασιακά αλλά συστηματικά με τη συγγραφή φοιτητικών εργασιών. Εδώ, τα άτομα δηλώνουν ότι επέλεξαν αυτή τη δουλειά γιατί αγαπούν το διάβασμα, την έρευνα, τη συγγραφή, και την ευχαριστιούνται γιατί κερδίζουν διαρκώς νέες γνώσεις, επομένως ταυτίζονται με το αντικείμενο εργασίας τους. Εξαιτίας αυτής της ταύτισης και έχοντας συνηθίσει τους επισφαλείς και αποξενωτικούς όρους εργασίας, αν και σε διάφορα σημεία θεματοποιούν τις χαμηλές απολαβές και την κούραση, δεν θεωρούν πως συνιστούν λόγους για εγκατάλειψη της δραστηριότητας, την οποία δεν εγκαταλείπουν όχι λόγω οικονομικής ανάγκης, αλλά γιατί την αγαπούν¹²⁶. Παρόλα αυτά, συχνά δεν τους αφήνει αδιάφορους το γεγονός ότι το έργο και ο κόπος τους

είναι λάθος να το γενικεύουμε. Αν ήταν όλοι τεμπέληδες, δε θα σπούδαζαν καν! Δουλειές υπάρχουν άσχετες με το αντικείμενο σπουδών αλλά με φοβερή εκμετάλλευση, παράλογες απαιτήσεις και μισθούς να έχουν πάει στα τάρταρα. Θέλουμε να εργαστούμε με αξιοπρέπεια κι όχι με 3 ευρώ/ώρα με επιπλέον ώρες απλήρωτες!» (30: 89%), «Διαφωνώ. Οι περισσότεροι νέοι άνθρωποι είναι μορφωμένοι, κάτοχοι πτυχίων και μεταπτυχιακών τίτλων οι οποίοι αδυνατούν να βρουν μια εργασία που να ανταποκρίνεται στα προσόντα τους και να τους προσφέρει την ικανότητα να βιοποριστούν» (38: 94%), «Οι νέοι έχουν όρεξη και προσόντα όμως, δυστυχώς, δεν υπάρχουν εργασίες και όσες υπάρχουν είναι με μισθούς πείνας και εξαντλητικά ωράρια και συνθήκες εργασίας» (63: 99%), «Το κλασικό αφήγημα των αφεντικών για να δουλεύουν οι εργαζόμενοι με ψίχουλα» (46: 64%).

¹²⁶ Χαρακτηριστικές είναι οι απαντήσεις του παρακάτω συμμετέχοντα (35: 99%): «Είναι επάγγελμα και ψυχαγωγία, με την έννοια της διεύρυνσης των γνώσεών μου σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων», «Όταν η συγγραφή είναι το μέσο έκφρασης σου, καθίσταται αδύνατο να το εγκαταλείψεις», «Είναι ευχάριστη η καθημερινότητα αποκτώντας γνώσεις σε καθημερινή βάση. Η γνώση είναι δύναμη».

πιστώνονται σε κάποιο άλλο άτομο και επικρίνουν τον φοιτητή που περνάει δίχως προσωπικό κόπο το μάθημα, πράγμα που, αν λάβουμε υπόψη το γενικότερο προφίλ της κλάσης, ενδέχεται εδώ να υποδηλώνει αίσθημα ανταγωνισμού και όχι ανεπτυγμένο αίσθημα δικαίου. Οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούνται είναι συχνά πομπώδεις: «απαράδεκτο» (8: 89%), «εξωπραγματικό για τα δικά μου μέτρα» (70: 52%), «αντιιδεολογικό» (4: 99%), «ανήθικο» (71: 94%), ενώ κατ' ουσίαν πρόκειται για μία πρακτική στην οποία όχι απλά συμμετέχουν και οι ίδιοι, αλλά δηλώνουν μάλιστα πόσο την αγαπούν. Πιο συχνά, ωστόσο, φαίνεται να συμβιβάζονται με την αδικία που υφίστανται, καθώς τη θεωρούν a priori μέρος της δουλειάς του εκπονητή.

«Οι καθ' ἑξιν επισφαλείς» θεωρούν ότι πράγματι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες «αλλοιώνουν τη χώρα»¹²⁷ και θεωρούν τους άνεργους νέους τεμπέληδες.

Αναφορικά με τους πρόσφυγες και μετανάστες που καταφτάνουν στη χώρα, εστιάζουν στα πολιτικά παιχνίδια των κρατών και των κυβερνήσεων και συμφωνούν με την άποψη περί πολιτισμικής αλλοίωσης της χώρας, ενώ ακόμα και όταν δεν συμφωνούν, θέτουν ως προϋπόθεση την υιοθέτηση των «ηθών και των εθίμων μας» από τους πρόσφυγες και μετανάστες, με στόχο την «ενσωμάτωσή» τους (9: 99%). Στην περίπτωση που δεν συμφωνούν με τη δοθείσα δήλωση εκφράζοντας την αναγκαιότητα τερματισμού των πολέμων, ακόμη και τότε αναφέρουν ότι το ζητούμενο είναι οι άνθρωποι αυτοί να επιστρέψουν στις πατρίδες τους.

Ως προς την ανεργία των νέων, σε μεγάλο ποσοστό συμφωνούν με την άποψη ότι ουσιαστικά οι νέοι αποφεύγουν να εργαστούν και επαφίενται στην οικονομική ενίσχυση από τους γονείς τους, ενώ δουλειές υπάρχουν. Για αυτούς, οι νέοι άνθρωποι «βολεύονται» (12: 98%) σε τέτοιες καταστάσεις, «θέλουν το εύκολο» (8: 89%), γιατί έτσι «έχουν μάθει» (35: 99%) και είναι «προσωπική τους επιλογή» (59: 99%). Ορισμένοι, μάλιστα, επικαλούνται τα προσωπικά τους βιώματα, για να εξηγήσουν ότι οι νέοι δεν ψάχνουν αρκετά ή δεν συμβιβάζονται με την ετεροαπασχόληση και τις χαμηλές απολαβές¹²⁸.

---

¹²⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση: «Ισχύει, ειδικά για τα νησιά του Β.Α. Αιγαίου, καθώς τα έχω επισκεφθεί. Η υπογεννητικότητα μαζί με την εισαγωγή ξένου πληθυσμού, που δεν θα προσαρμοστεί ποτέ, λόγω μη συμμόρφωσης, τεράστιας διαφοράς πολιτισμού και ηθικής, θα καταστρέψει τη χώρα σε όλους τους τομείς, ειδικά στην παιδεία και στον τουρισμό (ο οποίος είναι ήδη άγνωστη λέξη για τα νησιά που προανέφερα)» (71: 94%).

¹²⁸ «Συμφωνώ, με την έννοια ότι όλοι ψάχνουν μια δουλειά με ικανοποιητικές απολαβές στο αντικείμενο που σπούδασαν. Ωστόσο, αν αναλογιστεί κανείς το πόσοι αποφοιτούν κάθε 6μηνο στην Ελλάδα, μπορεί να καταλάβει ότι είναι αδύνατο να απορροφηθούν. Προσωπικά δεν έμεινα ποτέ χωρίς δουλειά από τα 16 και τα τελευταία 8 χρόνια κάνω 2 δουλειές παράλληλα, οι οποίες, ωστόσο, δεν

Γίνεται σαφές ότι η συστηματική ενασχόληση με την επισφαλή αποξενωτική εργασία ωθεί τους νέους να κρατούν μια ανταγωνιστική στάση απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες.

Όσον αφορά την εξάλειψη της παραπαιδείας, και εδώ παρατηρούμε μια σχετικά αισιόδοξη στάση, λιγότερο από την πρώτη και περισσότερο, όμως, από την τρίτη κλάση, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα πως όσο πιο νέοι οι εκπονητές στην ηλικία, τόσο πιο πολύ διατηρείται η αισιοδοξία. Παρομοίως συμβαίνει και με την ηλικία: όσο πιο νέοι είναι οι εκπονητές (δεύτερη και πρώτη κλάση), τόσο πιο αισιόδοξοι διατηρούνται σε σχέση με την εξάλειψη της παραπαιδείας. Να σημειωθεί πως όταν γίνεται λόγος για τα κακώς κείμενα της δημόσιας εκπαίδευσης που χρήζουν διαρθρωτικών αλλαγών, παρόλο που εδώ δεν έχουμε σχεδόν καθόλου άτομα που να θεωρούν ως ιδανικό επάγγελμα για τους ίδιους αυτό του εκπαιδευτικού (απουσία ταύτισης με το επάγγελμα αυτό), συχνά στην κλάση αυτή θεματοποιείται η ανεπάρκεια των δημόσιων εκπαιδευτικών λειτουργιών, πράγμα που συνάδει με το γενικότερο ανταγωνιστικό προφίλ της κλάσης.

Συνοψίζοντας, πρόκειται για νέα άτομα που εκπονούν συστηματικά εργασίες. Για άτομα που αγαπούν τη δουλειά τους και ταυτίζονται με αυτή. Η συστηματική έκθεση στην επισφαλή αποξενωτική εργασία τα ωθεί σε ανταγωνιστική στάση κυρίως απέναντι σε άλλες επισφαλείς, ευάλωτες ομάδες.

Κλάση 3η (27,32%): «Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας»

Στην τρίτη κλάση συγκεντρώνονται άτομα μεγαλύτερα σε ηλικία (36 και πάνω), που ασχολούνται με τη συγγραφή εργασιών είτε συστηματικά είτε περιστασιακά. Πρόκειται για άτομα που ασχολήθηκαν με τη δουλειά του εκπονητή φοιτητικών εργασιών, όχι επειδή αγαπούν το διάβασμα, την έρευνα, τη συγγραφή αλλά για οικονομικούς λόγους. Στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν την επιλογή τους για

άπτονται άμεσα του αντικείμενου μου. Επομένως, αν όντως κάποιος έχει την ανάγκη χρημάτων, θα βρει δουλειά, ακόμα και αν αυτή δεν σχετίζεται με το αντικείμενο σπουδών του» (41: 99%), «Δίκιο έχει. Είναι βολεμένοι οι περισσότεροι. Εγώ δηλαδή γιατί ενώ έκανα ιδιαίτερα, δούλευα και σερβιτόρα; Ενώ αν είχα το σπίτι της μάνας μου, να μην πληρώνω ενοίκιο, φαγητό και λογαριασμούς πληρωμένους, θα έκανα τη σουπερ εκπαιδευτικό» (58: 98%), «Ισχύει. Βρήκα απασχόληση στο αντικείμενό μου πριν καν ορκιστώ. Με λίγο ψάξιμο όλοι μπορούν να βρουν μια εργασία, ακόμη και στο αντικείμενό τους, όμως δεν πάνε στην ημιαπασχόληση ή στον βασικό μισθό. Προτιμούν τα 0 από τα 540 ευρώ» (71: 94%).

αποξενωτική εργασία, πολύ συχνά και με μεγάλη διαφορά από τις άλλες δύο κλάσεις, αναφέρουν ότι η δουλειά αυτή τους αρέσει γιατί κερδίζουν διαρκώς νέες γνώσεις. Αξίζει να σημειωθεί, βέβαια, ότι σε άλλο σημείο θεματοποιούν ξεκάθαρα πως η δουλειά αυτή επηρέασε την καθημερινότητά τους αρνητικά εφόσον απαιτεί πολύ χρόνο και κόπο, δημιουργεί πολύ φόρτο και πίεση, καθηλώνει πολύωρα μπροστά από την Η/Υ και στερεί ελεύθερο χρόνο.

Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας έχουν σκεφτεί να εγκαταλείψουν τη δουλειά αυτή όχι, όμως, γιατί αυτή είναι αβέβαιη και αποξενωτική, αλλά γιατί οι ίδιοι είναι απογοητευμένοι τόσο από τις χαμηλές οικονομικές απολαβές όσο και από αίσθημα κούρασης. Στις δύο άλλες κλάσεις τα αντίστοιχα ποσοστά είναι αμελητέα. Το αίσθημα παραίτησης συμπληρώνεται και από την αδιαφορία που εκφράζουν για το γεγονός ότι το έργο και ο κόπος τους πιστώνεται σε ένα άλλο άτομο, όπως επίσης και για το γεγονός ότι ο φοιτητής περνάει το μάθημα χωρίς να καταβάλει ίδιο κόπο, χωρίς να το αξίζει. Συμπερασματικά, μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα εκφυλισμένο αίσθημα δικαίου.

Πιστεύουν ότι το σύστημα της παραπαιδείας δεν θα εξαλειφθεί ποτέ, με μεγάλη διαφορά από τις άλλες κλάσεις, και φαίνονται απογοητευμένοι από το εκπαιδευτικό σύστημα και την πολιτεία. Πιο συγκεκριμένα, θεματοποιούν ότι χρειάζονται διαρθρωτικές αλλαγές στην Παιδεία, αλλά δεν φαίνονται αισιόδοξοι σε σχέση με αυτό¹²⁹. Παρόλα αυτά, σε υψηλό ποσοστό δηλώνουν ότι ιδανικό επάγγελμα για αυτούς είναι το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Το γεγονός ότι δεν καταφέρονται εναντίον των εκπαιδευτικών του δημοσίου εντάσσεται, μάλλον, στη γενικότερη παραίτησή τους. Συγκρίνοντας τις κλάσεις, παρατηρούμε πως, όταν εμφανίζονται άτομα που ταυτίζονται με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού (πρώτη και τρίτη κλάση), τότε παρατηρείται λιγότερος ανταγωνισμός και περισσότερη ενσυναίσθηση αναφορικά με ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, κυρίως με τους άνεργους νέους.

---

¹²⁹ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις: «Ναι είναι το πιο πιθανό, καθώς για να πάψει να υπάρχει θα πρέπει να υπάρξει ριζική αναδιάρθρωση του συστήματος κάτι το οποίο μάλλον φαντάζει αδύνατο» (2: 73%). «Δεν πρόκειται... Παρότι έχουμε καλούς εκπαιδευτικούς, δεν έχουμε σύστημα παιδείας εναρμονισμένο με τις σύγχρονες ανάγκες, τις τεχνολογικές, επιστημονικές και παιδαγωγικές εξελίξεις. Πειράματα κι αυτά επί χάρτου» (11: 93%), «Όχι, καθώς ενυπάρχουν οικονομικά συμφέροντα και όσο υπάρχουν συμφέροντα, δεν θα πάψει να υπάρχει. Παράλληλα, ο Έλληνας εκπαιδευτικός του Δημόσιου Σχολείου είναι τόσο απαξιωμένος οικονομικά και κοινωνικά που δεν θα δίνει ποτέ το καλύτερο του εαυτού του στους μαθητές, με αποτέλεσμα εκείνοι να καταφεύγουν στα φροντιστήρια» (18: 49%), «Στο εγγύς (μην πω και απώτερο) μέλλον σίγουρα όχι. Δεν γίνεται να παταχθεί. Δεν θέλουν. Τι θα απογίνουν όλοι αυτοί οι αδιόριστοι, πού θα απορροφηθούν;;; Θα γινόταν χαμός, ξεσηκωμός! Γιατί να διοριστούνε δεν πρόκειται. Μακάρι να σταματούσε η αθλιότητα με τους έρμους τους αναπληρωτές. Αλλά δεν πρόκειται. Η παιδεία σε αυτή τη χώρα είναι ο μεγάλος χαμένος. Τόσες ηλίθιες (πραγματικά ηλίθιες!) αλλαγές με κάθε αλλαγή κυβέρνησης χωρίς κανένα σοβαρό όραμα!» (1: 85%).

Με τη δήλωση ότι οι μετανάστες και πρόσφυγες «αλλοιώνουν τη χώρα», οι “βετεράνοι” ταυτίζονται σε χαμηλότερο ποσοστό και κυρίως πιο ήπια¹³⁰ από ό,τι η δεύτερη κλάση (συστηματικοί) και πολύ περισσότερο από ό,τι η πρώτη κλάση (περιστασιακοί), πράγμα που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι όσο πιο συστηματική, τελικά, είναι η ενασχόληση με την επιβατική, αποξενωτική εργασία, τόσο πιο πολύ αυξάνεται η ξενοφοβική στάση.

Αναφορικά με τους άνεργους νέους, δεν συμμερίζονται την άποψη ότι πρόκειται για κατ’ επιλογήν άνεργους, καθώς λόγω ηλικίας δεν αισθάνονται ότι τους ανταγωνίζονται στην αγορά εργασίας. Στην πλειοψηφία διαφωνούν εκφράζοντας μερικές φορές αποτροπιασμό («απαράδεκτη και άδικη», «χειρότερα και από αηδίες») και δείχνουν ενσυναίσθηση θεματοποιώντας τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας: θέσεις ημιαπασχόλησης, ανασφάλιστη εργασία, χαμηλοί μισθοί, brain drain¹³¹. Σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται, επίσης, αναφορά σε στερεότυπα της προηγούμενης γενιάς για τη νέα: «Αυθαίρετο συμπέρασμα μιας ολόκληρης γενιάς, απουσία επιχειρημάτων!» (88: 97%). Ακόμη και αυτοί που συμφωνούν μερικώς με τη δήλωση, θεωρούν ότι ο καλλιτέχνης γενικεύει. Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι όταν αυξάνεται η ηλικία, αν συγκρίνουμε τις κλάσεις μεταξύ τους, το αίσθημα ανταγωνισμού μειώνεται.

Συνοψίζοντας, οι “βετεράνοι” της επισφάλειας είναι άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που δείχνουν μια γενικότερη παραίτηση και αδιαφορία για την κατάστασή τους, είναι οπωσδήποτε απαισιόδοξοι, ενώ φαίνονται λιγότερο ανταγωνιστικοί, ίσως και αλληλέγγυοι, απέναντι στις άλλες επισφαλείς ομάδες και κυρίως τους άνεργους νέους.

---

¹³⁰ Σε περίπτωση που έχουν να δηλώσουν κάτι περισσότερο από μια μονολεκτική συμφωνία, λαμβάνουμε απαντήσεις, όπως αυτές: «Είναι μία φράση, η οποία έχει πολλές παραμέτρους και διαφορετικές όψεις. Δεν μου είναι εύκολος ο σχολιασμός της για αυτούς τους λόγους. Το μόνο που μπορώ να πω είναι "τα πράγματα δεν είναι πάντοτε όπως φαίνονται"» (66: 87%), «Είναι διφορούμενη η έννοια. Όλοι αυτοί κάπου πρέπει να πάνε. Δεν είμαστε η μόνη χώρα που τους δέχεται. Γενικότερα υπάρχει αλλοίωση πιο πολύ λόγω παγκοσμιοποίησης» (36: 98%), «Δεν γνωρίζω για την ύπαρξη προσπάθειας ή σκοπιμότητας, αν και πιθανολογείται η σκοπιμότητα από πλευράς Τουρκίας. Συμφωνώ με την ύπαρξη αποτελέσματος. Στατιστικά και μόνο, υπάρχει δημογραφική αλλοίωση» (97: 82%). Συνεπώς, αναφορικά με τους πρόσφυγες και μετανάστες, ενώ το ποσοστό εκείνων που συμφωνούν με τη δοθείσα δήλωση δεν είναι αμελητέο, η συμφωνία τους εκφράζεται με λιγότερη ζέση από ό,τι συμβαίνει στην αντίστοιχη περίπτωση της δεύτερης κλάσης.

¹³¹ Χαρακτηριστική περίπτωση: «Τι να πω.. μάλλον ανήκει στην προηγούμενη γενιά και όχι στους μιλένιαλς. Δεν ξέρω πώς να εξηγήσω τέτοια άγνοια! Γνήσια βλακεία! Οι συνθήκες μας είναι τραγικές. Δουλειές όχι, δεν υπάρχουν! Εκτός αν θεωρούμε δουλειές τα παρτ-τάμ! Πώς μπορεί να ζήσει κάποιος μόνος του και αξιοπρεπώς με τέτοιο βασικό μισθό;;; Εγώ έψαχνα δουλειά και όχι, δουλειές δεν υπάρχουν! Αναγκάζομαι να κάνω τρεις δουλειές (ανασφάλιστη σε όλες!) για να ζήσω, ακριβώς γιατί ΔΕΝ υπάρχουν πλέον δουλειές με κανονικό μισθό, ασφάλιση και όλα όσα κάποτε ήταν αυτονόητα! Να έχεις τόσα προσόντα και να είσαι περιττός! Τι τραγικό!» (1: 85%).

Z. Συμπεράσματα

1. Συμπεράσματα της έρευνας

Οι εκπονητές φοιτητικών εργασιών αποτελούν μια ομάδα εργαζομένων που απασχολούνται σε έναν σκιώδη τομέα εργασίας. Παρόλο που, όπως είδαμε, τέτοιοι επαγγελματίες δραστηριοποιούνται σε παγκόσμιο επίπεδο και που με μια απλή αναζήτηση στο διαδίκτυο συναντά κανείς ακόμη και οργανωμένες εταιρείες που παρέχουν τέτοιου είδους υπηρεσίες, παρόλο που ο Τύπος τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό φιλοξενεί πια κατά καιρούς πλείστα δημοσιεύματα γύρω από το θέμα, πρόκειται για μια δραστηριότητα που δεν συζητιέται πολύ μέσα αλλά και έξω από τους πανεπιστημιακούς χώρους. Αυτό συμβαίνει γιατί όλα τα εμπλεκόμενα μέρη θα έβγαιναν ζημιωμένα από έναν τέτοιο “θόρυβο”, αφού η πρακτική της αγοραπωλησίας εργασιών είναι αντιδεοντολογική (σε ορισμένα κράτη και παράνομη), επιφέρει κυρώσεις στον παραβάτη φοιτητή, πλήττει την κοινωνική εικόνα του εκπονητή και ταυτόχρονα υπονομεύει το κύρος της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Παρόλα αυτά, πρόκειται για μία μορφή καθιερωμένης, έστω και άτυπης, επαγγελματικής δραστηριότητας με πολλά από τα χαρακτηριστικά της επισφαλούς αλλά και αποξενωτικής εργασίας. Πρόκειται για εργασία χωρίς κανένα είδος συμβολαίου και νομικής προστασίας του εργαζομένου, για εργασία χωρίς ασφάλιση και εγγυήσεις, για εργασία που δεν μπορεί να προστεθεί στο βιογραφικό ως προϋπηρεσία, που δεν συμβάλλει στην επαγγελματική ανέλιξη του εργαζομένου. Πρόκειται για εργασία υψηλού βαθμού αβεβαιότητας, με αμφίβολο εισόδημα, χαμηλοαμειβόμενη (κυρίως όταν υπάρχει διαμεσολάβηση εταιρείας), με πολύ πιεστικούς όρους, ειδικά όταν ασκείται συστηματικά, για εργασία που διαχέεται αισθητά στον προσωπικό χρόνο. Κυρίως, όμως, πρόκειται για εργασία με εξ ορισμού αποξενωτικό χαρακτήρα (με τη μαρξιστική έννοια της αποξένωσης από το τελικό προϊόν της εργασίας), αφού το πνευματικό απότοκο πιστώνεται σε άλλο πρόσωπο και δεν μπορεί να αξιολογηθεί ακαδημαϊκά ή επαγγελματικά από τον ίδιο τον εκπονητή, παρότι του ανήκει.

Σχετικά με το *contract cheating* και το *ghostwriting*, η διεθνής ερευνητική βιβλιογραφία παρέχει αρκετές πληροφορίες σχετικά με τους εμπλεκόμενους φοιτητές

αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό πληροφορίες που αφορούν τους εκπονητές. Οι πληροφορίες αυτές, όσον αφορά τους δεύτερους, δεν εστιάζουν στην επαγγελματική τους ιδιότητα, αλλά στην πρακτική της αόρατης συγγραφής. Αντιθέτως, η δική μας έρευνα επιχείρησε να μελετήσει τους εκπονητές φοιτητικών εργασιών υπό το πρίσμα της επισφαλούς και αποξενωτικής εργασιακής συνθήκης που τους αφορά.

Η έρευνά μας, πιο συγκεκριμένα, επιχείρησε να απαντήσει στα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών νοηματοδοτούν την επισφάλεια;
2. Πώς οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών διαχειρίζονται την αποξένωση;
3. Ποια στάση έχουν οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες του πληθυσμού;

Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα (νοηματοδότηση επισφάλειας), αναδείχθηκαν τέσσερις κλάσεις¹³²: 1) Στην πρώτη ανήκουν αυτοί που θεωρούν την αόρατη συγγραφή ως κανονικό επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο, που το βλέπουν, δηλαδή, ως ευκαιρία για να ασχοληθούν με αυτό που έχουν σπουδάσει, 2) Στη δεύτερη ανήκουν αυτοί που το αντιμετωπίζουν ως μια ασχολία (όχι επάγγελμα) στην οποία εμπλέκονται καθαρά λόγω οικονομικής ανάγκης, 3) Στην τρίτη ανήκουν αυτοί που θεωρούν την αόρατη συγγραφή ως κανονικό επάγγελμα, το οποίο μάλιστα τους προσφέρει διαρκώς νέες γνώσεις και κάνει την καθημερινότητά τους πιο ευχάριστη, 4) Στην τέταρτη ανήκουν αυτοί που δεν θεωρούν την απασχόληση αυτή ως επάγγελμα και τείνουν να την εγκαταλείψουν λόγω των χαμηλών απολαβών και της εργασιακής εξουθένωσης.

Όσον αφορά την τρίτη κλάση, παρατηρείται μια τάση εκλογίκευσης, που επιβεβαιώνεται αν συνυπολογίσουμε ότι πρόκειται για τη μοναδική κλάση στην οποία ένα ποσοστό των συμμετεχόντων θεωρεί ότι με τη συμμετοχή σε αυτή την πρακτική προσφέρει βοήθεια σε κάποιον που την έχει ανάγκη. Όσον αφορά την τέταρτη κλάση, τη δυσaréσκεια επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για τη μοναδική κλάση στην οποία ένα ποσοστό των συμμετεχόντων παραπονιέται ότι η ενασχόληση αυτή στερεί χρόνο από άλλες σημαντικές δραστηριότητες.

---

¹³² Κλάση 1 (40,07%): «Επάγγελμα που το ασκούν από αγάπη για το γνωστικό τους αντικείμενο»
Κλάση 2 (30,83%): «Ασχολία που την ασκούν για οικονομικούς λόγους»
Κλάση 3 (19,74%): «Επάγγελμα που τους προσφέρει γνώσεις και ευχάριστη καθημερινότητα»
Κλάση 4 (9,36%): «Δυσaréσκεια και τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας»

Από την παραπάνω ομαδοποίηση προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα αναφορικά με τη νοηματοδότηση της επισφαλούς εργασίας: Όσοι ευαρεστούνται με την εκπόνηση εργασιών είτε γιατί τους δίνει την ευκαιρία να ασχοληθούν με το γνωστικό τους αντικείμενο είτε γιατί κερδίζουν συνεχώς νέες γνώσεις, θεωρούν την απασχόληση αυτή κανονικό επάγγελμα. Από την άλλη, όσοι το κάνουν εξωθούμενοι από την οικονομική ανάγκη, δεν το θεωρούν κανονικό επάγγελμα λόγω της περιστασιακότητας και της αβεβαιότητάς του. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι στη συνείδηση τους, για κάποιους η επισφαλής και αποξενωτική εργασία είναι κανονικοποιημένη, ενώ για άλλους όχι (ακόμη), κυρίως λόγω της αστάθειάς της. Δεν μας ξενίζει το γεγονός ότι θεματοποιείται περισσότερο η αστάθεια παρά η αποξενωτική φύση αυτής της εργασίας, μοτίβο που επαναλαμβάνεται και αναφορικά με τους λόγους εγκατάλειψης (εκεί τονίζονται οι χαμηλές απολαβές και η κούραση), καθώς ούτε στη διεθνή βιβλιογραφία τα υποκείμενα των ερευνών δίνουν έμφαση σε αυτό το στοιχείο. Επίσης, τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στην έρευνά μας, ενώ αρκετές φορές θεματοποιείται η ηθική, δεν θεματοποιείται η αποξενωτική πλευρά του ζητήματος.

Όσον αφορά το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα (διαχείριση αποξένωσης), αναδείχθηκαν τρεις κλάσεις¹³³: 1) Στην πρώτη ανήκουν εκείνοι οι οποίοι αισθάνονται ικανοποίηση από την καλή βαθμολογία, αλλά και αδικία που το έργο τους πιστώνεται στον φοιτητή, 2) Στη δεύτερη ανήκουν όσοι αισθάνονται ικανοποίηση από την καλή βαθμολογία και δεν αισθάνονται αδικημένοι από το γεγονός ότι το έργο τους πιστώνεται στον φοιτητή, 3) Στην τρίτη ανήκουν όσοι αισθάνονται ικανοποίηση από την καλή βαθμολογία και συμβιβάζονται με το γεγονός ότι το έργο τους πιστώνεται στον φοιτητή, γιατί αυτή ήταν εξ αρχής η συμφωνία.

Όσον αφορά τη δεύτερη κλάση, πρέπει να σημειωθεί ότι οι συμμετέχοντες παράλληλα αδιαφορούν και για το γεγονός ότι ο φοιτητής περνάει το μάθημα χωρίς δικό του κόπο, δείχνοντας “συνέπεια” αναφορικά με το αίσθημα αδικίας, ενώ στην τρίτη κλάση οι συμμετέχοντες είναι οι μόνοι που φτάνουν ενίοτε να δικαιολογούν τον φοιτητή για αυτή την επιλογή (την ανάθεση της εργασίας σε άλλο πρόσωπο), ίσως γιατί αυτό τους εξασφαλίζει δουλειά.

---

¹³³ Κλάση 1 (41,65%): «Αίσθημα ικανοποίησης αλλά και αίσθημα αδικίας»
Κλάση 2 (30,68%): «Αίσθημα ικανοποίησης χωρίς αίσθημα αδικίας»
Κλάση 3 (27,68%): «Αίσθημα ικανοποίησης και συμβιβασμός με την αδικία»

Από την παραπάνω ομαδοποίηση προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα αναφορικά με τη διαχείριση της αποξένωσης: Μεγάλος αριθμός των συμμετεχόντων (δεύτερη και τρίτη κλάση) δεν βιώνει αίσθημα αδικίας ή έχει συμβιβαστεί με αυτή. Επίσης, σε όλες τις κλάσεις διαπιστώνεται αίσθημα ικανοποίησης (ή και περηφάνιας, κυρίως στην 1η κλάση) για το καλό αποτέλεσμα. Αυτό αποδεικνύει πόσο σημαντική είναι η αναγνώριση για τα άτομα, ώστε να επισκιάζει την αποξενωτική διάσταση του επαγγέλματος. Η αναγνώριση, άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Dejours¹³⁴, είναι αυτή που μετασχηματίζει την οδύνη της εργασίας σε ευχαρίστηση. Να σημειωθεί ότι όπου υπάρχει αδιαφορία (3η κλάση), σημειώνεται και ανοχή σε σχέση με την παράτυπη επιλογή του φοιτητή (να αναθέσει σε άλλον την εργασία και να περάσει έτσι το μάθημα), πράγμα που συνδέεται με ελαστική συνείδηση και αίσθημα ανομίας. Το αίσθημα ανομίας/έλλειψης κανόνων (normlessness) παραπέμπει στη χρήση κοινωνικά μη αποδεκτών μέσων επίτευξης στόχων και αποτελεί για τον Seeman (1959) μία εκ των πέντε διαστάσεων της αλλοτρίωσης.

Όσον αφορά το τρίτο ερώτημα (στάση απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες), μέσω της Latent Class Analysis δευτέρου επιπέδου, αναδείχθηκαν τέσσερις κλάσεις: 1) «Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς», οι οποίοι είναι νέοι σε ηλικία (18-35), ασκούν το επάγγελμα αυτό για οικονομικούς λόγους και δείχνουν αλληλεγγύη¹³⁵ απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες (μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους), 2) «Οι καθ' έξιν επισφαλείς», οι οποίοι ασχολούνται συστηματικά με την εκπόνηση φοιτητικών εργασιών, αγαπούν αυτό το επάγγελμα (το διάβασμα, την έρευνα, τη συγγραφή) και είναι ανταγωνιστικοί προς άλλες επισφαλείς ομάδες (μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους), 3) «Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας», οι οποίοι είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία (36 και πάνω), εκλογικεύουν την επιλογή τους να ασχοληθούν με αυτή τη δραστηριότητα (χαίρονται που κερδίζουν γνώσεις) και ενώ στέκονται αλληλέγγυα απέναντι στους άνεργους νέους, διάκινται αρνητικά απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες.

Όσον αφορά το αίσθημα αδικίας, οφείλουμε να πούμε ότι η πρώτη κλάση νιώθει αδικημένη, ενώ η δεύτερη συχνά συμβιβάζεται με την αδικία που υφίσταται (η τρίτη αδιαφορεί), γεγονός που σημαίνει ότι όπου διατηρείται το αίσθημα αδικίας, συντηρείται και η αλληλεγγύη. Όταν, δηλαδή, τα άτομα διακρίνουν ξεκάθαρα το

---

¹³⁴ Βλ. αυτόθι, σελ. 80.

¹³⁵ Ο Rorty (1989) ορίζει την «αλληλεγγύη» ως ενεργό δράση για την αντίληψη και άμβλυνση του κοινωνικά παραγόμενου πόνου και της ταπείνωσης.

δίκαιο από το άδικο και διαμαρτύρονται για την αδικία που τους αφορά, είναι σε θέση να αισθανθούν κατανόηση και συμπόνια και για άλλους ανθρώπους που υφίστανται την κοινωνική αδικία. Αντιθέτως, όταν τα άτομα συμβιβάζονται με την αδικία που υφίστανται τα ίδια, τείνουν να χάνουν το αίσθημα αλληλεγγύης προς άλλες ευάλωτες, επισφαλείς ομάδες. Η απουσία έκφρασης της αδικίας βιώνεται ως ένα είδος συμμετοχής σε ένα συλλογικό ψέμα, όπως επισημαίνει ο Dejours¹³⁶, και αυτό λειτουργεί υπονομευτικά όσον αφορά την αλληλεγγύη. Να σημειωθεί, επίσης, ότι στην πρώτη και τρίτη κλάση συμπεριλαμβάνονται υποκείμενα που ταυτίζονται με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού.

Σχεδιαγραμματικά:

1. Κλάση 1η (45,22%): «Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς»:

- νέοι σε ηλικία
- περιστασιακή ενασχόληση
- ενασχόληση για οικονομικούς λόγους
- αίσθημα αδικίας (που οικειοποιείται άλλος το έργο τους)
- αλληλέγγυοι προς μετανάστες/πρόσφυγες
- ιδανικά εκπαιδευτικοί

2. Κλάση 2η (27,46%): «Οι καθ' ἑξιν επισφαλείς»:

- συστηματική ενασχόληση
- αγάπη για τη δουλειά τους
- συμβιβασμός με την αδικία (που οικειοποιείται άλλος το έργο τους)
- ανταγωνιστικοί προς όλους (μετανάστες/πρόσφυγες, άνεργους νέους)

3. Κλάση 3η (27,32%): «Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας»:

- μεγαλύτεροι σε ηλικία
- εκλογίκευση επιλογής επαγγέλματος
- χωρίς αίσθημα αδικίας (που οικειοποιείται άλλος το έργο τους)
- αρνητικά διακείμενοι απέναντι σε μετανάστες/πρόσφυγες
- ιδανικά εκπαιδευτικοί

---

¹³⁶ Βλ. αυτόθι, σελ. 79.

Από την παραπάνω ομαδοποίηση προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα αναφορικά με τη στάση απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες: Οι νέοι σε ηλικία εκπονητές παρουσιάζονται πιο αλληλέγγυοι σε σχέση με άλλες επισφαλείς ομάδες, όπως οι μετανάστες/πρόσφυγες και οι άνεργοι νέοι. Όσο αυξάνεται η ηλικία, τόσο αυξάνεται, ως φαίνεται, και η ξενοφοβία, πράγμα που θα μπορούσε να αποδοθεί στην αλλαγή της κουλτούρας από γενιά σε γενιά ή θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι συν τω χρόνω συντηρητικοποιούνται και διάκεινται αρνητικά απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες, καθώς μεγαλώνουν. Όσον αφορά τη συστηματικότητα: Όσο πιο μεγάλος ο εθισμός στην επισφαλή, αποξενωτική εργασία, τόσο μεγαλώνει και η ξενοφοβία. Επίσης, όσο πιο μεγάλη είναι η ταύτιση με την επισφαλή, αποξενωτική εργασία, τόσο μεγαλύτερος ο ανταγωνισμός προς μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους. Η ανομία (έλλειψη κανόνων και χρήση κοινωνικά μη αποδεκτών μέσων επίτευξης στόχων), φαίνεται να αυξάνει την ξενοφοβία, πράγμα που εντοπίστηκε ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα από τις κοινωνιολογικές έρευνες του Srole (1956) και επιβεβαιώνεται στην έρευνά μας (χωρίς εμείς να έχουμε ερευνήσει τον διαμεσολαβητικό ρόλο της αυταρχικής προσωπικότητας). Τέλος, στην πρώτη και την τρίτη κλάση, αρκετοί είναι αυτοί που ταυτίζονται με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού, επομένως, όπου υπάρχουν (εν ενεργεία ή εν δυνάμει) εκπαιδευτικοί, μειώνονται τα ποσοστά της ανταγωνιστικότητας προς τους νέους.

Με βάση τις μεταβλητές που αναδείχθηκαν ως στατιστικά σημαντικές, τελικά προκύπτουν τα εξής τρία προφίλ εκπονητών:

Κλάση 1 «Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς» (45,22%)

➤ Νέοι, περιστασιακή ενασχόληση, για οικονομικούς λόγους

- Δεν ταυτίζονται με την εργασία αυτή
- Διατηρούν το αίσθημα δικαίου
- Είναι πιο αισιόδοξοι
- Ταυτίζονται με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού
- Βλέπουν αλληλέγγυα μετανάστες, πρόσφυγες και άνεργους νέους

Κλάση 2 «Οι καθ' ἑξιν επισφαλείς» (27,46%)

➤ Συστηματική ενασχόληση, ταυτίζονται με την εργασία

- Νιώθουν κερδισμένοι

- Συμβιβάζονται με την αδικία
- Είναι συγκρατημένα αισιόδοξοι
- Δείχνουν ξενοφοβία και τάση ανταγωνισμού προς άλλες επισφαλείς ομάδες (μετανάστες/πρόσφυγες, άνεργους νέους)

Κλάση 3 «Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας» (27,32%)

➤ **Μεγαλύτεροι σε ηλικία, εκλογικεύουν¹³⁷, τάση εγκατάλειψης**

- Το κάνουν για οικονομικούς λόγους, αλλά κερδίζουν γνώσεις
- Παραπονιούνται για τους όρους και τις συνθήκες εργασίας
- Διαφορούν για την αποξενωτική φύση της δουλειάς
- Είναι απαισιόδοξοι
- Ταυτίζονται με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού
- Δείχνουν ενσυναίσθηση προς τους άνεργους νέους

Εκ των ανωτέρω προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα σε σχέση με τα τελικά προφίλ των κλάσεων:

- Δημιουργία τριών τάσεων: φωνής (1η κλάση) – αφοσίωσης (2η κλάση) – εξόδου (3η κλάση)
- Όσο αυξάνεται η ευχαρίστηση από την επισφαλή αποξενωτική εργασία και η συστηματικότητα επαφής με αυτή, τόσο αυξάνεται η ανταγωνιστικότητα και η ξενοφοβία. Με άλλα λόγια, η ταύτιση με την επισφάλεια συνάδει με τον περιορισμό της ενσυναίσθησης και του αισθήματος αλληλεγγύης, καθώς και με την εντατικοποίηση του ανταγωνισμού και της ξενοφοβίας.
- Όλες οι κλάσεις βιώνουν με κάποιον τρόπο την αλλοτρίωση, και όχι μόνο λόγω της αντικειμενικής αποξένωσης από το προϊόν της εργασίας

Για να κατανοήσουμε το πρώτο συμπέρασμα, οφείλουμε να αναφερθούμε στην τυπολογία του Hirschman¹³⁸. Στο κλασικό έργο του Αμερικανού οικονομολόγου Hirschman (1970), «Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση», που αφορά τους

¹³⁷ Την τάση της εκλογίκευσης εντοπίσαμε και στη διεθνή ερευνητική βιβλιογραφία που αφορά στη διαχείριση της επισφάλειας. Βλ. Κεφ. Δ1.

¹³⁸ Την τυπολογία του Hirschman χρησιμοποίησαν οι Muszynski et al. (2021), για να αναλύσουν τους τρόπους διαχείρισης της επισφαλούς εργασίας, όπως προέκυψαν από έρευνα σε εργαζομένους πλατφορμών στην Πολωνία, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του COVID-19.

τρόπους με τους οποίους τα άτομα αντιδρούν στην πτώση της ποιότητας των αγαθών ή των υπηρεσιών που προσφέρουν εταιρείες και οργανισμοί ιδιωτικού ή δημόσιου χαρακτήρα, γίνεται διάκριση και μελέτη της αλληλεπίδρασης μεταξύ των επιλογών της αποχώρησης (exit), της διαμαρτυρίας (voice) και της αφοσίωσης (loyalty). Σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα του Hirschman, τα άτομα επιλέγουν τη δραστική ενέργεια της εξόδου, όταν υπάρχουν διαθέσιμες εναλλακτικές, στέλνοντας έτσι ένα ξεκάθαρο και ηχηρό μήνυμα προς την εταιρεία/τον οργανισμό, ενώ, όταν η έξοδος για οποιοδήποτε λόγο παρεμποδίζεται και είναι ανέφικτη, τα άτομα καταφεύγουν στην έκφραση διαμαρτυρίας με στόχο να βελτιωθεί η κατάσταση κρίσης. Στην περίπτωση της συναισθηματικής σύνδεσης με την εταιρεία/τον οργανισμό («αφοσίωση»), τα άτομα καθυστερούν τη φυγή, πράγμα που συνήθως ενεργοποιεί τη διαμαρτυρία.

Στη δική μας περίπτωση, δεν έχουμε να κάνουμε, βέβαια, με μια επιχείρηση ή έναν οργανισμό, αλλά με τη συνθήκη της επισφαλούς και αποξενωτικής εργασίας, ωστόσο τα ερευνητικά ευρήματα θα μπορούσαν να αναχθούν στην τυπολογία του Hirschman, η οποία δύναται να ερμηνεύει τις συμπεριφορές των ατόμων σε περιπτώσεις κρίσης: Η πρώτη κλάση («Οι κατ' ανάγκην επισφαλείς») παραμένει στη δραστηριότητα, ωστόσο ταυτόχρονα διαμαρτύρεται για την αδικία που υφίσταται από την αποξενωτική διάσταση της εργασίας, όπως επίσης διαμαρτύρεται και για την επισφάλεια που αφορά άλλες ομάδες του πληθυσμού (μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους). Επομένως, εμφανίζεται εδώ η επιλογή της «φωνής». Η δεύτερη κλάση («Οι καθ' εξιν επισφαλείς») παραμένει αφοσιωμένη στη δραστηριότητα με την οποία συνδέεται συναισθηματικά και ταυτίζεται με αυτή («αφοσίωση»), δεν παρουσιάζει για την ώρα τάση εγκατάλειψης της δραστηριότητας, πράγμα που την ωθεί στην έκφραση διαμαρτυρίας, στην εντελώς αντίθετη, όμως, κατεύθυνση από την πρώτη κλάση: στοχοποιεί μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους. Η τρίτη κλάση («Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας») επιλέγει την «έξοδο», απογοητευμένη και κουρασμένη, κατευθυνόμενη σε άλλες επιλογές επιβίωσης και αποκατάστασης. Παρουσιάζει ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση ο προσανατολισμός της «φωνής», καθώς τα άτομα που διαμαρτύρονται ενδέχεται να εντοπίζουν αίτια και/ή λύσεις σε εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις: Με βάση τα δικά μας ευρήματα, η «αφοσίωση» στο επισφαλές, αποξενωτικό πλαίσιο εργασίας, πυροδοτεί ανταγωνιστικές και ξενοφοβικές αντιδράσεις, ωθεί στην άρθρωση «φωνής» που επιδιώκει τη «βελτίωση» έξω από το πλαίσιο της αλληλεγγύης.

Όσον αφορά το δεύτερο συμπέρασμα, αξίζει να αναφερθεί ως πιθανός παράγοντας της παρατηρούμενης ανταγωνιστικότητας ο φόβος του υποκειμένου μήπως, υπό τις κρατούσες επισφαλείς συνθήκες, ενταχθεί στην ανεπιθύμητη κατηγορία των “άλλων”. Σε αυτή την περίπτωση, η καχυποψία ή η εχθρότητα απέναντι στον “άλλο” –στον οποίο αντανακλάται μια ενδεχόμενη, μελλοντική, ανεπιθύμητη κατάσταση που με αφορά– συνιστά και έναν μηχανισμό διαχείρισης του φόβου (Selenko, Makikangas & Stride, 2017· Selenko & De Witte, 2020)¹³⁹.

Για να κατανοήσουμε το τρίτο συμπέρασμα, οφείλουμε να επανέλθουμε στις θεωρίες που αφορούν την αλλοτρίωση. Σύμφωνα με τη Jaeggi (2014), η εργαλειακή αντιμετώπιση της εργασίας, το γεγονός ότι κανείς ασχολείται με ένα εργασιακό αντικείμενο χωρίς να το οικειοποιείται και να ταυτίζεται με αυτό, συνιστά μια μορφή αποξένωσης. «Οι καθ’ ανάγκην επισφαλείς», λοιπόν, επιλέγοντας μια δουλειά με βασικό κριτήριο την απόκτηση/ενίσχυση εισοδήματος, μια δουλειά στην οποία, μάλιστα, υποφέρουν από το γεγονός ότι ο πνευματικός τους κόπος πιστώνεται σε τρίτο πρόσωπο, αποξενώνονται ολοκληρωτικά από την εργασία τους. Την περίπτωση όπου η εργασία επιλέγεται όχι με όρους αυτοπραγμάτωσης αλλά χάριν του μισθού, ο Seeman (1959) ονομάζει αυτό-αποξένωση και τη θεωρεί ως μία εκ των πέντε εναλλακτικών μορφών της αλλοτρίωσης.

«Οι καθ’ έξιν επισφαλείς», από την άλλη, ενώ ταυτίζονται με το αντικείμενο εργασίας και αντλούν από αυτό ευχαρίστηση αποδίδοντάς του εγγενή αξία, στην ουσία δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά να αναπτύσσουν μη γνήσιες επιθυμίες, αφού αυτό που επιθυμούν πραγματικά είναι να εργαστούν πάνω στο αντικείμενο που σπούδασαν και αγαπούν, αλλά όχι με αυτούς τους αποξενωτικούς όρους, με τους οποίους συχνά αναγκάζονται να συμβιβαστούν σχεδόν αδιαμαρτύρητα. Η ανάπτυξη μη γνήσιων επιθυμιών συνιστά κατά τη Jaeggi (2014) μια μορφή αποξένωσης. Η θέση της, μάλιστα, ότι η διάρρηξη της σχέσης με τον εαυτό, συνιστά ταυτόχρονα και διάρρηξη της σχέσης με τον κόσμο¹⁴⁰, γνωρίζει εδώ την απόλυτη έκφρασή της, αφού βλέπουμε πως «οι καθ’ έξιν επισφαλείς» παρουσιάζουν ελλειμματική ενσυναίσθηση όσον αφορά μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους.

«Οι “βετεράνοι” της επισφάλειας», τέλος, έχοντας εκφυλισμένο αίσθημα του δικαίου (αφού αδιαφορούν για την αποξενωτική φύση της εργασίας τους και ενίοτε δικαιολογούν τα εμπλεκόμενα στην πρακτική του *contract cheating* μέρη), ρέποντας

---

¹³⁹ Βλ. αυτόθι, σελ. 96.

¹⁴⁰ Βλ. αυτόθι, σελ. 86.

στην εκλογίκευση, εκδηλώνουν ένα αίσθημα απουσίας κανόνων αναφορικά με την επίτευξη στόχων (ανομία), αυτό που ο Seeman (1959) ονόμασε «normlessness» και το συμπεριέλαβε στις πέντε εναλλακτικές μορφές αλλοτρίωσης.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για έναν φαύλο κύκλο αλλοτρίωσης που αφορά και τις τρεις κλάσεις που αναδείχθηκαν, με πιο αλλοτριωμένη, μάλλον, τη δεύτερη κλάση («Καθ' ἑξιν επισφαλείς»), η οποία φτάνει να ταυτίζεται με την επισφάλειά της.

Ακόμη ένα συμπέρασμα το οποίο προκύπτει είναι και η εφαρμογή μιας ιδιόμορφης «τεχνικής εξουδετέρωσης» (Sykes & Matza, 1957). Στο Θεωρητικό Μέρος της διατριβής συναντήσαμε την τάση αυτή στους φοιτητές που εμπλέκονται στην πρακτική της λογοκλοπής. Εδώ, όμως, συναντάμε παρόμοια στάση και στους επαγγελματίες που εμπλέκονται στο *contract cheating*. Οι εκπονητές της δεύτερης κλάσης («Οι καθ' ἑξιν επισφαλείς»), επικρίνουν σφοδρότατα τους φοιτητές που περνούν το μάθημα αναθέτοντας την εργασία σε κάποιον επαγγελματία, ενώ οι ίδιοι δηλώνουν ότι εμπλέκονται με περισσή ευχαρίστηση στην ίδια αυτή διαδικασία. Η στάση αυτή μοιάζει με παραδοξότητα, παραπέμπει, ωστόσο, στην τακτική της εξουδετέρωσης. Δηλαδή, οι εκπονητές αυτοί δικαιολογούν τη δική τους συμμετοχή στο *contract cheating* με την αγάπη τους για το διάβασμα, την έρευνα, τη συγγραφή, ενώ γενικότερα καταδικάζουν αυτή την πρακτική εκ μέρους του φοιτητή, αποσειόντας από πάνω τους την ηθική ευθύνη. Πρόκειται για μια ηθική έκπτωση κατά το συμφέρον. Αυτή η τάση (σφοδρή καταδίκη του φοιτητή) δεν παρατηρείται όπου ο λόγος ενασχόλησης με τη δραστηριότητα είναι οικονομικός (1η και 3η κλάση), στην τρίτη κλάση μάλιστα εμφανίζεται ακόμα και τάση δικαιολόγησης του φοιτητή.

Πώς μπορεί, όμως, να εξηγηθεί η αγάπη για την επισφαλή και αποξενωτική εργασία; «Οι καθ' ἑξιν επισφαλείς» εκπονητές έχουν προσοικειωθεί τον νεοφιλελεύθερο ηγεμονικό λόγο, ο οποίος επιβάλλει στο άτομο να βρίσκει ατομικές διεξόδους σε κοινωνικά προβλήματα (που χρήζουν πολιτικών παρεμβάσεων), να διαχειρίζεται τον εαυτό του επιχειρηματικώ τω τρόπω, αλλά και να ευαρεστείται με την “ευελιξία” που του προσφέρουν οι νέες συνθήκες στην αγορά εργασίας, χωρίς να διαμαρτύρεται (άλλως, ως αναλώσιμος, θα βρεθεί έξω από αυτή), ενώ ταυτόχρονα του μαθαίνει να θεωρεί «τεμπέλη» και ανάξιο όποιον δεν προσαρμόζεται στις παραπάνω απαιτήσεις. Υπό το βάρος του *habitus* της επισφάλειας, ο καθ' ἑξιν επισφαλής εκπονητής εμπλέκεται σε μια «οδυνηρή εργασία», την οποία όμως

καταλήγει να αγαπά ως έχει. Πρόκειται για μια οδυνηρή μορφή εργασίας [με την έννοια που της προσέδωσε ο Dejours (2006· 2007· Deranty, 2008· Dejours & Deranty, 2010)], εφόσον δεν προσφέρει γνήσια, παρά μια κίβδηλη μορφή αναγνώρισης, την οποία ο εργαζόμενος δεν μπορεί καν να μοιραστεί και να χρησιμοποιήσει για την ακαδημαϊκή ή επαγγελματική του εξέλιξη και έτσι αυτή τον αλλοτριώνει.

Με στόχο να διαφυλάξει την επαγγελματική του ταυτότητα, η οποία κινδυνεύει από την υποαπασχόληση, την ετεροαπασχόληση ή την «οδυνηρή εργασία» σε χώρους όπου κυριαρχεί ο στυγνός ανταγωνισμός, ο εκπονητής αυτός κατασκευάζει «προσαρμοσμένες προτιμήσεις» (Sen 2015· Nussbaum 2020), δηλαδή προτιμήσεις προσαρμοσμένες στις περιορισμένες επιλογές που του δίνονται, και μαθαίνει να είναι ευτυχής μέσα στην αποστέρησή του. Για να μην δουλέψει σε κάτι ολότελα παράλογο για τον ίδιο, πράγμα που θα τον εξουθένωνε ψυχικά, προτιμά να κάνει αυτό που αγαπά κι ως είναι αναγκασμένος να αποχωρίζεται τα πνευματικά του δημιουργήματα.

Στην επισκόπηση της ερευνητικής βιβλιογραφίας που αφορά στη διαχείριση της επισφάλειας (Βλ. Κεφ. Δ.1.) είδαμε ότι οι έχοντες υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο επιλέγουν εργασία με κριτήριο την αυτοπραγμάτωση και είναι διατεθειμένοι να αποδεχτούν επισφαλείς όρους εργασίας ως τίμημα για να ασχοληθούν με αυτό που αγαπούν. Εκλογικεύουν την επισφαλής εργασία και εστιάζουν σε όσα κερδίζουν από αυτή. Σε αυτή τη διαπίστωση προσθέτουμε, με βάση τα δικά μας αποτελέσματα έρευνας και εκκινώντας από τον Dejours¹⁴¹, το συμπέρασμα ότι ο αγώνας ενάντια στην προσωπική αλλοτρίωση καταλήγει σε κοινωνική παθολογία.

Αυτός ο τρόπος διαχείρισης της επισφάλειας θα μπορούσε, ενδεχομένως, να χαρακτηριστεί ως ένα είδος ξεγελάσματος του συστήματος, ως ένα είδος αντίστασης, ως ελεύθερη υποκειμενική δράση (agency), αν δεν επέτεινε την επισφάλεια των ατόμων και δεν τους ωθούσε στην αποξένωση, με αρνητικό αντίκτυπο στην πολιτική τους ταυτότητα. Αν δεν δημιουργούσε, με άλλα λόγια, έναν φαύλο κύκλο περαιτέρω επισφαλαιοποίησης και αποξένωσης. Αν δεν ματαιώνει, εν τέλει, τις «ικανότητές τους» (Sen 2015· Nussbaum 2020). Η επιλογή αυτή, όμως, κάθε άλλο παρά προσφέρει κάποιου είδους ασφάλεια ή ηθική προαγωγή, απεναντίας, οδηγεί τα άτομα σε εκφυλισμό του αισθήματος του δικαίου και κοινωνική αναλγησία.

---

¹⁴¹ Βλ. αυτόθι, σελ. 79.

Ενδιαφέρουσα παρατήρηση για το σύνολο των συμμετεχόντων (N=97) αποτελεί ότι δεν θεματοποιούν συχνά και έντονα την κοινωνική αδικία στον τομέα της εργασίας και ότι δεν παρατηρείται συχνά το ηθικό συναίσθημα του θυμού (Reichenbach, 2005· Baros, 2014), πράγμα το οποίο μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι η «οδύνηρή εργασία» έχει κανονικοποιηθεί και για αυτόν τον λόγο δεν θεματοποιείται.

Όπως είδαμε και στο Θεωρητικό Μέρος της διατριβής, οι θεωρητικοί της επισφάλειας άλλοτε προβληματίζονται, όπως ο Beck (1992), για τις κοινωνικές συμμαχίες του μέλλοντος και άλλοτε επισημαίνουν, όπως ο Bourdieu (2017) και η Butler (2011· 2017), την ανάγκη της κοινωνικής σύμπραξης των επισφαλών πληθυσμιακών ομάδων με στόχο την ορατότητά τους και τη διεκδίκηση καλύτερων όρων εργασίας και ζωής. Από την έρευνά μας προκύπτει ότι η επισφαλής, αποξενωτική εργασία λειτουργεί διαβρωτικά ως προς την αλληλεγγύη μεταξύ επισφαλών. Ως εκ τούτου η ζητούμενη συμμαχία μοιάζει περισσότερο με ευχολόγιο παρά με εφικτή πραγματικότητα. Τα επισφαλή υποκείμενα, ως φαίνεται, επιχειρούν να χαράξουν την προσωπική τους διαδρομή μέσα στο δυσμενές πλαίσιο της επισφάλειας, ανταποκρινόμενα στο κάλεσμα του συστήματος να ανακαλύψουν ατομικές λύσεις απέναντι σε κοινωνικά προβλήματα που χρήζουν πολιτικής αντιμετώπισης. Καταλήγουν να εφευρίσκουν μια ανομική λύση που τελικά, χωρίς να το συνειδητοποιούν, επιτείνει την επισφάλειά τους και πλήττει την ταυτότητά τους μέσα από την αποξένωση. Εγκλωβισμένα στο *habitus* της επισφάλειας άλλοτε την εκλογικεύουν και άλλοτε φτάνουν στο σημείο να την εσωτερικεύουν και να ταυτίζονται με αυτή.

Δεν θα συνασπιστούν εύκολα, λοιπόν, οι επισφαλείς, καθώς η επισφάλεια και η αποξένωση ωθούν στον ανταγωνισμό και την ξενοφοβία. Η ελπίδα, όπως δείχνουν τα ευρήματά μας, βρίσκεται στους νεότερους, ενώ οι εκπαιδευτικοί μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο σε αυτό, γιατί παρουσιάζονται ευαισθητοποιημένοι, τουλάχιστον σε σχέση με τους νέους και τις δυσκολίες που αυτοί αντιμετωπίζουν αναφορικά με την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Με βάση τα ευρήματα της έρευνας, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί, ωστόσο, πώς μπορεί να εξασφαλιστεί ότι οι νέοι άνθρωποι, που διατηρούν ακόμη το αίσθημα δικαίου και δείχνουν αλληλεγγύη προς τους μετανάστες/πρόσφυγες και άνεργους νέους, δεν θα αλλοτριωθούν περαιτέρω. Δεν θα καταλήξουν, δηλαδή, συν τω χρόνω να έχουν την ίδια ανταγωνιστική και ξενοφοβική στάση που εντοπίζεται σε εκείνα τα άτομα που

λόγω της συστηματική επαφής με την επισφαλή, αλλοτριωτική εργασία, διάκεινται από αρνητικά έως και εχθρικά απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες.

Θεωρούμε πως αυτό που μπορεί να καταστήσει τους νέους και τους εκπαιδευτικούς ικανούς να αντισταθούν στην αλλοτρίωση, στην οποία οδηγεί η επισφαλής εργασία (και πιθανόν στη διαμόρφωση ενός δημοκρατικού συλλογικού υποκειμένου με διεκδικητικές στοχεύσεις), είναι η εξασφάλιση διεξόδων έκφρασης της φωνής τους στο πλαίσιο μιας υγιούς πολιτικής αντιπαράθεσης για τη διαμοιβή της οποίας απαραίτητη προϋπόθεση είναι ο «πολιτικός γραμματισμός». Ένας «πολιτικός γραμματισμός» που δεν νοείται μόνο ως ενημέρωση που αφορά το πολιτειακό και πολιτικό σύστημα, αλλά κυρίως ως δεξιότητα κριτικής στάσης απέναντι στο πολιτικό επιστητό με στόχο τη διεκδίκηση δικαιωμάτων και καλύτερων όρων ζωής. Οι Μπάρος & Χατζησταματίου (2017) στο κείμενό τους για τον ρόλο της έκφρασης των πολιτικών συναισθημάτων και του πολιτικού γραμματισμού στη μεταναστευτική κοινωνία εκκινώντας από τον Reichenbach (2001) τονίζουν τη σημασία που έχει να δίνεται η ευκαιρία στους νέους να βιώνουν πολιτικά συναισθήματα και εκφράζοντάς τα να εναντιώνονται, ίσως, στην ισχύουσα ηθική τάξη πραγμάτων. Αν οι νέοι άνθρωποι, λοιπόν, είναι σε θέση να επικοινωνήσουν σε πολιτικό επίπεδο τους προβληματισμούς, τις αξιολογήσεις, τις αμφισβητήσεις και τα συναισθήματά τους, ίσως αυτό να συμβάλει στην προώθηση των δημοκρατικών αξιώσεων μιας πραγματικά φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Σύμφωνα με τη Βελγίδα πολιτική θεωρητικό Chantal Mouffe (2005), ο ανταγωνισμός συνιστά δομική διάσταση του πολιτικού («the political»)¹⁴² που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε, γιατί αυτό εγκυμονεί κινδύνους για τη μακροήμερευση της δημοκρατίας που υπερασπιζόμαστε. Το να προσπαθούμε να εγκαθιδρύσουμε μια δημοκρατία βασισμένη στην ιδέα της απόλυτης συναίνεσης (με την έννοια του συμβιβασμού των αντίρροπων τάσεων και της κοινής συμφωνίας με βάση τον λόγο) είναι όχι απλά ουτοπικό αλλά και επικίνδυνο για την ίδια τη δημοκρατία. Καθώς είναι δεδομένο ότι κανένας θεσμός δεν μπορεί να λειτουργήσει ουδέτερα και αντικειμενικά μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας (τις οποίες δεν μπορούμε να αρνηθούμε), η πιο αποτελεσματική λύση για τον γνήσιο εκδημοκρατισμό των κοινωνιών μας είναι

---

¹⁴² Η Mouffe (2005: 9), διαχωρίζει το πολιτικό από την πολιτική, εξηγώντας πως, ενώ το δεύτερο είναι η τάξη πραγμάτων που διαμορφώνουν οι θεσμοί και οι πρακτικές μιας κοινωνίας για να οργανώσουν την ανθρώπινη συνύπαρξη, το πρώτο συνιστά τον πυρήνα της συγκρότησης των κοινωνιών σε οντολογικό επίπεδο (στη βάση της εξουσίας, της σύγκρουσης του ανταγωνισμού, κατά τη δική της οπτική).

να επιτρέψουμε στα συγκρουόμενα συμφέροντα να εκφραστούν ειρηνικά και να διεκδικήσουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό μέσα από θεμιτά «κανάλια» (Mouffe, 2005: 5, 21, 69) τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και σε επίπεδο πρακτικών, αλλά και λόγων. Πρέπει να επιτρέψουμε και να διευκολύνουμε απέναντι στον υπάρχοντα ηγεμονικό λόγο (εν προκειμένω του νεοφιλελευθερισμού) να αρθρωθεί ένας αντι-ηγεμονικός αντίλογος, με την ιδέα ότι κάθε καθεστηκυία τάξη δεν είναι παρά μια παροδική και αναλώσιμη εναλλακτική. Αν συνεχίσουμε να φетиχοποιούμε τη συναίνεση ή να ανάγουμε τις πολιτικές διαφορές σε ηθικές διχοτομίες και αξιολογήσεις, αν δηλαδή επιτρέψουμε η αντιπαραβολή του εμείς και αυτοί να ανάγεται σε μία ηθικού χαρακτήρα διάσταση ανάμεσα στο καλό και το κακό (δαιμονοποιημένος άλλος), τότε οι μοναδικοί δρόμοι διεκδίκησης για το διαφορετικό, που κατ' ανάγκην φιμώνεται και αποκλείεται, δεν μπορεί παρά να είναι η άσκηση βίας.

Οι πολιτικές διαμάχες είναι θεμιτές αν λάβουν όχι τη μορφή εχθροπραξιών αλλά τη μορφή «αγωνιστικής» (agonistic)¹⁴³ (Mouffe, 2005: 5) αντιπαραθέσης, άρα πολιτικής αντιπαραθέσης, όπου ο πολιτικός απέναντι δεν είναι εχθρός (που πρέπει να εξαλειφθεί) αλλά “συνομιλητής” με τον οποίο αντιπαρατιθέμεθα, όχι γιατί μπορεί οπωσδήποτε να υπάρξει λογική λύση στις διαφορές μας, αλλά γιατί αναγνωρίζουμε ότι δικαιούται να εκφράζεται και να αντιτίθεται σε εμάς στο πλαίσιο της κοινής μας πολιτικής ένωσης και στη βάση κοινά αποδεκτών δημοκρατικών διαδικασιών και κανόνων. Η απάλειψη της διάκρισης ανάμεσα στο εμείς και οι άλλοι δεν είναι ούτε εφικτή ούτε επιθυμητή. Μια αληθινή δημοκρατία, δεν προσπαθεί να λειτουργήσει ως ιδεολογικός οδοστρωτήρας, αλλά να διευκολύνει την παραπάνω διάκριση να εκφραστεί με έναν τρόπο που να είναι συμβατός με την αναγνώριση του πλουραλισμού.

Κατά τη Mouffe (2005), η μετάβαση από το μοντέλο της εχθρότητας στο μοντέλο της αντιπαραθέσης (adversarial model) δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αν δεν αποδεχτούμε τη χρησιμότητα των ξεκάθαρων δημοκρατικών πολιτικών διαφοροποιήσεων (εκείνων που σέβονται κατ' αρχήν τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες της ελευθερίας και της ισότητας), μεταξύ των οποίων οι πολίτες μπορούν να επιλέγουν, και αν δεν διαμορφώσουμε τα πολιτικά εκείνα «κανάλια» που θα επιτρέπουν στον αντιτιθέμενο να αρθρώνει τη φωνή του στο πλαίσιο μιας

---

¹⁴³ Στο βιβλίο της «On the political» (2005), η Mouffe αντιπαραβάλλει συχνά τον όρο «agonistic» (αγωνιστικός) με τον όρο «antagonistic» (ανταγωνιστικός).

πλουραλιστικής δημοκρατίας. Η διευκόλυνση της έκφρασης των πολιτικών συγκρούσεων με έναν δημοκρατικό τρόπο πρέπει να είναι προτεραιότητα μιας υγιούς δημοκρατίας που δεν λειπαίνει ούτε συσκοτίζει τις πολιτικές εναλλακτικές για τους πολίτες, ώστε να μη γίνονται έρμια των δημαγωγών που τους υπόσχονται “ξεκάθαρες” λύσεις.

Η δημιουργία αυτών τα «καναλιών» πολιτικής επικοινωνίας και δράσης που προτείνει η Mouffe θα λειτουργήσουν σαν διέξοδος έκφρασης των νέων, όχι για την εκτόνωση των πολιτικών συναισθημάτων τους, αλλά για μία ουσιαστική άσκηση της δημοκρατίας “από τα κάτω”.

2. Συμβολή της έρευνας & Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Η παρούσα διατριβή εγγράφεται στο πλαίσιο του επιστημονικού και κοινωνικού διαλόγου που αφορά το φαινόμενο της εργασιακής επισφάλειας και συμβάλλει στον εμπλουτισμό της διεθνούς ερευνητικής βιβλιογραφίας ρίχνοντας φως στην αλλοτριωτική της διάσταση. Ταυτόχρονα, συμβάλλει στην ανάδειξη του φαινομένου της εργασιακής επισφάλειας ως φαινομένου που αφορά τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, καθώς η επισφαλής εργασία, αν και εδραιωμένη, δεν έχει τύχει ευρείας μελέτης στη χώρα μας.

Η ανά χείρας διατριβή συμβάλλει επιστημονικά στην εις βάθος κατανόηση του φαινομένου της εργασιακής επισφάλειας, αναδεικνύοντας την αλλοτριωτική της διάσταση με κεντρικό ερευνητικό εύρημα την προθυμία των υποκειμένων που εμπλέκονται στην επισφαλής εργασία να υποστούν αποξενωτικούς όρους εργασίας, ακόμα και να ταυτιστούν με αυτούς, προκειμένου να επιβιώσουν ή να διασώσουν την επαγγελματική ταυτότητά τους, εκθέτοντας τον εαυτό τους σε έναν φαύλο κύκλο επισφαλειοποίησης και αλλοτρίωσης. Η επισφαλής, αποξενωτική εργασία επηρεάζει το άτομο και ως πολιτικό όν, αφού τροχοπεδεί, όπως αποκαλύπτει η έρευνα, την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και την αλληλεγγύη προς άλλες κοινωνικές ομάδες που βιώνουν την επισφάλεια, με αποτέλεσμα να μειώνονται οι πιθανότητες για σύμπραξη μεταξύ των επισφαλών για την από κοινού διεκδίκηση θεσμικής προστασίας.

Όσον αφορά την εκπαιδευτική έρευνα, η εργασία αυτή αναδεικνύει την έκταση του φαινομένου του *contract cheating* στη χώρα μας, αποκαλύπτοντας ότι πρόκειται για πραγματική μάστιγα που πλήττει την ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, συμβάλλοντας έτσι στον επιστημονικό διάλογο που αφορά την ακαδημαϊκή ακεραιότητα. Καθώς ως τώρα, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, το μεγαλύτερο μέρος της ακαδημαϊκής συζήτησης αφορά τις πιο εμφανείς μορφές λογοκλοπής, η παρούσα έρευνα ενθαρρύνει την περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου. Η εν λόγω έρευνα για το *ghostwriting* δεν εγείρει μόνο τον προβληματισμό γύρω από την απαξίωση των ελληνικών Πανεπιστημίων, αλλά καταδεικνύει και τις επισφαλείς, αλλοτριωτικές, ανομικές διεξόδους που “ανακαλύπτουν” οι άνεργοι πτυχιούχοι, ώστε να αντιμετωπίσουν ατομικά το κοινωνικό πρόβλημα της ανεργίας, της υποαπασχόλησης και της ετεροαπασχόλησης.

Η διατριβή αυτή, όμως, συμβάλλει στην παιδαγωγική έρευνα, όχι μόνο γιατί αναδεικνύει την έκταση του φαινομένου της αόρατης συγγραφής στα Πανεπιστήμια,

όχι μόνο γιατί αφορά την εργασιακή διαδρομή αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και γιατί η εργασιακή επισφάλεια, όπως προκύπτει, λειτουργεί σαν ένα είδος “σχολείου” στο οποίο το επισφαλές υποκείμενο μαθαίνει να επιβιώνει αναπτύσσοντας συγκεκριμένες αξίες και στάσεις.

Σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από την έρευνα είναι και ότι οι εκπονητές ακαδημαϊκών εργασιών είναι κατά κύριο λόγο απόφοιτοι των λεγόμενων καθηγητικών σχολών και εκπαιδευτικοί (κυρίως του ιδιωτικού τομέα). Το να εμπλέκονται εν ενεργεία ή εν δυνάμει εκπαιδευτικοί σε πρακτικές που θίγουν την ακαδημαϊκή ακεραιότητα και συμβάλλουν στην έλλειψη αξιοκρατίας, που είναι ένας από τους πυλώνες της δημοκρατίας, φέρνει στο προσκήνιο το θέμα της πολιτικής παιδείας που παράγεται στην ελληνική εκπαίδευση. Το στοιχείο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, όχι μόνο γιατί έχουμε να κάνουμε με μία πρακτική που αμφισβητεί ηθικές και δημοκρατικές αξίες, αλλά και επειδή, όπως προκύπτει από την έρευνα, αρκετοί από αυτούς τους εκπονητές τρέφουν ξενοφοβικά αισθήματα, επομένως τίθεται εν αμφιβόλω η διαπολιτισμική ικανότητα/ετοιμότητα/ενημερότητα που επιτυγχάνει το ελληνικό Πανεπιστήμιο με στόχο την εμφύσηση του σεβασμού της διαφορετικότητας στους μαθητές του ελληνικού σχολείου.

Το θέμα χρήζει περαιτέρω έρευνας όσον αφορά τη χώρα μας. Δεδομένου ότι η παρούσα έρευνα δείχνει αυξημένη ζήτηση έτοιμων ακαδημαϊκών εργασιών σε όλα τα επίπεδα σπουδών (προπτυχιακών, μεταπτυχιακών και διδακτορικών) και σε πληθώρα γνωστικών αντικειμένων, πρέπει να διερευνηθεί γιατί οι φοιτητές και ερευνητές καταλήγουν σε αυτή την πρακτική, ποιοι είναι οι βαθύτεροι λόγοι της επιλογής τους, υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων εκπαιδευτικών και εργασιακών συνθηκών της χώρας μας.

Αναφορικά με την επισφαλή εργασία, η έρευνα θα μπορούσε να συνεχιστεί σε άλλες ομάδες επισφαλών εργαζομένων, όπως για παράδειγμα τους εποχικούς εργαζομένους της εστίασης ή τα άτομα που απασχολούνται στην κατ’ οίκον διανομή (delivery), ώστε με την εφαρμογή της Latent Class Analysis να μπορέσουν να συγκριθούν τα αποτελέσματα μεταξύ τους, αλλά και να προκύψουν νέες ομαδοποιήσεις που θα αφορούν τη νοηματοδότηση και διαχείριση της επισφάλειας. Θα είχε μεγάλη σημασία να μελετηθεί το λογοθετικό ρεπερτόριο των υποκειμένων γύρω από την επισφάλεια (πώς η εμπειρία της επισφάλειας εγγράφεται στη ζωή τους), για να αποκαλυφθεί πώς αυτή λειτουργεί ως μετασχηματιστική εμπειρία. Να μελετηθεί, δηλαδή, πώς οι αντικειμενικές συνθήκες μετασχηματίζονται σε

υποκειμενικές προϋποθέσεις δράσης (Kempf, 2003), αλλά και πώς οι εργασιακές ασυνέχειες και το βίωμα της εργασιακής επισφάλειας ως κατάσταση κρίσης μετασχηματίζουν τον προσανατολισμό της ζωής (Nohl, 2006), επιβάλλοντας νέες μορφές σχέτισης με τον κόσμο και τον εαυτό (Koller, 2012). Φυσικά, θα είχε ιδιαίτερη αξία, στο πλαίσιο αυτό, να ερευνηθεί και πώς το βίωμα της επισφάλειας διαμεσολαβείται από στοιχεία της προσωπικότητας.

Η εφαρμογή της Latent Class Analysis θα μπορούσε, μάλιστα, να συμπληρωθεί ερευνητικά, σε ένα δεύτερο επίπεδο, από τη μέθοδο της «επιχειρηματολογικής συζήτησης ανατροφοδότησης» (Rückkoppelungsgespräch) (Baros & Reetz, 2012): Στο πλαίσιο ενός επιχειρηματολογικού, ανατροφοδοτικού διαλόγου, ερευνητές και ερευνώμενοι, χωρίς διάθεση χειραγώγησης ή τάση επίτευξης μιας στείρας επικοινωνιακής συναίνεσης (Baros & Reetz, 2012: 181), επιχειρηματολογούν πάνω στα αποτελέσματα της προηγηθείσας έρευνας. Στο πλαίσιο μιας «μετα-επικοινωνιακής κατανόησης» αλλά και χειραφετητικής διαδικασίας, ο “άλλος” αναγνωρίζεται διυποκειμενικά ως δρων υποκείμενο, αποκαλύπτονται οι υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις και η σχετικότητα των αντιλήψεων, διευκολύνοντας τον αναστοχασμό των υποκειμένων (Baros & Reetz, 2012: 176). Τη διαδικασία αυτή θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε, μάλιστα, ως «κανάλι» επικοινωνίας των πολιτικών συναισθημάτων των συμμετεχόντων, άρα ως νόμιμη διεξόδος έκφρασης μιας δημιουργικής σύγκρουσης, όπως την οραματίζεται η Mouffe (2005) (Βλ. Κεφ. Ζ.1.).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε να ερευνηθεί και ο πληθυσμός των αποφοίτων των λεγόμενων καθηγητικών σχολών, ώστε να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα αυτά βρίσκουν επαγγελματικές διεξόδους και βιώνουν την επισφάλεια, ενώ ο κλάδος τους πλήττεται σφοδρά από την ανεργία, εστιάζοντας στις αποξενωτικές εργασιακές επιλογές. Η υπεράσπιση του εαυτού ακόμα και μέσα από αποξενωτικές επιλογές συμβάλλει στην ανάδυση μιας νέας υποκειμενικότητας ή νέων υποκειμενικοτήτων, οι οποίες αξίζει να εντοπιστούν και να ερμηνευτούν.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, θα ήταν ιδιαιτέρως χρήσιμο να ερευνηθούν: α) ο βαθμός συνειδητοποίησης των επισφαλειοποιητικών εργασιακών συνθηκών και η στάση απέναντι σε αυτές (μεταξύ του φάσματος που ορίζεται από τα άκρα της συμμόρφωσης και της παθητικότητας από τη μια και της αντίστασης και της ενεργοποίησης από την άλλη), β) οι κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις, γ) ο ιδεολογικός προσανατολισμός και δ) η στάση απέναντι σε άλλες επισφαλείς ομάδες του πληθυσμού, ώστε να προσεγγιστεί η πιθανή πολιτική αλλοτρίωση και ανομία και,

γενικότερα, το επισφαλές υποκείμενο ως πολιτικό υποκείμενο με προοπτική την κοινωνική αλλαγή. Πιθανόν οι νέες εργασιακές συνθήκες, αλλά και τα νέα κανάλια επικοινωνίας και πληροφόρησης, να δημιουργούν νέους χώρους (spaces) πολιτικοποίησης και μια νέα πολιτική γεωγραφία με καινούργιες διαιρετικές τομές και ενδιαφέρουσες μετατοπίσεις.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ερευνητικά ευρήματα, όπως αναπτύχθηκαν στα Κεφάλαια Δ.1 και Δ.2. της παρούσας διατριβής, είναι σημαντικό να εντοπιστεί ποιος ή ποιοι είναι οι παράγοντες εκείνοι που ωθούν στην ανάληψη οργανωμένης συλλογικής δράσης. Σε τι διαφέρουν τα επισφαλή υποκείμενα που αναζητούν μοναχικές διεξόδους από εκείνα που αποφασίζουν να κινηθούν πιο οργανωμένα και πιο συλλογικά για τη διεκδίκηση καλύτερων εργασιακών όρων.

Η έρευνα θα μπορούσε, επίσης, να προσεγγίσει την εργασιακή επισφάλεια υπό το πρίσμα της Θεωρίας των Ικανοτήτων, όπως την εκθέσαμε στο οικείο κεφάλαιο (Βλ. Κεφ. Α.5.1.), ώστε να μελετηθεί η επισφάλεια των εργαζομένων ως διαδικασία ματαίωσης των «ικανοτήτων» των επισφαλών εργαζομένων. Για μία τέτοια προσέγγιση, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί η μεθοδολογική πρόταση των Baros & Manafi (2009), σύμφωνα με την οποία οι «ικανότητες» μπορεί να ματαιώνονται σε τέσσερα επίπεδα:

- Ενημέρωσης: Το άτομο δεν γνωρίζει την ύπαρξη κάποιας ευκαιρίας (πρόσβαση στην πληροφορία) ή νιώθει ότι δεν το αφορά
- Μέσων Μετασχηματισμού: Απουσία άλλων ικανοτήτων που θα λειτουργούσαν καταλυτικά (εργαλειακός ρόλος ικανοτήτων)
- Εξωγενών παραγόντων: Παρεμπόδιση του ατόμου στο πλαίσιο ορισμένης ασυμμετρίας ισχύος
- Στοχοθεσίας: Διλημματικές καταστάσεις – Σύγκρουση προτεραιοτήτων

Η επισφαλής εργασία αποτελεί ένα πεδίο έρευνας που στα επόμενα χρόνια θα απασχολήσει έντονα τους κοινωνικούς επιστήμονες σε διεθνές επίπεδο, καθώς αποτελεί τη μήτρα διαμόρφωσης ενός νέου εργασιακού αλλά και πολιτικού υποκειμένου, το οποίο θα παραγάγει νέες κοινωνικές αντιλήψεις και στάσεις. Η εργασιακή επισφάλεια έχει ήδη εξαγάγει νέες αξίες στον κοινωνικό χώρο και αποτελεί χρέος της επιστήμης να αναδείξει ή ενδεχομένως και να προλάβει ή έστω να

θεραπεύσει τις επιπτώσεις αυτών των μετασχηματισμών στη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση & Μεταφρασμένη στα ελληνικά:

- Αβραμίδου, Ε. (2014). *Διαδικτυακές εφαρμογές των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας στην εκπαίδευση: η περίπτωση της λογοκλοπής*. Διδακτορική διατριβή. Δ.Π.Θ.
- Αβραμίδου, Λ. (2016). Ποιοτικές προσεγγίσεις στην κοινωνική έρευνα: Το φιλοσοφικό πλαίσιο και τα είδη της ποιοτικής έρευνας. Στο: Ι.Ε. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση* (σελ. 19-33). Αθήνα: Πεδίο.
- Adler, E. & Clark, R. (2018). Κοινωνική έρευνα: Μια ξενάγηση στις μεθόδους και στις τεχνικές (Α. Χράπαλος, Μτφρ.). Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Agamben, G. (2002). Ασφάλεια και τρόμος (Γ. Ανανιάδης, Μτφρ.). *Σύγχρονα Θέματα*, 80:5. Διαθέσιμο στο:
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:1159>
[Προσπελάστηκε 14/8/2022].
- Agamben, G. (2005). *Homo sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (Π. Τσιαμούρας, Μτφρ.). Αθήνα: Scripta.
- Βιόλα, Φ. (1993). *Η κοινωνία της αφαίρεσης* (Μ. Βασιλείου & Α. Κόκαλη, Μτφρ.). Αθήνα: Στάχυ.
- Babbie, E. (2018). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα* (Α. Μήλιος, Π. Παπαδοπούλου & Γ. Βογιατζής, Μτφρ.). Αθήνα: Κριτική.
- Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές: Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας* (Μ. Καρασαρίνης, Μτφρ.). Αθήνα: Κατάρτι.
- Bourdieu, P. (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής* (Θ. Παπαρδέλλης, Μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bourdieu, P. (2017). *Αντεπίθεση πυρών: Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα* (Κ. Διαμαντάκου, Μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Butler, J. (2017). *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης* (Μ. Λαλιώτης, Μτφρ.). Αθήνα: Angelus Novus.
- Γιαννακόπουλος, Δ. (2021). Η ανεπισημότητα ως απάντηση στην κρίση στην ελληνική επαρχία: ηθική και οικονομία. Στο: Μ. Σπυριδάκης & Β. Κράββα (Επιμ.), *Τροχιές επισφάλειας* (σελ. 91-115). Αθήνα: Gutenberg.

- Γλωσσάριο Ακαδημαϊκής Ακεραιότητας (2018). Διαθέσιμο στο: <https://www.academicintegrity.eu/wp/wp-content/uploads/2019/08/O3-Glossary-UNIC-Greek-31.7.2019.pdf> [Προσπελάστηκε 14/8/2022].
- Cohen L., Manion L. & Morrison K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας* (Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθάρá & Μ. Φιλιπούλου, Μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Durkheim, E. (1980). *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας* (Μ. Μαρκάκης, Μτφρ.). Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Εμμανουήλ, Σ. (2018, Ιανουάριος 8). Contract cheating, μια ανήθικη βιομηχανία με τζίρο εκατοντάδων εκατομμυρίων. *Η Ναυτεμπορική*, σελ. 17.
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)* (Β. Πατσογιάννης, Μτφρ.). Αθήνα: Πλέθρον.
- Giddens, A. (2014). *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας* (Γ. Μερτίκας, Μτφρ.). Αθήνα: Κριτική.
- Heidegger, M. (1998). *Είναι και Χρόνος*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Hogg, M. & Vaughan, G. (2010). *Κοινωνική ψυχολογία* (Ε. Βασιλικός & Α. Αρβανίτης, Μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Ζαγκλαρά, Π. (2014). *Κοινωνιοψυχολογικές διαστάσεις διαμόρφωσης εκπαιδευτικής πολιτικής: η πρόσβαση στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση*. Διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2015). Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο «πρεκαριάτ» στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού. *Ο κόσμος της εργασίας*, 2, σελ. 27-42.
- Θεοδώρου, Π. (2015). *Εισαγωγή στο Είναι και Χρόνος: Φαινομενολογική ερμηνεία και ανάλυση της Προκαταρκτικής Υπαρκτικής Αναλυτικής*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Καντ, Ι. (2002). *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*. Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- Καρακιουλάφη, Χ., Σπυριδάκης Μ., Γιαννακοπούλου Ε., Καραλής Δ. & Σώρος Γ. (2014). *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια: Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2021). Βιώματα επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Στο: Μ. Σπυριδάκης & Β. Κράββα (Επιμ.), *Τροχιές επισφάλειας* (σελ. 170-198). Αθήνα: Gutenberg.

- Καραλιοπούλου, Αι. (2003). *Συνδυάζοντας εργασία & σπουδές. Η σχέση φοιτητών & απασχόλησης στην Ελλάδα*. Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Καρασαλίδης, Θ. & Εμβαλωτής Α. (2018). Πλαγιαρισμός στις μεταπτυχιακές εργασίες των φοιτητών/τριών: Διερευνώντας το φαινόμενο. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης*, 4, σελ. 4-22.
- Κασσωτάκης, Μ. (2013). *Η αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών. Θεωρητικές προσεγγίσεις και πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Κασσωτάκης, Μ. (2015). *Οι παιδαγωγικές και κοινωνικές διαστάσεις των εισαγωγικών εξετάσεων, τ.Α'*, Ερευνητικό πρόγραμμα «Πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Μελέτη των κοινωνικών, εκπαιδευτικών και θεσμικών διαστάσεων της ζήτησης τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, των προβλημάτων και των πολιτικών ικανοποίησής της – μια συγκριτική και εμπειρική προσέγγιση». Ε.Κ.ΠΑ. Διαθέσιμο στο:
http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/11171/3126_Paradoteo_8_1.pdf
[Προσπελάστηκε 7/8/2022]
- Κατσάς, Γ. (2012). Ανομία, κοινωνικές αλλαγές και δυσλειτουργία στην κοινωνικοποίηση. *Εγκέφαλος*, 49, σελ. 98-102.
- Κεσίσογλου, Γ. (2013). Η ανάδυση των θεωριών περί επισφαλούς εργασίας στον ακαδημαϊκό λόγο των κοινωνικών επιστημών: Προκλήσεις για την πολιτική ψυχολογία. *Επιστημονική Επετηρίδα, Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ., τ.Ι*, σελ. 392-418.
- Κεσίσογλου, Γ. (2014). *Επισφαλείς συνθήκες εργασίας και κοινωνικές ταυτότητες: Μία κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση του λόγου των νέων μεταναστών β' γενιάς*. Διδακτορική διατριβή. Α.Π.Θ.
- Κοσέογλου, Ε. (2022). *Η χρήση του Turnitin από τους διδάσκοντες των ελληνικών πανεπιστημίων*. Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.
- Κοσκινά, Σ. (2020). *Η εργασιακή επισφάλεια των νέων: Η περίπτωση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κωφίδου, Κ. (2021). *Η εργασιακή επισφάλεια και οι συνέπειές της: Η περίπτωση των αναπληρωτών εκπαιδευτικών στην Ελλάδα*. Μεταπτυχιακή διατριβή. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

- Μανάφη, Α. & Μπάρος, Β. (2021) Η πρόσληψη της αδικίας απέναντι στις εργασιακές συνθήκες των αναπληρωτών εκπαιδευτικών. Μία κριτική εκπαιδευτική έρευνα. Στο: Π. Γεωργογιάννης (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και τα ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα – Αξιολόγηση, Διοίκηση, Αναλυτικά Προγράμματα, Διδακτικό Υλικό: Πρακτικά 32^{ου} Συνεδρίου, Πάτρα, 21-23 Μαΐου* (σελ. 369-376). Πάτρα: Ι.ΠΟ.Δ.Ε.
- Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* (Μπ. Γραμμένος, Μτφρ.). Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο* (Π. Μαυρομαμάτης, Μτφρ.), τ.1. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Meszaros, I. (1973). *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση* (Ε. Κωνσταντέλου, Μτφρ.). Αθήνα: Ράππα.
- Μουτσίσης, Θ. & Μπάρος, Β. (2018). Η Ευρωπαϊκή Ένωση στο σχολικό βιβλίο από τη σκοπιά Ελλήνων και Γερμανών φοιτητών/τριών: Μια συγκριτική έρευνα με τη χρήση της Ανάλυσης Λανθανουσών Κλάσεων (Latent Class Analysis). *Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής*, 34, σελ. 63-83.
- Μπάουμαν, Ζ. (2009). *Ρευστοί καιροί: Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας* (Κ. Γεώργιας, Μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπάρος, Β. & Μανάφη, Γ. (2008). Η εφαρμογή της θεωρίας των δυνατοτήτων στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Μια νέα προοπτική στη βάση της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στο: Π. Γεωργογιάννης (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση – Μετανάστευση και τα Ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα: Πρακτικά 11^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, τ.Ι, Πάτρα, 11-13 Ιουλίου 2008* (σελ. 320-329). Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.
- Μπάρος, Β. (2014). Indignational Migration: Μετανάστευση λόγω αγανάκτησης στην εποχή της οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη. Στο: Β. Μπάρος, Α. Στεργίου & Κ. Χατζηδήμυ (Επιμ.), *Ζητήματα Διαπολιτισμικής Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης* (σελ. 35-48). Αθήνα: Διάδραση.
- Μπάρος, Β. & Χατζησταματίου, Α. (2017). Συναισθήματα και πολιτικός γραμματισμός στη μεταναστευτική κοινωνία. Θεωρητικές αφετηρίες – μεθοδολογικές προσεγγίσεις. *Pedagogy: Theory & Praxis*, 9, σελ. 66-71.

- Μπάτλερ, Τζ. (2011). Από την επιτελεστικότητα στην επισφάλεια (Α. Γαβριηλίδης, Μτφρ.). Στο: Α. Αθανασίου (Επιμ.), *Επιτελεστικότητα και επισφάλεια* (σελ. 59-80). Αθήνα: Νήσος.
- Μπάτλερ, Τζ. & Αθανασίου, Α. (2016). *Απ-αλλοτρίωση: Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό* (Α. Κιουπκιολής, Μτφρ.). Αθήνα: Τόπος.
- Μπονίδης, Κ. (2016). Ανάλυση περιεχομένου: Διαδικασία και μοντέλα ανάλυσης. Στο: Ι. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση* (σελ. 395-415). Αθήνα: Πεδίο.
- Nussbaum, M. (2020). *Δημιουργώντας ικανότητες: Η θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης* (Β. Χρήστου, Μτφρ.). Αθήνα: Παπαζήση.
- Παληός, Ζ. (2016). Έρευνα και ηθική. Στο: Ι. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση* (σελ. 123-140). Αθήνα: Πεδίο
- Ποιμενίδου, Δ. (2015). *Το επίπεδο του επιστημονικού λόγου των φοιτητών και φοιτητριών ως προϋπόθεση ακαδημαϊκών σπουδών και η διαχρονική μεταβολή του 1990-2010*. Διδακτορική διατριβή. Α.Π.Θ.
- Πολυμίλη, Αι. (2017). *Το λύκειο και το φροντιστήριο στην πρόσβαση των μαθητών στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση: Απόψεις εκπαιδευτικών*. Διδακτορική διατριβή. Α.Π.Θ.
- Πύλη για την ελληνική γλώσσα:
https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CF%82+-%CE%AE%CF%82+-%CE%AD%CF%82&dq=
- Πυργιωτάκης, Ι. (2016). Το ποσοτικό και ποιοτικό παράδειγμα έρευνας: Από τη συναίνεση στη συναίρεση; Στο: Ι. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση* (σελ. 181-210). Αθήνα: Πεδίο.
- Πυργιωτάκης, Ι. & Συμεού, Λ. (2016). Στο: Ι. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση* (σελ. 211-244). Αθήνα: Πεδίο.

- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού, Μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Σαφ, Α. (1977). *Ο μαρξισμός και το ανθρώπινο άτομο* (Γ. Κρητικός & Α. Τζήμας, Μτφρ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σεν, Α. (2000). *Για την ηθική και την οικονομία* (Α. Φιλιππάτος, Μτφρ.). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Sen, A. (2015). *Η ιδέα της δικαιοσύνης* (Γ. Χρηστίδης, Μτφρ.). Αθήνα: Πόλις.
- Sennett, R. (2008). *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού* (Τ. Παπαϊωάννου, Μτφρ.). Αθήνα: Σαββάλας.
- Sennett, R. (2010). *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος: Οι συνέπειες του μετασχηματισμού της εργασίας στον νέο καπιταλισμό* (Ε. Αστερίου, Μτφρ.). Αθήνα: Πεδίο.
- Σκουλάς, Γ. (2009). Η έννοια της αλλοτρίωσης και το ιστορικό πρόβλημα επιστημολογίας και συνείδησης του Μαρξ. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών, τόμος ΙΔ', 56*, σελ. 213-240.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo Precarius: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Σταυρακάκης, Γ. (2005). Επίμετρο (σελ. 287-308). Στο: *Homo sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (Π. Τσιαμούρας, Μτφρ.). Αθήνα: Scripta.
- Τσιπλάκου Σ. & Τσαγγαρή, Ντ. (2021). Ιδεολογία και γλωσσική αξιολόγηση: Η περίπτωση των Πανελλήνιων εξετάσεων. Στο: Ε. Μότσιου, Ευ. Βασιλάκη, Ε. Γκανά, Α. Κωστούλας & Μ. Κλαυδιανού (Επιμ.), *Ιδεολογίες, γλωσσική επικοινωνία και εκπαίδευση* (σελ. 190-216). Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιώλης, Γ. (2022). *Κοινωνιολογία της εργασίας: Βιογραφικές διαδρομές και ταυτότητες στην εργασιακή επισφάλεια*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.
- Φουκώ, Μ. (2005). *Ιστορία της σεξουαλικότητας, τ.1: Η δίψα της γνώσης* (Γκ. Ροζάκη, Μτφρ.). Αθήνα: Κέδρος.
- Virno, P. (2006). *Γραμματική του πλήθους* (Β. Πασσάς, Μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια & Οδυσσέας.

Ξενόγλωσση:

- Alexander, J. (2002). Capability egalitarianism and moral selfhood. *Ethical Perspectives*, 10:1, pp. 3-21.
- Amigud, A. & Lancaster, Th. (2019). 246 reasons to cheat: An analysis of students' reasons for seeking to outsource academic work. *Computers & Education*, 134, pp. 98-107.
- Anderman, E. & Koenka, A. (2017). The relation between academic motivation and cheating. *Theory Into Practice*, 56:2, pp. 95-102.
- Andersen, S., Otto, H.-U. & Ziegler, H. (2006). *Education and welfare: A pedagogical perspective on the capability approach*. "Freedom and Social Justice". Documentation of the 2006 International Conference of the Human Development and Capability Association, Groningen (Netherlands), August 29 – September 1 2006.
- Anderson, G. (1999). Cyberplagiarism: A look at the web term paper sites. *College & Research Libraries News*, 60:5, pp. 371-394.
- Anonymous (2013, August 1). Why I write for an essay mill: How a 'freelance ghostwriter' haunts the sector. *Times Higher Education*. Διαθέσιμο στο: <https://www.timeshighereducation.com/comment/opinion/why-i-write-for-an-essay-mill/2006074.article> [Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Armano, E., Bove, A & Murgia, A. (2017). Mapping precariousness: subjectivities and resistance. An introduction. In: E. Armano, A. Bove & A. Murgia (Eds.), *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods: Subjectivities and Resistance* (pp. 1-12). New York: Routledge.
- Ashworth, P., Bannister, Ph., Thorne P. & students on the Qualitative Research Methods Course Unit (1997). Guilty in whose eyes? University students' perceptions of cheating and plagiarism in academic work and assessment. *Studies in Higher Education*, 22:2, pp. 187-203.
- Bailey, G. (2012). Precarious or precariat?. *International Socialist Review*, 85. Διαθέσιμο στο: <https://isreview.org/issue/85/precarious-or-precariat> [Προσπελάστηκε 21/7/2020].
- Bakhtin, M. (1968). *Rabelais and his World*. Massachusetts: MIT Press.

- Banerjee, A. (2015). Principles and practice of plagiarism: Perpetrators' perspective. *Journal of Pharmacology and Pharmacotherapeutics*, 6:2, pp. 61-62.
- Barbier, J.-C. (2002). *A survey of the use of the term précarité in French economics and sociology*. Noisy-le-Grand: Centre d' études de l' emploi et du travail (CEET).
- Barbier, J.-C. (2011). "Employment precariousness" in a European cross-national perspective. *A sociological review of thirty years of research*. Documents de Travail du Centre d' Economie de la Sorbonne. Paris: Maison des Sciences Économiques. Διαθέσιμο στο: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00654370/en/> [Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Baros, W. & Manafi, G. (2009). Approaching migrant youth marginalization through the capabilities approach: Methodological proposals. *Social Work & Society*, 7:1. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.bib.uni-wuppertal.de/index.php/sws/article/view/49>. [Προσπελάστηκε 9/8/2022].
- Baros, W. & Reetz, K.-D. (2012). Das Argumentative Rückkoppelungsgespräch. In: W. Baros & J. Rost (Hrsg.), *Natur- und kulturwissenschaftliche Perspektiven in der Psychologie. Festschrift für Wilhelm Kempf* (S. 176-186). Berlin: Regener.
- Baros, W. & Kempf, W. (2014). Zur Integration quantitativer und qualitativer Verfahren mittels Latent-Class-Analyse. In: W. Baros & W. Kempf (Hrsg.), *Erkenntnisinteressen, Methodologie und Methoden interkultureller Migrations- und Bildungsforschung* (S. 253-270). Berlin: Regener.
- Baros, W., Theurer, T. & Gugg, R. (2018). Studentische Positionierungsmuster gegenüber der visuellen Darstellung von Flucht in den Medien. In: R. Braches-Chyrek, T. Kallenbach, C. Müller & L. Stahl (Hrsg.), *Bildungs- und Teilhabechance geflüchteter Menschen. Kritische Diskussionen in der Sozialen Arbeit* (S. 211–230). Opladen: Budrich.
- Baros, W. (2019). Globalisierungskritik bei jungen Erwachsenen als Medienrezipienten in Griechenland. In: *Conflict & Communication online*, 18:2. Διαθέσιμο στο: https://regener-online.de/journalcco/2019_2/pdf/baros2019.pdf [Προσπελάστηκε 19/8/2022].

- Baros, W., Sailer, M., Moutsisis, Th. (2019). The financial crisis in Greece pushing families towards emigration to Germany and Austria. In: A. Chatzidaki, C. Kirsch, A. Panagiotopoulou & L. Rosen (Eds.). *'New' Migration of Families from Greece to Europe and Canada: A 'New' Challenge for Education?* (pp. 73-92). Wiesbaden: Springer.
- Bassoli, M. & Monticelli L. (2011). *The political attitude of precarious youth in modern societies. The case of Turin*. Paper presented at the 6th ECPR General Conference, Reykjavik, University of Iceland, 25-27 August.
- Batchelor, S., Fraser, A., Whittaker, L. & Li, L. (2020). Precarious leisure: (re)imagining youth, transitions and temporality. *Journal of Youth Studies*, 23:1, pp. 93-108.
- Bhabha, H. (1994). *The location of culture*. London: Routledge.
- Beasley, E. (2014). Students reported for cheating explain what they think would have stopped them. *Ethics & Behavior*, 24:3, pp. 229-252.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- Bennett, R. (2005). Factors associated with student plagiarism in a post-1992 university. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 30:2, pp. 137-162.
- Berry, C. & McDaniel, S. (2022). Post-crisis precarity: Understanding attitudes to work and industrial relations among young people in the UK. *Economic and Industrial Democracy*, 43:1, pp. 322-343.
- Bessant, J., Farthing, R. & Watts, R. (2017). *The Precarious Generation: A political economy of young people*. London: Routledge.
- Boltanski, L. & Chiappelo, E. (1999). *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Bonvin, J.-M. & Thelen, L. (2003). *Deliberative democracy and capabilities. The impact and significance of capability for voice*. Paper presented at the 3rd Conference on the Capability Approach: "From sustainable development to sustainable freedom", University of Pavia, September 2003.
- Bos, W. & Tarnai, C. (Hrsg.) (1989). *Angewandte Inhaltsanalyse in Empirischer Pädagogik und Psychologie*. Münster: Waxman.
- Bourdieu, P. (1998). *Contre-feux*, Paris: Liber Raisons d'agir.
- Bresson, M. (2007). *Sociologie de la précarité*. Paris: Armand Colin.

- Bretag, T., Harper, R., Burton, M., Ellis, C., Newton, Ph., Rozenberg, P., Saddiqui, S. & Van Haeringen, K. (2019). Contract cheating: A survey of Australian university students. *Studies in Higher Education*, 44:11, pp. 1837-1856.
- Butler, J. (2004). *Precarious life: the powers of mourning and violence*. London: Verso.
- Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*. Fayard: Paris.
- Chafe, D. & Kaida, L. (2020). Harmonic dissonance: Coping with employment precarity among professional musicians in St John's, Canada. *Work, Employment and Society*, 34:3, pp. 407-423.
- Choonara, J. (2017). *An examination of employment precarity and insecurity in the UK*. PhD dissertation, Middlesex University.
- Clark, A.E. (1998). *Measures of Job Satisfaction: What Makes a Good Job? Evidence from OECD Countries*. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers No 34. Paris: OECD Publishing. Διαθέσιμο στο: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/measures-of-job-satisfaction_670570634774 [Προσπελάστηκε 10/8/2022].
- Clarke, R. & Lancaster, Th. (2006). Eliminating the successor to plagiarism? Identifying the usage of contract cheating sites. Διαθέσιμο στο: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.120.5440> [Προσπελάστηκε 7/8/2022].
- Collins, R. (1979). *The credential society*. New York: Academic Press.
- Corbetta, P. & Colloca, P. (2013). Job precariousness and political orientations: The case of Italy. *South European Society and Politics*, 18:3, pp. 333-354.
- Crook, Ch. & Nixon, E. (2021). How internet essay mill websites portray the student experience of higher education. *The Internet and Higher Education*, 48. doi: 10.1016/j.iheduc.2020.100775
- Dalkavoukis, V. & Spyridakis, M. (2017). From security to precariousness: The case of the Greek mass media sector in neoliberal times. *Social Cohesion and Development/Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 12:2, pp. 115-128.
- Dante, E. (2010, November 12). The shadow scholar: The man who writes your students' papers tells his story. *The Chronicle of Higher Education*.

Διαθέσιμο στο: <https://www.chronicle.com/article/the-shadow-scholar/>
[Προσπελάστηκε 8/8/2022].

- Dejours, Ch. (2006). Alienation and the psychodynamics of work. *Actuel Marx*, 39:1, pp. 123-144.
- Dejours, Ch. (2007a). Subjectivity, work, and action. In J-Rh. Deranty, D. Petherbridge, J. Rundell & R. Sinnerbrink (Eds.). *Recognition, work, politics: New directions in French Critical Theory* (pp. 71-87). Leiden (Netherlands): Brill.
- Dejours, Ch. (2007b). *Conjurer la violence: Travail violence et santé*. Paris: Payot.
- Dejours, Ch. & Deranty, J-Ph. (2010). The centrality of work. *Critical Horizons*, 11:2, pp. 167-180.
- Deranty, J-Ph. (2008). Work and precarisation of existence. *European Journal of Social Theory*, 11:4, pp. 443-463.
- Deranty, J-Ph. (2010). Work as transcendental experience: Implications of Dejours' psycho-dynamics for contemporary social theory and philosophy. *Critical Horizons*, 11:2, pp. 181-220.
- Devlin, M. & Gray K. (2007). In their own words: A qualitative study of the reasons Australian university students plagiarize. *Higher Education Research & Development*, 26:2, pp. 181-198.
- Doerr, N. (2010). Politicizing precarity, producing visual dialogues on migration: Transnational public spaces in social movements. *Forum Qualitative Social Research*, 11:2, n.p.
https://www.researchgate.net/publication/261993152_Politicizing_Precarity_Producing_Visual_Dialogues_on_Migration_Transnational_Public_Spaces_in_Social_Movement [Προσπελάστηκε 7/2/2022].
- Doerr, N. & Mattoni A. (2014). *Public spaces and alternative media practices in Europe: The case of the euromayday parade against precarity*. Paper to the workshop "Campaign Analysis in a Globalizing World", Ludwig-Maximilian-University Munich, 27-28 April 2007.
https://www.researchgate.net/publication/289754220_Public_spaces_and_alternative_media_practices_in_Europe_The_case_of_the_euromayday_parade_against_precarity [Προσπελάστηκε 7/2/2022].

- Doogan, K. (2009). *New capitalism: The transformation of work*. UK, USA: Polity Press.
- Draper, M., Lancaster, Th., Dann, S., Crockett, R. & Glendinning, I. (2021). Essay mills and other contract cheating services: to buy or not to buy and the consequences of students changing their minds. *International Journal for Educational Integrity*, 17:13. doi: 10.1007/s40979-021-00081-x
- Dreze, J. & Sen, A. (1995). *India: Economic development and social opportunity*. Delhi: Oxford University Press.
- Duell, N. (2004). *Defining and assessing precarious employment in Europe: A review of main studies and surveys*. Discussion paper, part of the European Study on Precarious Employment. Munich: Economix Research & Consulting. Διαθέσιμο στο: <https://economix.org/en/publications/e109.html>
[Προσπελάστηκε 8/8/2022]
- Ellis, C., Zucker, I. & Randall, D. (2018). The infernal business of contract cheating: understanding the business processes and models of academic custom writing sites. *International Journal for Educational Integrity*, 14:1. doi: 10.1007/s40979-017-0024-3
- Douglas, M. (2003). *Risk and blame*. London: Routledge.
- Fisher, M. (2009). *Capitalist realism. Is there no alternative?* London: Zero Books.
- Freelon, D. (2010). ReCal: Intercoder reliability calculation as a web service. *International Journal of Internet Science*, 5:1, pp. 20-33.
- Etymology Dictionary Online:
<https://www.etymonline.com/search?q=precarious>
- European Commission (2001). Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. *Employment in Europe 2001: Recent trends and prospects*. Publications Office. Διαθέσιμο στο:
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c581290-6bce-4800-8283-a3f1532d5e2b> [Προσπελάστηκε 9/8/2022].
- European Commission (2002). Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Eurostat. *Employment in Europe 2002: Recent trends and prospects*. Publications Office. Διαθέσιμο στο:

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1abc2305-5d0e-4dd8-86fb-0dee752e365f/language-en/format-PDF/source-262958167>

[Προσπελάστηκε 9/8/2022].

- European Parliament (2016). *Precarious employment in Europe. Part 1: Patterns, trends and policy strategy*. Brussels: Policy Department A. Διαθέσιμο στο:
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/587285/IPOL_STU\(2016\)587285_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/587285/IPOL_STU(2016)587285_EN.pdf) [Προσπελάστηκε 10/8/2022].
- Frade, C., Darmon, I., Laparra, M. (2004). *Precarious employment in Europe: A Comparative study of labour market related risk in flexible economics*, ESOPE Project. Brussels: European Commission. Διαθέσιμο στο:
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/05a30d4a-deb5-46f4-881c-18c55b6becdc> [Προσπελάστηκε 10/8/2022].
- Fritsche, I., Jonas, E. & Kessler, Th. (2011). Collective reactions to threat: Implications for intergroup conflict and for solving societal crises. *Social Issues and Policy Review*, 5:1, pp. 101-136.
- Foti, A. (2017). *General theory of the precariat: Great recession, revolution, reaction*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- Franklyn-Stokes, A. & Newstead, S. (1995). Undergraduate cheating: Who does that and why?. *Studies in Higher Education*, 20:2, pp. 159-172.
- Furlong, A. & Cartmel F. (2007). *Young people and social change: New perspectives*. Maidenhead: Open University Press.
- Gallie, D., Paugam, S. (2002). *Social precarity and social integration*. Report for the European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. Publications Office. Διαθέσιμο στο:
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/518c64c4-f7b6-495c-a2d6-c516bcc2fade/language-en> [Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Garfield, Eu. (1987). The anomie-deviant behavior connection: The theories of Durkheim, Merton, and Srole. *Essays of an Information Scientist, Vol:10*, pp. 272-281.
Διαθέσιμο στο: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Anomie-Deviant-Behavior-Connection%3A-The-of-and-Garfield/33117ffd67b685498d73f28ad627c08fb2dad8dd>
[Προσπελάστηκε 8/8/2022].

- Gasiukova, E. & Korotaev, S. (2019). Precarity in Russia: Attitudes, work and life experience of young adults with higher education. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 39:7/8, pp. 506-520.
- Gasper, D. (1997). Sen's capability approach and Nussbaum's capability enthics. *Journal of International Development*, 2, pp. 281-302.
- Giugni, M. & Lorenzini, J. (2012). Employment situation, social capital, and political participation: A survey of unemployed and precarious youth in Geneva. *Swiss Political Science Review*, 18:3, pp. 332-351.
- Groark, M., Oblinger, D. & Choa, M. (2001). Term paper mills, anti-plagiarism tools, and Academic. *Educause Review: September/October 2001*, pp. 40-48. Διαθέσιμο στο: <https://er.educause.edu/articles/2001/9/term-paper-mills-antiplagiarism-tools-and-academic-integrity> [Προσπελάστηκε 7/8/2022].
- Hamm, M. (2011). *Performing protest: Media practices in the trans-urban Euromayday movement of the precarious*. PhD dissertation. University of Lucerne (Switzerland).
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. USA: Harvard University Press.
- ILO (2012). *From precarious work to decent work*. Outcome Document to the Workers' Symposium on Policies and Regulations to Combat Precarious Employment. Geneva: International Labour Organization (ILO). Διαθέσιμο στο: https://www.ilo.org/actrav/info/WCMS_179787/lang--en/index.htm [Προσπελάστηκε 9/8/2022].
- ILO (2016). *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects*. Geneva: International Labour Organization (ILO). Διαθέσιμο στο: https://www.ilo.org/caribbean/information-resources/WCMS_534326/lang--en/index.htm [Προσπελάστηκε 9/8/2022].
- Ison, D. (2020). Detection of online contract cheating through stylometry: A pilot study. *Online Learning Journal*, 24:2, pp. 142-165.
- Jaeggi, R. (2014). *Alienation*. New York: Columbia University Press.
- Jorgensen, M.B. (2015). Precariat-What is and isn't-Towards an understanding of what it does. *Critical Sociology*, 42:7, pp. 1-16.

- Karki, K., Chi, M., Gokani, R., Grosset, C., Vasic, J. & Kumsa, M. (2018). Entering precarious job markets in the era of austerity measures: The perceptions of Master of Social Work students. *Critical and Radical Social Work*, 6:3, pp. 291-310.
- Karolak, M. & Mrosowicki, A. (2017). Between normalization and resistance. Life strategies of young precarious workers. *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 8:1(15), pp. 7-32.
- Kempf, W., Baros W. & Regener, I. (2000). Sozialpsychologische Rekonstruktion – Integration quantitativer und qualitativer Forschungsmethoden in der psychologischen Konflikt- und Friedensforschung, *Forum: Qualitative Sozialforschung (FQS)*, 1:2. Διαθέσιμο στο: <http://kops.uni-konstanz.de/handle/123456789/10540;jsessionid=68440ACEE8BE5D54437A8B4977E57750> [Προσπελάστηκε 7/2/2023].
- Kempf, W.F. (2002). Integration of quantitative and qualitative content analysis in media research. Διαθέσιμο στο: https://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/10419/Kempf_2002_Integration.pdf?isAllowed=y&sequence=1 [Προσπελάστηκε 7/2/2023].
- Kempf, W. (2003). *Forschungsmethoden der Psychologie. Zwischen naturwissenschaftlichem Experiment und sozialwissenschaftlicher Hermeneutik. B.1: Theorie und Empirie*. Berlin: Regener.
- Kesisoglou, G., Figgou, E. & Dikaiou, M. (2016). Constructing work subjectivities in precarious conditions: psycho-discursive practices in young people's interviews in Greece. *Journal of Social and Political Psychology*, 4:1, pp. 24-43.
- Kiersztyn, A. (2018). Labour market precarity and political alienation. *Sociological Review/Przegląd socjologiczny*, 67:3, pp. 35-61.
- Kiouvrekis, Y., Andrikopoulos, G. & Kokkinaki, A. (2021a). Perceptions and illusions of students regarding presumably undetected cheating during the COVID-19 pandemic in Greece. doi: 10.35542/osf.io/ap7wf

- Kiouvrekis, Y., Andrikopoulos, G., & Kokkinaki, A. (2021b). Academic Integrity in the Age of COVID-19: the Case of Tertiary Education System in Greece. doi: 10.35542/osf.io/g5fmw
- Kohli, M. (1985). Die Institutionalisierung des Lebenslauf: ein Blick zurück und nach vorn. In: J. Allmendinger (Hrsg.), *Entstaatlichung und soziale Sicherheit Verhandlungen des 31. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Leipzig 2002* (S. 526-545). Opladen: Leske & Budrich.
- Kokkinaki, A. (2013). *Plagiarism policies in the Hellenic Republic (Greece): Full report*. Διαθέσιμο στο: <https://ketlib.lib.unipi.gr/xmlui/handle/ket/803> [Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Kokkinos, D. & Koulouris, A. (2019). Plagiarism: initial research findings in undergraduate students. *Journal of Integrated Information Management*, 4:1, pp. 18-23.
- Koller, H-C. (2012). Anders werden. Zur Erforschung transformatorischer Bildungsprozesse. In: I. Miethé & H-R. Müller (Hrsg.), *Qualitative Bildungsforschung und Bildungstheorie* (S. 19-33). Opladen: Budrich.
- Lancaster, Th. (2018). Profiling the international academic ghost writers who are providing low-cost essays and assignments for the contract cheating industry. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society*, 17:1, pp. 72-86.
- Lancaster, Th. (n.d.), A decade of contract cheating – The demand for essay writing jobs. Διαθέσιμο στο: <http://thomaslancaster.co.uk/blog/a-decade-of-contract-cheating-the-demand-for-essay-writing-jobs/> [Προσπελάστηκε 7/8/2022].
- Laskawy, M. (2004). *Uncommitted: Contemporary work and the search for self, a qualitative study of 28-34-year-old college-educated Americans*. Phd dissertation. New York University.
- Lazarsfeld, P.F. (1950). The logical and mathematical foundations of Latent Structure Analysis. In: S. Stouffer, L. Guttman, E. Suchman, P. Lazarsfeld, Sh. Star and J. Clausen (Eds.), *Measurement and prediction Studies in Social Psychology in World War II, V.4* (pp. 362-412). Princeton: Princeton University Press.

- Le Goff, J-P. (2002). Modernization and gentle barbarism. *Diogenes*, 195:49/3, pp. 41-46.
- Letourneux, V. (1998). *Precarious employment and working conditions in the European Union*. Luxembourg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Office for Official Publication of the European Communities.
- Levitas, R. Beyond bourgeois right: Freedom, equality and utopia in Marx and Morris. *The European Legacy*, 5, pp. 605-618.
- Llosa, J., Agullo-Tomas, E., Menendez-Espina, S., Rivero-Diaz, M. & Iglesias-Martinez E. (2022). Self-criticism in in-work poverty: The mediating role of social support in the era of flexibility. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19:1.
doi: 10.3390/ijerph19010609
- Lorey, I. (2010). Becoming common: Precarization as political constituting, *e-flux*, 17:6. Διαθέσιμο στο:
<https://www.e-flux.com/journal/17/67385/becoming-common-precarization-as-political-constituting/> [Προσπελάστηκε 16/7/2020].
- Mahmood, Z. (2009). Contract cheating: A new phenomenon in cyber-plagiarism. *Communications of the IBIMA*, 10, pp. 93-97.
- Mannheim, K. (1952). *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Ltd.
- Mattoni, A. (2008). ICTs in national and transnational mobilizations. *tripleC*, 6:2, pp. 105-124.
- McClosky, H. & Schaar, J. (1965). Psychological dimensions of anomy. *American Sociological Review*, 30:1, pp. 14-40.
- Medway, D., Roper, S., Gillooly, L. (2018). Contract cheating in UK higher education: A covert investigation of essay mills. *British Educational Research Journal*, 44:3, pp. 393-418.
- Merriam-Webster Dictionary:
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/precarius>
- Merton, R. (1938). Social structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3:5, pp. 672-682.
- Misra, D., Ravindran, V., Wkhlu, A., Sharma, A., Agarwal, V. & Negi, V.S. (2017). *Journal of Korean Medical Science*, 32, pp. 1734-1735.

- Mitropoulos, A. (2005). Precari-Us?
Διαθέσιμο στο: <https://transversal.at/transversal/0704/mitropoulos/en?hl=>
[Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Monahan, T. & Fisher, J. (2015). 'I'm still a hustler': enterpreneurial responses to precarity by participants in phase I clinical trials. *Economy and Society*, 44:4, pp. 545-566.
- Monticelli, L. & Bassoli, M. (2019). Precariousness, youth and political participation: the emergence of a new political cleavage. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*, 49:1, pp. 99-113.
- Mrozowicki, A. & Trappmann, V. (2021) Precarity as a biographical problem? Young workers living with precarity in Germany and Poland. *Work, Employment and Society*, 35:2, pp. 221-238.
- Morini, C., Carls, K. & Armano, E. (2014). Precarious passion or passionate precariousness? Narratives from co-research in journalism and editing. *Recherches sociologiques et anthropologiques*, 45-2, pp. 61-83.
- Motakef, M. (2019). Recognition and precarity of life arrangement: towards an enlarged understanding of precarious working and living conditions. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 20:2, pp. 156-172.
- Muffe, Ch. (2005). *On the Political*. London & New York: Routledge.
- Munck, R. (2013). The precariat: A view from the South. *Third World Quarterly*, 34:5, pp. 747-762.
- Musumeci, R. & Ghislieri, Ch. (2020). Some voices from Italian youth on well-being: How to cope with job insecurity. *Social Sciences*, 9:4. doi: 10.3390/socsci9040058
- Muszynski, K., Pulignano, V., Domecka, M. & Mrozowicki, A. (2021). Coping with precarity during COVID-19: A study of platform work in Poland. *International Labour Review* (Accepted article). doi: 10.1111/ilr.12224
- Neilson, B. & Rossiter N. (2005). From precarity to Precariousness and Back Again: Labour, Life and Unstable Networks. *The Fibreculture Journal*, 5. Διαθέσιμο στο: <http://five.fibreculturejournal.org/fcj-022-from-precarity-to-precariousness-and-back-again-labour-life-and-unstable-networks/>
[Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Neilson, B. & Rossiter, N. (2008). Precarity as a political concept, or, Fordism as an exception. *Theory, Culture and Society*, 25:7-8, pp. 51-72.

- Newton, Ph. (2018). How common is commercial contract cheating in higher education and is it increasing? A systematic review. *Frontiers in Education*, 3. doi: 10.3389/feduc.2018.00067
- Neyt, B., Omev, E., Verhaest, D., Baert, S. (2017). Does Student Work Really Affect Educational Outcomes? A Review of the Literature. *IZA DP No. 11023*. Bonn (Germany): IZA-Institute of Labor Economics. Διαθέσιμο στο: <https://repec.iza.org/dp11023.pdf> [Προσπελάστηκε 14/8/2022].
- Nicole-Drancourt, C. (1992). L'idée de précarité revisitée. *Travail et emploi*, 52, pp.57-70.
- Nohl, A-M. (2006): *Bildung und Spontaneität: Phasen biographischer Wandlungsprozesse in drei Lebensaltern; empirische Rekonstruktionen und pragmatistische Reflexionen*. Opladen: Budrich.
- Nonis, S. & Swift, C. (2001). An examination of the relationship between academic dishonesty and workplace dishonesty. A multicampus investigation. *The Journal of Education for Business*, 76:6, pp. 69-77.
- Octaberlina, L. (2007) Plagiarism in English language theses in Indonesia. *Jurnal ilmu Pendidikan*, 14:3. pp. 140-143.
- Oesterreich, D. (2005). A new approach and measure of the authoritarian personality. *Political Psychology*, 26:10, pp.275-297.
- Offredi, C. (1988). La précarité des années quatre-vingt ou un phénomène social en gestation dans la société. *Revue Internationale d' action communautaire*, 19/59, pp. 21-32.
- Otto, H-U. & Ziegler, H. (2006). Capabilities and education. *Social Work & Society* 4:2, pp. 269-287. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.bib.uni-wuppertal.de/index.php/sws/article/view/158> [Προσπελάστηκε 6/8/2022].
- Page, J. (2004). Cyber-pseudepigraphy: A new challenge for higher education policy and management. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 26:3, pp. 429-433.
- Park, Ch. (2003). In other (people's) words: Plagiarism by university students – literature and lessons. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 28:5, pp. 471-488.

- Patrick-Thomson, H. & Kranert, M. (2021). Don't work for free: Online discursive resistance to precarity in commercial photography. *Work, Employment and Society*, 35:6, pp. 1034-1052.
- Paugam, S. (2000). *Le salarié de la précarité: Les nouvelles formes de l'intégration professionnelle*. Paris: Presses Universitaires de France (PUF).
- Pennycook, A. (1996). Borrowing others' words: Text, ownership, memory, and plagiarism. *TESOL Quarterly*, 30:2, pp. 201-230.
- Petersen, A. & Willig, R. (2004). Work and recognition: Reviewing new forms of pathological developments. *Acta Sociologica*, 47:4, pp. 338-350.
- Pitrou A. (1978). *Vivre sans famille?, Les solidarités familiales dans le monde d'aujourd'hui*. Toulouse: Privat.
- Preoteasa, A., Sieber, R., Budowski, M. & Suter, Ch. (2016). Household role in coping with precarious work. Evidence from qualitative research in urban Romania and Switzerland. *Social Change Review*, 14:2, pp. 177-201.
- Pressman, S. & Summerfield, G. (2000). The economic contributions of Amartya Sen. *Review of Political Economy*, 12, pp. 89-113.
- Puar, J. (2012). Precarity Talk: A Virtual Roundtable with Lauren Berlant, Judith Butler, Bojana Cvejic, Isabell Lorey, Jasbir Puar, and Ana Vujanovic. *TDR*, 56:4, pp. 163-177.
- Rebughini, P. (2019). A vulnerable generation? Youth agency facing work precariousness. *International Journal on Collective Identity Research*, 1. doi: 10.1387/pceic.19332
- Reich, W. (1933). *Massenpsychologie des Faschismus*. Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik.
- Reichenbach, R. (2001). *Demokratisches Selbst und dilettantisches Subjekt: demokratische Bildung und Erziehung in der Spätmoderne*. Münster et al.: Waxmann.
- Reichenbach, R. & Breit, H. (Hrsg.) (2005). *Skandal und politische Bildung. Aspekte zu einer Theorie des politischen Gefühls*. Berlin: Logos.
- Rettinger, D. & Kramer, Y. (2009). Situational and personal causes of student cheating. *Research in Higher Education*, 50, pp. 293-313.
- Robeyns, I. (2006). Three models of education: Rights, capabilities and human capital. *Theory and Research in Education*, 4:1, pp.69-84.

- Rodgers, G. (1989). Precarious work in Western Europe: The state of the debate. In: G. & J. Rodgers (Eds.), *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe* (pp. 1-16). Geneva: International Institute for Labour Studies, ILO.
- Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: University Press.
- Sailer, M., Baros, W. & Theurer, T. (2017). Studierende als RezipientInnen des aktuellen medialen Diskurses über Flüchtlinge und Asylpolitik – Ergebnisse einer Experimentalstudie. In: M. Oberlechner, C. Trültzsch-Wijnen & P. Duval (Hrsg.), *Migration bildet. Migration educates* (S. 337–356). Baden-Baden: Nomos.
- Saito, M. (2003). Amartya Sen’s capability approach to education: A critical exploration. *Journal of Philosophy of Education*, 37:1, pp. 18-33.
- Santos, Ch., Dos Santos, P., Sant’ Ana, M., Masuda, H., Barbosa M. & Vasconcelos, S. (2017). *Annals of the Brazilian Academy of Sciences/Anais da Academia Brasileira de Ciencias*, 87:1, pp. 757-771.
- Scheepers, P. & Felling, A. (1992). Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: Update of a classic theme and an empirical test. *Politics and the Individual*, 2:1, pp. 43-59.
- Schnapper, D. (1989). Rapport à l’emploi, protection sociale et statuts sociaux, *Revue française de sociologie*, 30:1, pp. 3-29.
- Schneewind, K. and Graf, J. (1998). 16- Persönlichkeits-Factoren-Test Revidierte Fassung Test-Manual. Bern (Switzerland): Hans Huber.
- Scholl, C. (n.d.) Europe as contagious space: Cross-border diffusion through EuroMayDay and climate justice movements. In: R. Cox & C. Flesher Forminaya (Eds.). *Understanding European movements: New social movements, global justice struggles, anti-austerity protest* (pp. 127-142). London: Routledge. Διαθέσιμο στο:
https://www.academia.edu/2355804/Europe_as_contagious_space_Cross_national_diffusion_through_EuroMayDay_and_climate_justice_movements
 [Προσπελάστηκε 7/2/2022].
- Scully, B. (2016). Precarity North and South: A southern critique of Guy Standing. *Global Labour Journal*, 7:2, pp. 160-173.

- Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24:6, pp. 783-791.
- Selenko, E., Mäkikangas, A. & Stride, Ch. (2017). Does job insecurity threaten who you are? Introducing a social identity perspective to explain well-being and performance consequences of job insecurity. *Journal of Organizational Behavior*, 38, pp. 856-875.
- Selenko, E. & De Witte, H. (2020). How job insecurity affects political attitudes: Identity threat plays a role. *Applied Psychology*, 70:3, pp. 1267-1294.
- Sen, A. (1987). *The standard of living*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (2000). *Development as freedom*. New York: A. Knopf.
- Sen, A. (2003). Development as capabilities expansion. In: S. Fukudo-Parr & A. Kumar (Eds.), *Readings in Human Development: concepts, measures and policies for a development paradigm* (pp.3-16). New Delhi, Oxford & New York: Oxford University Press.
- Seymour, R. (2020). We are all Precarious: on the concept of the precariat and its misuses. Διαθέσιμο στο: https://www.patreon.com/posts/we-are-all-on-of-37918050#no_universal_links [Προσπελάστηκε 21/7/2020].
- Shahghasemi, E. & Ahkavan, M. (2015). Confessions of academic ghost authors: The Iranian experience. *SAGE Open*, 5:1. doi: 10.1177/2158244015572262
- Sherman, J. (1992). Your own thoughts in your own words. *ELT Journal*, 46:3, pp. 190-198.
- Singh, Sh. & Remenyi, D. (2016). Plagiarism and ghostwriting: The rise in academic misconduct. *South African Journal of Science*, 112:5/6, pp.36-42.
- Sivasubramaniam, Sh., Kostelidou K. & Ramachandran, Sh. (2016). A close encounter with ghost-writers: an initial exploration study on background, strategies and attitudes of independent essay providers. *International Journal for Educational Integrity*, 12:1. doi: 10.1007/s40979-016-0007-9
- Spyridakis, M. (2013). *The liminal worker: An ethnography of work, unemployment and precariousness in contemporary Greece*. UK: Ashgate.
- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An exploratory study. *American Sociological Review*, 21:6, pp. 709-716.

- Standing, G. (2011). *The Precariat: The new dangerous class*. New York: Bloomsbury Academic.
- Standing, G. (2014). Why the precariat is not a “bogus concept”. *Open Democracy*. Διαθέσιμο στο: <https://www.opendemocracy.net/en/why-precariat-is-not-bogus-concept/> [Προσπελάστηκε 19/7/2020].
- Standing, G. (2018). The Precariat: Today’s Transformative Class? Essay. *Great Transition Initiative: Toward a Transformative Vision and Praxis*. Διαθέσιμο στο: <https://greattransition.org/publication/precariat-transformative-class> [Προσπελάστηκε 19/7/2020].
- Stock, R. (2001). Socio-economic security, justice and psychology of social relationships. Geneva: International Labour Office (ILO). Διαθέσιμο στο: <http://ilo.org/public/english/protection/ses/download/docs/psy.pdf> [Προσπελάστηκε 14/8/2022].
- Straatmeier, M., Van der Maas, H. & Jansen, B. (2008). Children’s knowledge of the earth: A new methodological and statistical approach. *Journal of Experimental Child Psychology*, 100, pp. 276-296.
- Sykes, G. & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22:6, pp. 664-670.
- Teymoori, A., Bastian, B. & Jetten, J. (2017). Towards a psychological analysis of anomie. *Political Psychology*, 38:6, pp. 1009-1023.
- Toivanen, S., Tarantino, A., Emmelin, M. & Östergren, P-O. (2020). Diverting blame to stay sane – young people’s strategies for dealing with the mental health effects of precarious employment: a grounded theory study. *BMC Public Health*, 20. doi: doi.org/10.1186/s12889-020-08626-4
- Toki, Eu. & Tafiadis, D. (2014). *Identification of plagiarism by Greek higher education students. Do I Cheat?*. Paper presented at the International Conference on Interactive Mobile Communication Technologies and Learning, Thessaloniki, 13-14 November.
- Tozer, Th. (2017). Review: Judit Bessant, Rys Farthing and Rob Watts: *The Precarious Generation: A Political Economy of Young People*. *Intergenerational Justice Review*, 3:2, pp. 87-89. Διαθέσιμο στο: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/55671> [Προσπελάστηκε 26/8/2022].

- Tsianos, V. & Papadopoulos, D. (2006). Precarity: A Savage Journey to the Heart of Embodied Capitalism.
Διαθέσιμο στο: <https://transversal.at/transversal/1106/tsianos-papadopoulos/en>
[Προσπελάστηκε 8/8/2022].
- Tsoni, R. & Lionarakis, A. (2014). *Plagiarism in higher education: The academics perceptions*. Paper presented at the International Conference on Interactive Mobile Communication Technologies and Learning, Thessaloniki, 13-14 November.
- Turner, V. (1974). Liminal to liminoid in play, flow, and ritual: An essay in comparative symbology. *Rice University Studies*, 60:3, pp. 53-92.
- Umney, C. & Kretsos, L. (2015). “That’s the experience”: Passion, work precarity, and life transitions among London jazz musicians. *Work and Occupations*, 42:3, pp. 313-334.
- Unterhalter, E. (2003). Education, capabilities and social justice. Paper commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2003/4: The Leap to Equality. Διαθέσιμο στο:
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000146971>
[Προσπελάστηκε 6/8/2022].
- Waldron, R. (2022). Responding to housing precarity: The coping strategies of generation rent. *Housing Studies*. doi: 10.1080/02673037.2021.2022606
- Walker, J. (1998). Student plagiarism in Universities: What are we doing about it? *Higher Education Research & Development*, 17:1, pp. 89-106.
- Walker, M. (2005). Amartya Sen’s capability approach and education. *Educational action research*, 13:1, pp. 103-110.
- Walker, M. (2010). Critical capability pedagogies and university education. *Educational Philosophy and Theory*, 42:8, pp. 898-917.
- Wright, E.O. (2016). Is the precariat a class?. *Global Labour Journal*, 7:2, pp. 123-135.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ερωτηματολόγιο για εκπονητές φοιτητικών εργασιών όλων των ειδικοτήτων

Το παρόν ερωτηματολόγιο προωθείται για λόγους επιστημονικής έρευνας στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής της Υπ.Δρ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Π.Τ.Ν.) και συνεργάτιδας του Πανεπιστημίου του Salzburg (εκπαιδευτική έρευνα) Γεωργίας Μανάφη (georgiamanafi@gmail.com) και αφορά σε ερευνητικά ερωτήματα που σχετίζονται με το θέμα της επαγγελματικής αποκατάστασης και της ανεργίας των σύγχρονων νέων πτυχιούχων.

Παρακαλώ απαντήστε τις κάτωθι ερωτήσεις στο σύνολό τους χωρίς κανέναν περιορισμό στην έκταση, όπου σας ζητείται ελεύθερη ανάπτυξη. Επισημαίνουμε πως το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο και ευχαριστούμε θερμά για τον χρόνο που θα αφιερώσετε. Ο εκτιμώμενος χρόνος είναι 20-25 λεπτά.

ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΕΠΕΞΗΓΗΣΗ: Στις ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής (Ενότητα Γ), επιλέγετε την απάντηση β.? (αγγλικό ερωτηματικό), όποτε δεν μπορείτε να ταυτιστείτε ούτε με την απάντηση α ούτε και με την απάντηση γ.

Α' Μέρος

Ερωτήσεις που αφορούν στην εκπόνηση φοιτητικών εργασιών

A1. Πόσο καιρό συνολικά ασχολείστε με την εκπόνηση φοιτητικών εργασιών;

- α. περιστασιακά
- β. συστηματικά για λίγους μήνες
- γ. συστηματικά για 1-2 χρόνια
- δ. συστηματικά για 3-4 χρόνια
- ε. συστηματικά για 5 έτη και πλέον
- στ. άλλο:

A2. Πόσες εργασίες κατά προσέγγιση έχετε αναλάβει και διεκπεραιώσει στο διάστημα αυτό;

- α. 1-5
- β. 5-10
- γ. 10-20
- δ. πλέον των 20

A3. Τι είδους εργασίες έχετε εκπονήσει; Τσεκάρετε όσες επιλογές σας αφορούν.

- α. προπτυχιακές εξαμήνου
- β. πτυχιακές
- γ. μεταπτυχιακές εξαμήνου
- δ. διπλωματικές μεταπτυχιακού
- ε. διδακτορικές διατριβές
- στ. άλλο:

A4. Για όσο καιρό εκπονείτε εργασίες είναι η μόνη σας επαγγελματική δραστηριότητα;

- α. ΝΑΙ
- β. ΟΧΙ

Αν στην παραπάνω ερώτηση απαντήσατε "ΟΧΙ", αναφέρατε την άλλη επαγγελματική σας δραστηριότητα.

A5. Με τα έσοδά σας από αυτή τη δραστηριότητα καλύπτετε βασικές ή δευτερεύουσες ανάγκες; (Διαλέξτε μία από τις δύο επιλογές και, αν επιθυμείτε, επεξηγήστε.)

A6. Γνωστοποιείτε στο περιβάλλον σας την απασχόλησή σας ως εκπονητή φοιτητικών εργασιών;

- α. ΝΑΙ
- β. ΟΧΙ

Αιτιολογήστε την απάντηση (ΝΑΙ/ΟΧΙ) που δώσατε στην παραπάνω ερώτηση.

A7. Αντιλαμβάνεστε την απασχόληση αυτή ως επάγγελμα;

- α. ΝΑΙ
- β. ΟΧΙ

Αιτιολογήστε την απάντηση (ΝΑΙ/ΟΧΙ) που δώσατε στην παραπάνω ερώτηση.

A8. Ποιος ήταν ο λόγος/οι λόγοι που ασχοληθήκατε με τη συγκεκριμένη δουλειά;

A9. Πώς νιώθετε όταν η εργασία που εκπονήσατε βαθμολογείται με έναν καλό βαθμό ή συνοδεύεται από επαινετικά σχόλια εκ μέρους του πελάτη σας;

A10. Σας αρέσει αυτή η δουλειά;

α. ΝΑΙ

β. ΟΧΙ

Αιτιολογήστε την απάντηση (ΝΑΙ/ΟΧΙ) που δώσατε στην παραπάνω ερώτηση.

A11. Πώς νιώθετε που το τελικό προϊόν της εργασίας, δηλαδή η πνευματική σας δημιουργία, πιστώνεται σε ένα άλλο άτομο;

A12. Πώς σας φαίνεται όταν ο φοιτητής/φοιτήτρια περνάει ένα μάθημα χωρίς να καταβάλει τον απαραίτητο κόπο γι' αυτό;

A13. Σκεφτήκατε ποτέ να εγκαταλείψετε αυτή τη δουλειά;

α. ΝΑΙ

β. ΟΧΙ

Αιτιολογήστε την απάντηση (ΝΑΙ/ΟΧΙ) που δώσατε στην παραπάνω ερώτηση.

A14. Αν εγκαταλείπατε αυτή τη δουλειά, θα ήσασταν σε θέση να βιοποριστείτε;

A15. Πώς έχει επηρεάσει αυτή η απασχόληση την καθημερινότητά σας;

A16. Περιγράψτε την ιδανική επαγγελματική δραστηριότητα για εσάς.

A17. Πώς φαντάζεστε τον εαυτό σας σε 5 χρόνια;

Β' Μέρος

Σχολιασμός επικαιρότητας

B1. Σχολιάστε την παρακάτω πολιτική δήλωση που αφορά πρόσφυγες και μετανάστες:

«Έχουμε πέσει θύμα ομαδικής προσπάθειας αλλοίωσης της χώρας.»

B2. Σχολιάστε την παρακάτω δήλωση που έγινε από Έλληνα καλλιτέχνη:

«Δουλειές υπάρχουν, αλλά οι νέοι προτιμούν την ανεργία, γιατί δεν θέλουν να εργαστούν και προτιμούν να ζουν με τη σύνταξη της μαμάς τους ή της γιαγιάς τους.»

B3.

ΤΡΙΤΗ 21/01
ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ 12:30
ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ
ΤΗ ΒΟΥΛΗ

άνιμη δουλειά κ...
με τα κενά σε...

Να μην περάσει η εξίσωση
των Κολεγίων με τα Πανεπιστήμια!
Όχι στον τριετή αποκλεισμό
νεοδιόριστων και αναπληρωτών!

ΕΛΜΕ - ΣΥΛΛΟΓΟΙ Π.Ε. - ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΩΝ

Στην επικαιρότητα βρίσκεται το θέμα της εξίσωσης των πτυχίων των κρατικών πανεπιστημίων με αυτά των ιδιωτικών κολεγίων (ίδια επαγγελματικά δικαιώματα). Πώς τοποθετείστε απέναντι σε αυτή την εξέλιξη;

B4. Υπάρχει η άποψη ότι η παραπαιδεία δεν πρόκειται ποτέ να πάψει να υπάρχει στην Ελλάδα. Σχολιάστε αυτή την άποψη.

Γ' Μέρος

Ερωτήσεις που αφορούν στην προσωπικότητα

ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΕΠΕΞΗΓΗΣΗ: Επιλέγετε την απάντηση β.? (αγγλικό ερωτηματικό), όποτε δεν μπορείτε να ταυτιστείτε ούτε με την απάντηση α ούτε και με την απάντηση γ.

Γ1. Όταν οι άλλοι κάνουν κάτι που με ενοχλεί, συνήθως κάνω το εξής:

α. το αφήνω να περάσει

β.?

γ. το κουβεντιάζω μαζί τους

Γ2. Οι άλλοι θεωρούν ότι:

α. είμαι συνεργατικός και προσαρμοστικός

β.?

γ. είμαι αποφασιστικός και ικανός να επιβληθώ

Γ3. Όταν οι άλλοι κάνουν κάποιο λάθος, συνήθως τους λέω τι σκέφτομαι:

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ4. Όταν ένας ευγενικός και ευχάριστος τρόπος δεν είναι αποτελεσματικός, μπορώ να γίνω σκληρός και να χρησιμοποιήσω αυστηρό τόνο.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ5. Είναι ξεκάθαρο ότι θα παραπονεθώ στο εστιατόριο, όταν δεν υπάρχει καλό σέρβις ή καλό φαγητό.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ6. Όταν οι άλλοι δεν συμμερίζονται την οπτική μου γωνία, μπορώ συνήθως να τους πείσω για τη γνώμη μου.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ7. Όταν παρατηρώ ότι κάποιος κάνει ένα λάθος στη σκέψη του, κάνω συνήθως το εξής:

- α. το επισημαίνω
- β.?
- γ. το αφήνω να περάσει

Γ8. Ανήκω στους ανθρώπους που δεν αφήνουν εύκολα κάτι «να πέσει κάτω».

- α. ισχύει
- β.?
- γ. δεν ισχύει

Γ9. Δεν νιώθω άνετα όταν μια εργασία απαιτεί άμεσο χειρισμό και μπορεί να επηρεάσει αρνητικά άλλους ανθρώπους.

- α. ισχύει, δεν αισθάνομαι άνετα
- β.?
- γ. δεν ισχύει, δεν με επηρεάζει

Γ10. Θεωρώ ότι πετυχαίνω καλύτερα:

- α. να ανταποκρίνομαι με θάρρος σε προκλήσεις
- β.?
- γ. να λαμβάνω υπόψη τις επιθυμίες των άλλων

Γ11. Όταν βρίσκομαι σε σύγκρουση με κάποιον, ανήκω σε αυτούς:

- α. που υποστηρίζουν με πάθος την άποψή τους
- β.?
- γ. που υποχωρούν προς όφελος της ειρήνης και της ηρεμίας

Γ12. Πολλοί άνθρωποι πατούν επί πτωμάτων για να πετύχουν τη δική τους πρόοδο.

- α. ισχύει
- β.?
- γ. δεν ισχύει

Γ13. Είναι καλό να είσαι προσεκτικός με τους ανθρώπους που σου λένε ό,τι θέλεις να ακούσεις, γιατί μπορεί να σε χρησιμοποιήσουν.

- α. ισχύει
- β.?
- γ. δεν ισχύει

Γ14. Οι άνθρωποι είναι τεμπέληδες στη δουλειά αν δεν πρόκειται να τους πιάσουν να το κάνουν.

- α. πολύ σπάνια
- β.?
- γ. συχνά

Γ15. Όταν οι άνθρωποι είναι ανοιχτοί και ειλικρινείς, προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν τους άλλους.

α. πολύ σπάνια

β.?

γ. συχνά

Γ16. Θεωρώ πως τους περισσότερους από τους μισούς ανθρώπους που συναντώ δεν μπορώ να τους εμπιστευτώ.

α. ισχύει, δεν μπορεί κάποιος να τους εμπιστευτεί

β.?

γ. δεν ισχύει, μπορεί κάποιος να τους εμπιστευτεί

Γ17. Πολλοί άνθρωποι είναι πολύ σχολαστικοί και ευαίσθητοι και θα ήταν καλό για τους ίδιους να γίνουν πιο σκληροί.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ18. Μέχρι να εμπιστευτώ κάποιον άνθρωπο, μου παίρνει πολύ χρόνο.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ19. Το μότο μου είναι «Η εμπιστοσύνη είναι καλή αλλά η προσοχή καλύτερη».

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ20. Αμφιβάλλω για την ειλικρίνεια των ανθρώπων, όταν είναι φιλικότεροι από αυτό που περίμενα.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ21. Όταν κάποιος λέει πολλά για τον εαυτό του, συχνά οι άλλοι το εκμεταλλεύονται.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ22. Το προτιμώ να βρίσκονται γύρω μου άνθρωποι.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ23. Προτιμώ τα παιχνίδια στα οποία:

α. ανήκει κανείς σε μία ομάδα ή έχει έναν παρτενέρ

β.?

γ. παίζει κανείς ατομικά, για τον εαυτό του

Γ24. Οι καλύτερες ώρες της μέρα είναι, όταν μένω μόνος με τις σκέψεις και τα σχέδιά μου.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ25. Διεκπεραιώνω πράγματα καλύτερα όταν δουλεύω μόνος/μόνη παρά σε μία ομάδα συνεργατών.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ26. Μου αρέσει να συμμετέχω σε παρέες που συχνά κάνουν πράγματα από κοινού, όπως το να πηγαίνουν σε ένα πάρκο ή να επισκέπτονται ένα μουσείο.

α. ισχύει

β.?

γ. δεν ισχύει

Γ27. Περνώ καλύτερα ένα ελεύθερο βράδυ:

α. όταν διαβάζω ή ασχολούμαι με κάτι μόνος μου

β.?

γ. με φίλους δουλεύοντας πάνω σε κάτι

Γ28. Το μεσημέρι προτιμώ να τρώω:

α. μαζί με άλλους

β.?

γ. μόνος

Γ29. Όταν κατασκευάζω κάτι, δουλεύω καλύτερα:

α. μαζί με άλλους

β.?

γ. μόνος

Γ30. Επιλύω καλύτερα ένα πρόβλημα, όταν

α. σκέφτομαι μόνος πάνω σ' αυτό

β.

γ. μιλώ με άλλους γι' αυτό

Γ31. Μαθαίνω πιο εύκολα, όταν

α. όταν διαβάζω μόνος ένα καλογραμμένο βιβλίο

β.?

γ. συμμετέχω σε μια ομάδα συζήτησης

Γ32. Είμαι γενικά:

α. κοινωνικός τύπος, που ευχαρισιέται την επαφή με τους άλλους

β.?

γ. κάποιος που μπορεί να νιώθει καλά μόνος του

Δ' Μέρος

Δημογραφικά στοιχεία

Δ1. Φύλο:

α. άντρας

β. γυναίκα

Δ2. Ηλικία:

α. 18-25

β. 26-35

γ. 36-40

δ. πλέον των 40

Δ3. Σπουδές σε εξέλιξη:

α. Προπτυχιακό (1^ο πτυχίο):

β. Προπτυχιακό (2^ο πτυχίο):

γ. Μεταπτυχιακό:

δ. Υποψήφιος/α Διδάκτορας:

ε. Άλλο:

Δ4. Κεκτημένη εκπαίδευση/Επίπεδο σπουδών. (Τσεκάρετε όσα σας αφορούν)

α. 1^ο Πτυχίο:

β. 2^ο Πτυχίο:

γ. Μεταπτυχιακό:

δ. Διδακτορικό:

ε. Άλλο:

Δ5. Τωρινή επαγγελματική δραστηριότητα (πέραν της εκπόνησης φοιτητικών εργασιών)

Δ6. Οικογενειακή κατάσταση (Τσεκάρετε όσα σας αφορούν)

α. Άγαμος/η

β. Έγγαμος/η

γ. Διαζευγμένος/η

δ. Με παιδί/ά

ε. Χωρίς παιδί/ά

στ. Άλλο:

Δ7. Είστε οικονομικά πλήρως ανεξάρτητοι;

α. ΝΑΙ

β. ΟΧΙ

Δ8. Αν δεν είστε πλήρως οικονομικά ανεξάρτητοι ποιος/ποιοι σας βοηθούν οικονομικά; Τσεκάρετε όσα σας αφορούν.

α. Σύζυγος/Σύντροφος

β. Γονείς

γ. Άλλος: